

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
Μαρία Παπαδημητρίου

Κικέρωνος: “Περὶ Θεῶν”
Βιβλίο πρῶτο

(M. TULLI CICERONIS: De Natura Deorum, Liber Primus)

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η εργασία αυτή, που αποτελείται από μετάφραση και σχολιασμό του πρώτου βιβλίου του *De Natura Deorum* του Κικέρωνα, όπως επίσης και μία κατατοπιστική εισαγωγή, στοχεύει στο να αποτελέσει βοήθημα για τους φοιτητές που πρόκειται να παρακολουθήσουν το σχετικό μάθημα και συγχρόνως να υπηρετήσει την ενημέρωση όσων ενδιαφέρονται για τη Λατινική λογοτεχνία, ιδιαίτερα μάλιστα εφόσον είναι σχετικά λίγες οι ερμηνευτικές εργασίες που υπάρχουν για Λατινικά κείμενα στην Ελληνική βιβλιογραφία.

Διαλέξαμε το *De Natura Deorum* γιατί αποτελεί ένα από τα σπουδαιότερα φιλοσοφικά συγγράμματα του Κικέρωνα και μας δίνει πολλά στοιχεία για την Επικούρεια και Στωική Φιλοσοφία. Θα περιοριστούμε μόνο στο πρώτο βιβλίο, κυρίως για διδακτικούς λόγους (όσο δηλαδή είναι εφικτό να ολοκληρωθεί στα πλαίσια ενός εξαμήνου), αλλά και γιατί παρουσιάζει το μεγαλύτερο ενδιαφέρον από όλο το σύγγραμμα για δύο λόγους: (α) Περιέχει μια σημαντική, αν και πολύ συνοπτική, έκθεση των βασικών αρχών της Επικούρειας Φιλοσοφίας και ιδιαίτερα της θεολογίας. Και (β) περιέχει τη μεγαλύτερη σε έκταση δοξογραφική έκθεση από όσες μας δίνει ο Κικέρωνας στα έργα του, όπου εκτίθενται οι απόψεις 27 Ελλήνων Φιλοσόφων από τον Θαλή το Μιλήσιο μέχρι τον Διογένη τον Βαβυλώνιο· έτσι αποτελεί συμβολή στην ιστορία της Φιλοσοφίας.

Ακολουθήσαμε το κείμενο του *De Natura Deorum*, όπως εκδόθηκε στη σειρά της Teubner: *M. Tulli Ciceronis scripta quae manserunt omnia*. Fasc. 45: *De Natura Deorum*, post O. Plasberg edidit W. Ax, Teubner 1964. Παράλληλα όμως έχουμε δεχτεί σε μερικά σημεία διαφορετικές γραφές τις οποίες σχολιάζουμε.

Η εισαγωγή και ο σχολιασμός στηρίζονται σε αρκετή έκταση στη βιβλιογραφία που παρατίθεται στο τέλος του βιβλίου (βλ. σσ. 223-4). Σημαντική έκταση του σχολιασμού καλύπτουν παράλληλα χωρία που προέρχονται από τις Ελληνικές πηγές του

Κικέρωνα και άλλα έργα Ελλήνων φιλοσόφων και φιλοσοφικών συγγραφέων. Αποτελούν προσωπικές εκτιμήσεις οι παρατηρήσεις σχετικά με το πώς ο Βελλήιος αντιμετωπίζει τις απόψεις των φιλοσόφων, που αναφέρονται στις παραγράφους 18 - 41, και η ανάλυση των επιχειρημάτων του Κόττα.

Ιωάννινα 1995

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το *De Natura Deorum* είναι έργο του Κικέρωνα (106 - 43 π. Χ.), ενός ανθρώπου και συγγραφέα, ο οποίος συνδύασε στο πρόσωπό του το ρήτορα, τον πολιτικό, τον επιστήμονα και το φιλόσοφο και στον οποίο πολλά οφείλει η μεταγενέστερη διανόηση.

Δε θα μας απασχολήσει η ζωή του και η συγγραφική του δράση, στο σύνολό της, εφόσον δεν είναι αυτός ο σκοπός μας, αλλά θα δούμε με λίγα λόγια την ενασχόλησή του με τη φιλοσοφία και το ρόλο που έπαιξε στο να μεταδώσει την Ελληνική διανόηση στους συμπατριώτες του και να την αξιοποιήσει μέσα στη Ρωμαϊκή πραγματικότητα.

Ο Κικέρωνας άρχισε να σπουδάζει την Ελληνική φιλοσοφία σε ηλικία 19 ετών (γύρω στο 88 π. Χ.) και δεν έπαυσε να ασχολείται μ' αυτήν μέχρι το τέλος της ζωής του. Ο πατέρας του είχε πάρει στο σπίτι του τον Έλληνα δάσκαλο Διόδοτο, ο οποίος υπήρξε πιθανώς μαθητής του Παναϊτίου του Ροδίου. Το να παρακολουθεί καθημερινά την Ελληνική φιλοσοφία και μάλιστα με την καθοδήγηση ενός ειδικρινούς δασκάλου της Στωικής Σχολής, είχε σαν αποτέλεσμα τη γρήγορη ωρίμανση του νέου. Επίσης ένας Έλληνας, ο Απολλώνιος, ίσως ένας μορφωμένος δούλος που αργότερα έγινε απελεύθερος του Κράσσου, φαίνεται ότι έλαβε μέρος στη μόρφωσή του.

Ο Διόδοτος ήταν άνθρωπος με εξαιρετικές ικανότητες· γνώριζε επίσης μαθηματικά (πέθανε στο σπίτι του Κικέρωνα το 59 π. Χ.). Την ίδια εποχή δίδασκαν στη Ρώμη ο Επικούρειος Φαίδρος και ο αρχηγός της Νέας Ακαδημίας, ο Φίλωνας, τους οποίους ο Κικέρωνας άκουσε.

Το 79 π. Χ. πηγαίνει στην Αθήνα όπου άκουσε τον ίδιο τον Φαίδρο, τον άλλο επίσης σπουδαίο Επικούρειο, τον Ζήνωνα από τη Σιδώνα, και το θεμελιωτή της εκλεκτικής Ακαδημίας τον Αντίοχο τον Ασκαλωνίτη. Το επόμενο έτος στη Ρόδο

παρακολούθησε τα μαθήματα του Στωικού Ποσειδωνίου από την Απάμεια με τον οποίο συνδέθηκε με φιλία που κράτησε μέχρι το θάνατο του Ποσειδωνίου (51 π. Χ.).

Η αρχική σπουδή του Κικέρωνα πάνω στις βασικές αρχές της Ελληνικής φιλοσοφίας συμπληρώθηκε αργότερα με μια πλατιά ακτίνα μελέτης, αγκαλιάζοντας πολυάριθμους συγγραφείς και πολλά έργα. Μερικά βιβλία τα μετέφρασε, όπως τον Τίμαιο του Πλάτωνα. Άλλα τα έκανε βάση για τις δικές του συνθέσεις, π.χ. το *Περὶ Καθήκοντος* του Παναιτίου ήταν το πρότυπο του *De Officiis*. Οι συχνοί υπαινιγμοί του σε Έλληνες συγγραφείς δείχνουν τουλάχιστον μια γενική εξοικείωση με τους συγγραφείς αυτούς και τα έργα τους.

Πόσα όμως από αυτά γνώριζε σε όλη τους την έκταση και στο πρωτότυπο, είναι ένα θέμα που δε θα έχει ποτέ μια ικανοποιητική απάντηση. Οι δηλώσεις του ιδίου δεν είναι αρκετά καθαρές για να λύσουν το πρόβλημα.

Τίθεται φυσικά το ερώτημα ποιο σύστημα φιλοσοφίας υιοθέτησε ο Κικέρωνας, ποια ήταν η συμπεριφορά του απέναντι στις τέσσερις σχολές των ημερών του, την Ακαδημία, τη Στοά, την Περιπατητική και την Επικούρεια. Μολονότι ο Επικούρειος Φαίδρος πρώτος ξύπνησε στο μυαλό του ένα ζωηρό ενδιαφέρον για τις φιλοσοφικές σπουδές, απέτυχε να κάνει τον Κικέρωνα να δεχτεί τα διδάγματα αυτής της σχολής. Ο Κικέρωνας στην πραγματικότητα απέρριψε καθ' ολοκληρίαν τον Επικουρισμό. Η θεωρία ότι η ευχαρίστηση είναι το ανώτατο αγαθό, ότι οι θεοί δεν επεμβαίνουν στις υποθέσεις των ανθρώπων και ότι ο θάνατος βάζει τέλος σε όλα, φάνηκαν στον Κικέρωνα αντίθετα προς τα διδάγματα της φύσης. Τέτοιες θεωρίες τις θεώρησε καταστρεπτικές για έναν πατριώτη και φιλόδοξο Ρωμαίο.

Από την περιπατητική Σχολή ο Κικέρωνας δέχτηκε μερικές από τις θεωρίες της και μίλησε με επιδοκιμασία και έπαινο για πολλά από τα αξιώματά της. Στον Κράτιππο, τον αρχηγό της σχολής στην Αθήνα, είχε εμπιστευθεί τη φιλοσοφική εκπαίδευση του γιού του, Μάρκου. Αλλά ενώ ο Κικέρωνας

τίμησε το όνομα του Αριστοτέλη και εκτίμησε την ικανότητα και το χαρακτήρα του Κρατίππου σε υψηλό βαθμό, δεν μπορεί να ειπωθεί ότι οι περιπατητικές θεωρίες πήραν μια σπουδαία θέση ανάμεσα στις θεωρίες που αυτός υιοθέτησε.

Ο Κικέρωνας ήταν γνώστης των διδαγμάτων των Στωικών και από την εκτεταμένη μελέτη του, και από τη μακρά σχέση του με τους κορυφαίους Στωικούς των ημερών του. Τη θεωρία ότι η αρετή είναι το ανώτατο αγαθό τη δέχτηκε ολόψυχα, αλλά την ακραία άποψη ότι όλες οι εξωτερικές συνθήκες και περιστάσεις είναι απολύτως ασήμαντες δεν μπόρεσε να τη δεχτεί. Τη Στωική άποψη ότι η ψυχή επιβιώνει του σώματος για ένα διάστημα, αλλά τελικά χάνεται, τη θεώρησε σαν τελείως ασυνεπή με κάθε αληθινή θεωρία για τη φύση της ψυχής.

Ο Κικέρωνας από τη φύση του έκλινε προς την Ακαδημία. Ο Σκεπτικισμός της ήταν ιδιαίτερα ελκυστικός γι' αυτόν που, ως δικηγόρος ήταν συνηθισμένος να ζυγίζει τις αποδείξεις και συχνά να συνειδητοποιεί στην εφαρμογή τη δυσκολία να αποδείξει το απολύτως αληθινό ή το ψεύδος ενός ισχυρισμού. Η νομική του εκπαίδευση και η πλατιά εμπειρία στις δημόσιες υποθέσεις τον προφύλαξαν από στενές αντιλήψεις και τον ακραίο δογματισμό στη φιλοσοφία. Έπειτα πάλι η Ακαδημία θεμελιώθηκε από τον Πλάτωνα, τον ιδανικό φιλόσοφο για τον Κικέρωνα. Δεν υπήρχε διαφορά που η Νέα Ακαδημία ήταν τόσο διαφορετική από την Παλαιά ώστε ακόμη και ο Πλάτωνας με δυσκολία θα την αναγνώριζε σαν κλάδο της σχολής του. Το όνομα υπήρχε και για τον Κικέρωνα είχε μεγάλη βαρύτητα.

Βασικά ο Κικέρωνας μπορεί να θεωρηθεί ένας "εκλεκτικός". Η εξοικείωσή του με αντίθετες μεταξύ τους γνώμες και πλατιά διστάμενες απόψεις που μπορεί να συναντήσει κανείς όχι μόνο στις διάφορες σχολές, αλλά μερικές φορές στην ίδια φιλοσοφική σχολή, έκανε την αυστηρή προσκόλλησή του σε κάποιο σύστημα αδύνατη. Ενώ υιοθέτησε τις απόψεις της Νέας Ακαδημίας στη θεωρητική φιλοσοφία, όπως αναπτύχθηκαν από τον Καρνεάδη, ο σκεπτικισμός του ήταν μετριοπαθής. Πίστευε σε έναν υπέρτατο δημιουργό που διευθύνει το σύμπαν και

ελέγχει τα πεπρωμένα των ανθρώπων. Ηθικές δεσμεύσεις, καθήκοντα των ανθρώπων μεταξύ τους, προς το κράτος και την εθνική θρησκεία τα αναγνώριζε κατηγορηματικά. Τη διδασκαλία της αθανασίας της ψυχής τη συμπαθούσε επειδή βασιζόταν στη φυσική και παγκόσμια πίστη και υποστηριζόταν από καθαρά και λογικά επιχειρήματα.

Ο Σωκράτης, ο Πλάτωνας και ο Αριστοτέλης τον εντυπωσίασαν βαθιά και σ' αυτούς ήταν έτοιμος να αποδώσει σχεδόν θεία σοφία. Η παραδοχή του Στωικού συστήματος της ηθικής και της θεωρίας του καθήκοντος οφειλόταν κυρίως στη διδασκαλία του Παναιτίου και του Ποσειδωνίου. Αν και δεν ήταν ένας ανεξάρτητος και πρωτότυπος διανοητής, εντούτοις ήταν ένας ειλικρινέστατος ερευνητής της αλήθειας, εμπνευσμένος από το φιλοσοφικό πνεύμα, με αρκετή δύναμη χαρακτήρα και αμερόληπτη κριτική για να εξετάσει όλες τις θεωρίες, να τις ζυγίσει και να υιοθετήσει αυτές που του φαινόταν πιο πιθανό να είναι αληθινές. Με την τάση του Ρωμαίου για το πρακτικό και με αποστροφή για αφηρημένες συζητήσεις, ο Κικέρωνας θέλχθηκε από αυτά τα συστήματα φιλοσοφίας που ασχολούνταν περισσότερο με τα καθήκοντα του ανθρώπου.

Αυτό το πράγμα τον έστρεψε εναντίον του Επικουρισμού και στέρωσε το ενδιαφέρον του στην Ακαδημία, τη Στοά και την Περιπατητική Σχολή. Γιατί μόνον αυτές οι σχολές εξαιτίας της θεωρίας τους για την αρετή μπορούσαν να διατυπώσουν καθαρά τα αξιώματα του καθήκοντος και να καθορίσουν κανόνες συμπεριφοράς. Οι τρεις αυτές σχολές διέφεραν βέβαια σε λεπτομέρειες, ουσιαστικά όμως συμφωνούσαν σε ένα ζωτικό σημείο, ότι η αρετή είναι το ύψιστο αγαθό.

Η προσφορά του Κικέρωνα στη Φιλοσοφία

Το να εκτιμήσουμε σωστά το μέγεθος της προσφοράς του Κικέρωνα στη φιλοσοφία δεν είναι εύκολο πράγμα. Ο Κικέρωνας δε φιλοδοξούσε να γίνει ο ίδιος φιλόσοφος. Η

φύση του, η εποχή που ζούσε και οι ασχολίες του δεν τον βοηθούσαν. Η συγγραφή των φιλοσοφικών του διαλόγων έγινε μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα και ανάμεσα σε χιλιάδες περισπασμούς που είτε είχαν πολιτικό χαρακτήρα είτε σχετίζονταν με τα οικονομικά του συμφέροντα (φροντίδα για την απέραντη κτηματική του περιουσία), είτε προέρχονταν από τις άλλες απασχολήσεις της κοινωνικής ζωής του.

Η πρόθεσή του ήταν να μεταφέρει στη Λατινική γλώσσα τις απόψεις των πιο σημαντικών Ελληνικών φιλοσοφικών σχολών. Την εποχή του υπήρχαν λίγα φιλοσοφικά έργα στα Λατινικά και είναι από τους πρώτους – και βέβαια ο πιο σημαντικός – που άρχισε να διαδίδει την Ελληνική σκέψη ανάμεσα στους Ρωμαίους. Παρουσιάζοντας τις ιδέες των σχολών αυτών ο Κικέρωνας χρησιμοποίησε αυτά που έμαθε από τις φιλοσοφικές σπουδές του στη Ρώμη και στην Αθήνα.

Οι διάλογοί του είναι φτιαγμένοι από λόγους διαφόρων που παίρνουν μέρος στην υποστήριξη των φιλοσοφικών θέσεων μιας σχολής. Ο ίδιος δεν εκφράζει καθαρά προσωπικές του γνώμες. Όμως κάποτε παίρνει αφορμή να δηλώσει τι θεωρεί πιθανό και τι απορρίπτει· ομολογεί κάποτε την προτίμησή του ή εκφράζει μια προσωπική κρίση του, πότε άμεσα (συνήθως στην εισαγωγή της πραγματείας ή στον επίλογο) και πότε έμμεσα (είτε παρουσιάζοντας τον εαυτό του σαν ένα από τα πρόσωπα του διαλόγου, οπότε είναι φυσικό να δεχτούμε ότι υποστηρίζει την άποψη που θεωρεί πιθανή, είτε κρυμμένος κάτω από το προσωπείο άλλου προσώπου του διαλόγου).

Επομένως ο Κικέρωνας δεν μπορεί με κανένα τρόπο να χαρακτηριστεί πρωτότυπος φιλοσοφικός συγγραφέας, αναμφισβήτητα όμως είναι ο πρώτος μεγάλος εργάτης στον τομέα της Ελληνιστικής φιλοσοφίας.

Ο αγώνας που επέβαλε στον εαυτό του, δηλαδή να αποκαλύψει στους συμπατριώτες του τους πλούσιους θησαυρούς της ελληνικής φιλοσοφίας είχε πολλές δυσκολίες. Πρώτα απ' όλα οι Ρωμαίοι δεν έδιναν σημασία σε μακρές συζητήσεις πάνω σε αφηρημένα θέματα· ο Κικέρωνας λοιπόν

έπρεπε να προκαλέσει το ενδιαφέρον του πλήθους για το έργο του· έτσι χρειάστηκε να επιστρατεύσει ρητορικά σχήματα και ιστορικά παραδείγματα για να παρακινήσει τους Ρωμαίους να ακούσουν το μήνυμά του.

Έπειτα η Λατινική γλώσσα δεν είχε φτάσει σε υψηλό επίπεδο ανάπτυξης. Έπρεπε να διαμορφωθεί από έναν τεχνίτη για να αποκτήσει τα κατάλληλα μέσα έκφρασης για τους τεχνικούς όρους, τις λεπτές διακρίσεις και την ακριβολογία της Ελληνικής φιλοσοφίας. Έπρεπε να χαλκευθούν νέες λέξεις, να δοθούν ορθοί ορισμοί, να εξηγηθούν ασυνήθιστες ιδέες και όλα να γίνουν τόσο τέλεια ώστε το Ελληνικό πρότυπο να αποδοθεί με ακρίβεια και η Λατινική μορφή του να βρει απήχηση στο Ρωμαϊκό κοινό.

Η Ελληνική γλώσσα, με όλη της την ευλυγισία και λάμψη, χρειάστηκε πολλά χρόνια για να αναπτύξει ένα πλήρες φιλοσοφικό λεξιλόγιο. Ο Κικέρωνας ουσιαστικά ήταν αναγκασμένος να καθορίσει ένα τέτοιο λεξιλόγιο αμέσως για τα Λατινικά έτσι ώστε να κάνει τη γλώσσα αυτή ένα κατάλληλο μέσο έκφρασης της αφηρημένης σκέψης. Αυτό το πραγματικό κατόρθωμα πρέπει να θεωρήσουμε ως την πιο λαμπρή υπηρεσία του Κικέρωνα στα γράμματα, στην ουσία το μεγάλο έργο της ζωής του. Γιατί μ' αυτό έκανε δυνατή την ύπαρξη της Ρωμαϊκής Φιλοσοφίας και κατά συνέπεια της Μεσαιωνικής Φιλοσοφίας και δια μέσου αυτών επηρέασε σε μεγάλο βαθμό την όλη πορεία της σύγχρονης φιλοσοφικής σκέψης.

Τα φιλοσοφικά έργα του Κικέρωνα

Τα φιλοσοφικά έργα του Κικέρωνα κατά χρονολογική σειρά είναι τα εξής:

De Republica (γράφτηκε από το 54 έως το 51, σε έξι βιβλία).

De Legibus (σε μια μακρά περίοδο από το 52 μέχρι το 46 ή και αργότερα).

Paradoxa (ίσως την άνοιξη του 46).

Academica (το 45, σε δύο σειρές από τις οποίες η πρώτη σε δύο βιβλία και η δεύτερη σε τέσσερα).

De Finibus Bonorum et Malorum (το 45, σε πέντε βιβλία).

Consolatio και **Hortensius** (το 45)

Tusculanae Disputationes (το 45, σε πέντε βιβλία).

Timaeus (σε ανεξακρίβωτη εποχή πάντως μετά τα **Academica**).

De Natura Deorum (το 45, σε τρία βιβλία).

Cato Maior (*De Senectute*) (το 44, λίγο πριν τη δολοφονία του Καίσαρα).

Laelius (*De Amicitia*) (μεταξύ Μαρτίου και Οκτωβρίου του 44).

De Divinatione (το 44 λίγο μετά τη δολοφονία του Καίσαρα).

De Fato (μετά τις εκλογές του 44 και πριν από τον Ιανουάριο του 43).

De Gloria (ίσως τον Ιούλιο του 44, σε δύο βιβλία).

De Officiis (το 43, σε τρία βιβλία).

De Virtutibus (έχει χαθεί).

Τα περισσότερα από τα έργα αυτά σώζονται στο σύνολό τους. Όμως από τα δύο πρώτα σώζεται ένα μεγάλο μέρος. Λίγα αποσπάσματα σώζονται από τα έργα: *Consolatio*, *Hortensius*, *De Gloria* και *De Fato*. Σε αποσπασματική κατάσταση σώζεται και ο *Timaeus*, αλλά δεν ξέρουμε αν ο Κικέρωνας τελείωσε ποτέ αυτό το έργο. Από τα *Academica* σώζονται και οι δύο εκδόσεις, αλλά από μία σύμπτωση έχουμε το δεύτερο βιβλίο της πρώτης έκδοσης (*Academica priora*) και το πρώτο της δεύτερης (*Academica posteriora*). Επίσης από το *De Natura Deorum* λείπει ένα μέρος του τρίτου βιβλίου.

De Natura Deorum

Η χρονολογία σύνθεσης του *De Natura Deorum*

Από αναφορές του Κικέρωνα στο σύγγραμμά του *De Natura Deorum*, τις οποίες βρίσκουμε σε άλλα συγγράμματά του, είναι εύκολο να προσδιορίσουμε τους *terminus post quem* και *terminus ante quem* της συγγραφής του.

Συγκεκριμένα στο *De Divinatione* 2, 3 γράφει: *quibus editis, tres libri perfecti sunt de natura deorum, in quibus omnis eius loci quaestio continetur*. Με το *quibus editis* αναφέρεται στις *Tusculanae Disputationes*. Επομένως *terminus post quem* είναι οι *Tusculanae Disputationes* που γράφτηκαν το πρώτο μισό του 45 π. Χ. και *terminus ante quem* το *De Divinatione* που ολοκληρώθηκε μετά τη δολοφονία του Καίσαρα (Μάρτιος του 44). Σύμφωνα με αυτό το σκεπτικό, η συγγραφή του *De Natura Deorum* τοποθετείται από τα μέσα του 45 μέχρι το Μάρτιο του 44.

Εκτός από αυτό υπάρχουν κάποιες ενδείξεις στις επιστολές του Κικέρωνα προς τον Αττικό. Στην επιστολή 13, 8 (8 Ιουνίου του 45) ο Κικέρωνας ζητάει: *Epitomen Bruti Coelianorum velim mihi mittas et a Philoxeno Παναιτίου "Περὶ Προνοίας"*. πολλοί μελετητές το συνέδεσαν με το *N. D.* 2, 8, όπου αναφέρεται ο Coelius, και το 2, 118, όπου ονομάζεται ο Παναιτίος. Υπάρχει όμως και διαφορετική άποψη ότι δηλαδή ο Coelius συχνά αναφέρεται στο *De Divinatione*, και ακόμη στο *N. D.* 2, 118 δε χρησιμοποιεί απόψεις του Παναιτίου αλλά μας λέγει τι λένε οι άλλοι γι' αυτόν. Στην επιστολή του προς τον Αττικό (13, 38, 1) στις 4 Αυγούστου του 45 γράφει *ante lucem cum scriberem contra Epicureos*. Ίσως αναφέρεται στο δεύτερο μέρος του πρώτου βιβλίου του *N. D.*

Την επόμενη ημέρα (*Att.* 13, 39, 2) ζητάει από τον Αττικό *libros mihi de quibus ad te antea scripsi velim mihi mittas, et maxime Φαίδρου Περὶ Θεῶν*.

Υπάρχουν και άλλες αναφορές στις επιστολές που γράφτηκαν μέσα στον Αύγουστο του 45 που δείχνουν ότι ασχολούνταν με τη συγγραφή κάποιου βιβλίου (*Att.* 13, 40, 2 – 13, 45, 2 – 13, 47, 2). Όλες οι ενδείξεις οδηγούν στο να τοποθετηθεί η συγγραφή του έργου μέσα στον Αύγουστο του 45.

Η δραματική χρονολογία του *De Natura Deorum*

Η δραματική χρονολογία του έργου μπορεί να προσδιοριστεί από μερικά ιστορικά γεγονότα που αναφέρονται σ' αυτό. Έτσι μπορούμε να πούμε ότι διαδραματίζεται μετά την επίσκεψη του Ποσειδωνίου στη Ρώμη (86 π. Χ.), μετά τα γεγονότα που οδήγησαν στο θάνατο του C. Scaevola (82 π. Χ.). Επίσης την εποχή αυτή ο C. Catulus ήταν κιάλας *pontifex* και είχε ψηφιστεί η *lex Cornelia testamentorum* (78 π. Χ.). Από το άλλο μέρος ο Cotta αναφέρεται ως αρχιερέας, αυτό σημαίνει ότι δεν είχε γίνει ακόμη ύπατος πράγμα που συνέβη το 75 π. Χ. Συνεπώς και ο διάλογός μας λαμβάνει χώραν πριν από το 75.

Εκτός όμως από αυτά πρέπει να λάβουμε υπόψη μας και τις κινήσεις του Κικέρωνα αυτή την εποχή, εφόσον και ο ίδιος είναι παρών στη συζήτηση. Από το 79 μέχρι το 77 ο Κικέρωνας βρίσκεται στην Ελλάδα και την ανατολή, ενώ το 75 πηγαίνει ως ταμίας στη Σικελία.

Μετά από όλα αυτά μπορούμε να πούμε ότι ο διάλογος διαδραματίζεται ανάμεσα στο 77 και το 75.

Η αφιέρωση

Το *De Natura Deorum* ο Κικέρωνας αφιερώνει στο M. Iunius Brutus· η αφιέρωση γίνεται με τον πιο απλό τρόπο, απευθύνεται σ' αυτόν με μια κλητική προσφώνηση στην αρχή και δεν τον αναφέρει πουθενά παρακάτω. Εκτός από το *De Natura Deorum* ο Κικέρωνας αφιέρωσε στον Βρούτο τα έργα του: *Orator*, *Paradoxa Stoicorum*, *De Finibus Bonorum et Malorum* και

Tusculanae Disputationes. Στο τέλος των *Tusculanae* λέγει γι' αυτόν: *a quo non modo impulsus sumus ad philosophiae scriptiones verum etiam lacessiti* (*Tusc. Disp.* 5, 121). Επίσης είναι ομιλητής στο έργο που φέρνει το όνομά του: *Brutus*.

Τα πρόσωπα που συζητούν

Τα πρόσωπα που παίρνουν μέρος στη συζήτηση είναι τέσσερα. Ο Κικέρωνας που ο ρόλος του είναι ασήμαντος. Ο C. Aurelius Cotta, ο οικοδεσπότης, ο οποίος είναι ο αντιπρόσωπος της Ακαδημίας. Παρουσιάζεται ευγενικός, φιλοφρονητικός και ανακαλύπτει εύκολα τα αδύνατα σημεία στα επιχειρήματα του αντιπάλου του και τα ανασκευάζει συστηματικά. Ο C. Velleius, ο αντιπρόσωπος της Επικούρειας Σχολής, φαίνεται παρορμητικός, δογματικός και μάλλον ανυπόμονος. Και ο Q. Balbus, ο αντιπρόσωπος της Στωικής Σχολής, ο οποίος παρουσιάζεται μελετημένος μεν αλλά το ίδιο δογματικός με τον Επικούρειο ομιλητή και μάλλον υποταγμένος στα Στωικά αξιώματα.

Διάταξη και περιεχόμενο του *De Natura Deorum* 1*

Η διάταξη του όλου έργου είναι πολύ απλή. Το πρώτο βιβλίο αρχίζει με ένα προοίμιο από το συγγραφέα που είναι προοίμιο όχι μόνο του πρώτου βιβλίου αλλά και όλου του έργου. Από το προοίμιο η αρχή και ένα μέρος πιο κάτω (13-14) αφορούν τη δυσκολία της σπουδής της θεολογίας και τη σπουδαιότητα των ορθών πίστεων πάνω σ' αυτήν για να κατευθύνουν την επίγειο ζωή του ανθρώπου. Στο μέσον της παραγράφου 5 η εισαγωγή αυτή διακόπτεται από μία ενότητα που αφορά τις φιλοσοφικές σπουδές του Κικέρωνα και όπου ιδιαίτερα απολογείται για την προσκόλλησή του σε μια σχολή τόσο παραμελημένη και ξεπερασμένη όσο η Ακαδημία.

1* Αν και θα μας απασχολήσει μόνο το πρώτο βιβλίο θα δώσουμε εδώ και μια μικρή περίληψη και των δύο άλλων βιβλίων για να έχει ο αναγνώστης ολοκληρωμένη εικόνα του *De Natura Deorum*.

Τέλος τρεις ενότητες (15-17) δίνουν το χρόνο, τον τόπο και τα πρόσωπα που παίρνουν μέρος στη συζήτηση και μια απολογία γιατί δεν περιέλαβε κανέναν αντιπρόσωπο των Περιπατητικών.

Μετά την εισαγωγή αυτή ο Βελλήιος, που είχε κιόλας αρχίσει να συζητάει με τον Κόττα τις αρχές των Επικουρείων, παρακινείται να επαναλάβει ό,τι είπε μέχρι τότε για χάρη του Κικέρωνα που μόλις μπήκε. Μια και οι πιθανοί αντίπαλοί του είναι οι οπαδοί της Ακαδημίας και οι Στωικοί, αφιερώνει επτά ενότητες (18-24) σε μια περιφρονητική επίθεση εναντίον της διδασκαλίας του Πλάτωνα και της Στοάς.

Μετά παρουσιάζει στις παραγράφους που ακολουθούν (25-41), μια δοξογραφική έκθεση, σε πρόχειρη χρονολογική σειρά, των απόψεων 27 Ελλήνων φιλοσόφων, από τον Θαλή μέχρι τους Στωικούς, πάνω στην ύπαρξη και τη φύση των θεών μετά από την οποία, με ένα βιαστικό τρόπο, θίγει με λίγα λόγια τη λανθασμένη μυθολογία που βρίσκουμε στους Έλληνες ποιητές, τις δεισιδαιμονικές απόψεις των οπαδών των Ανατολικών θρησκειών και τις γνώμες του λαού.

Συνεχίζοντας με πολλούς επαίνους για τον Επίκουρο, αναπτύσσει, με ένα σημαντικά συνοπτικό τρόπο, τη διδασκαλία του Επικούρου που αφορά την ύπαρξη και το σχήμα των θεών και πως τους αντιλαμβάνεται ο άνθρωπος. Αυτό το σημαντικό τμήμα του έργου καλύπτει μόνο 14 ενότητες (43-56). Το υπόλοιπο του πρώτου βιβλίου περιέχει την επίθεση του Κόττα εναντίον της Επικούρειας διδασκαλίας.

Ο Κόττα μετά από μία απατηλά ευγενική αρχή (57-60), δίνει την απάντησή του. Στην αρχή παραδέχεται ότι είναι μερικές φορές "σκεπτικός" σχετικά με την ύπαρξη των θεών (61) και μετά ανασκευάζει το επιχείρημα του Βελλήιου για την παγκόσμια παραδοχή της ύπαρξης των θεών, δείχνοντας ότι η αμφιβολία του Πρωταγόρα και η άρνηση των Διαγόρα και Θεοδώρου αποδεικνύουν ότι η συμφωνία δεν είναι παγκόσμια (62 κ. εξ.). Έπειτα προσβάλλει την ατομική θεωρία χαρακτηρίζοντάς την σαν ανοησία (65 κ. εξ.) και προκαλεί

ρωμαλέα τη θεωρία του ανθρωπομορφισμού λέγοντας ότι είναι ανθρώπινη εφεύρεση βασισμένη στην πολιτική και την προκατάληψη (71 κ. εξ.)

Επιμένει ότι η νοημοσύνη μπορεί να κατέχει και μη-ανθρώπινη μορφή (87 κ. εξ.), γελοιοποιεί την ιδέα των ανενεργών θεών (100 κ. εξ.) και λέγει ότι δεν καταλαβαίνει τη θεωρία ότι οι θεοί γίνονται αντιληπτοί με τη σύλληψη των εικόνων που ρέουν από αυτούς (105). Η όλη θεωρία της ροής των εικόνων είναι μία ανοησία (108 κ. εξ.) Έπειτα προσβάλλει την ιδέα μιας οκνηρής, μακάριας θεότητας (110 κ. εξ.) και υποστηρίζει ότι οι Επικούρειες απόψεις είναι μοιραίες για την αληθινή θρησκεία. Οι θεοί τους ούτε αιώνιοι είναι, εφόσον έγιναν από άτομα (και επομένως είναι φθαρτοί), ούτε ενάρετοι εφόσον είναι οκνηροί. Επομένως δεν αξίζει να λατρεύονται, ιδιαίτερα εφόσον δεν προσφέρουν τίποτε στους ανθρώπους (115 κ. εξ.)

Αφού αποκρυσώνει τη θεωρία του Ευημέρου και τις διάφορες ανορθόδοξες απόψεις πάνω στην αρχή της θρησκείας (117-121), τελειώνει αναφερόμενος στον ισχυρισμό του Ποσειδωνίου ότι οι Επικούρειοι στην πραγματικότητα δεν πιστεύουν στην ύπαρξη των θεών, αλλά προσποιούνται ότι τους πιστεύουν για να μην επισύρουν την οργή του πλήθους. Η κριτική του Κόττα είναι αρνητική, όπως έδειξε ότι θα είναι στην παράγραφο 60.

Το δεύτερο βιβλίο, μετά από μερικές μεταβατικές παραγράφους (1-4) περιέχει την έκθεση της Στωικής θεολογίας από τον Βάλβο, που χωρίζεται σε τέσσερις ενότητες: (1) Απόδειξη της ύπαρξης των θεών (4-44). (2) Ορισμός της θείας φύσης (45-72). (3) Η γεμάτη πρόνοια κυβέρνηση του σύμπαντος (73-153). Και (4) Το ενδιαφέρον των θεών για τους ανθρώπους (154-168). Μέσα στα τρία πρώτα θέματα ο Κικέρωνας διοχετεύει όλη τη ρητορική του δύναμη. Χρησιμοποιεί συλλογισμούς, ιστορικά παραδείγματα και δίνει μερικά κομμάτια αξιόλογης λαμπρότητας, περιγράφοντας τα θαύματα της φύσης, για να οικοδομήσει ένα ισχυρό επιχείρημα ότι οι θεοί υπάρχουν, είναι

τέλειοι, δημιούργησαν τον κόσμο και τον κυβερνούν για χάρη του ανθρώπου.

Το **τρίτο βιβλίο**, μετά από μερικές μεταβατικές παραγράφους (1-4) για να μεταθέσει το διάλογο από το πλάνο του δεύτερου βιβλίου, περιέχει την ανασκευή της Στωικής διδασκαλίας από τον Κόττα. Οι δύο τελευταίες παράγραφοι (94-95) συμπληρώνουν το πλαίσιο του διαλόγου που τελειώνει με τον ερχομό της νύχτας. Με τυπικές φιλοφρονήσεις η παρέα διαλύεται με την ευχή να συνεχίσει τη συζήτηση πάνω στο θέμα την επομένη και το έργο κλείνει με τη δήλωση του Κικέρωνα ότι βρίσκει τα επιχειρήματα του Βάλβου *ad similitudinem veritatis propensior*.

Πολλές ερμηνείες έχουν δοθεί στο γεγονός ότι ο Κικέρωνας παρόλο που συχνά εμφανίζεται σαν οπαδός της Ακαδημίας, εδώ παρουσιάζεται να υποστηρίζει τη Στωική άποψη. Το θέμα συζητάει με κάθε λεπτομέρεια ο A. S. Pease, "The Conclusions of Cicero's *De Natura deorum*", *TAPA* 44 (1913-14), σσ. 25-37.

Θα μπορούσαμε όμως να πούμε ότι η πιο πιθανή εξήγηση είναι ότι ο Κικέρωνας ήταν ένας "εκλεκτικός" που μελετούσε όλες τις απόψεις και υιοθετούσε πάντα αυτές που του φαινόταν πιο πιθανό να είναι αληθινές. Εκτός από αυτό δίνει ένα από παράδειγμα της ελευθερίας από το δογματισμό που είχαν οι οπαδοί της Ακαδημίας που τους επέτρεπε να ασκήσουν κριτική όχι μόνο στους αντιπάλους τους, αλλά και στον ίδιο τους τον εαυτό έτσι εδώ δύο μέλη της ο Κόττα και ο Κικέρωνας, παρουσιάζονται να υποστηρίζουν δύο διαφορετικές απόψεις.

Οι Πηγές του *De Natura Deorum*

(1) Το προοίμιο κανένας δεν αμφισβητεί ότι είναι προσωπική δημιουργία του Κικέρωνα, πράγμα που φαίνεται από τον εξαιρετικά προσωπικό χαρακτήρα του.

(2) Για το τμήμα του λόγου του Βελλήιου όπου ανασκευάζει τη διδασκαλία του Πλάτωνα και των Στωικών μερικοί νομίζουν ότι

πηγή είναι ο Επικούρειος Φαίδρος του οποίου τα βιβλία ζητούσε από τον Αττικό στις 5 Αυγούστου του 45. Αλλά οι περισσότεροι μελετητές κλίνουν να δεχτούν ότι πηγή του ήταν ο Ζήνωνας από τη Σιδώνα τον οποίο ο Κικέρωνας γνώριζε και θεωρούσε τον κορυφαίο εκπρόσωπο της σχολής του Επικούρου και με τον οποίο ο Κόττα συγκρίνει το Βελλήσιο (παράγραφος 59).

(3) Για τη δοξογραφική έκθεση των απόψεων των φιλοσόφων από το Θαλή μέχρι το Διογένη από τη Βαβυλώνα είναι γενικά παραδεκτό ότι ο Κικέρωνας έχει κάποια Ελληνική πηγή. Παρουσιάζει μεγάλες ομοιότητες με το *Περὶ Εὐσεβείας* του Φιλοδήμου τόσο που τα όμοια χωρία από το *N. D.* (παράγραφοι 25-41) και το *Περὶ Εὐσεβείας* έχουν εκδοθεί σε παράλληλες στήλες από τον H. Diels, *Doxographi Graeci*, (1929) 531-550.

(4) Για την Επικούρεια διδασκαλία έχουν διατυπωθεί πολλές απόψεις. Άλλοι είπαν ότι ο Κικέρωνας εκθέτει τις γενικές γνώσεις που είχε πάνω στην Επικούρεια διδασκαλία, άλλοι ότι είναι γενικότητες που δε χρειάζεται να αναζητηθεί η πηγή τους, άλλοι ότι πηγή του είναι ο Ζήνωνας. Πιο πιθανή φαίνεται η άποψη που υποστήριξε ο R. Philippson, *P. W.* 7 A1 (1939), σσ. 1153-1154, ότι εφόσον οι παράγραφοι 43-56 είναι από τη διδασκαλία του Επικούρου θα μπορούσαν να βρεθούν σε όλους τους οπαδούς του και επομένως και στο Φιλόδημο, αν και είναι πιθανό να μην προέρχονται από το *Περὶ Εὐσεβείας*, όπως η προηγούμενη ενότητα, όμως θα μπορούσε να προέρχεται από το *Περὶ Θεῶν* ή το *Περὶ Θεῶν διαγωγῆς* που ίσως ο Κικέρωνας χρησιμοποίησε σε μορφή επιτομών.

(5) Για την ανασκευή της διδασκαλίας του Επικούρου από τον Κόττα υπάρχουν πολλές διαφορετικές απόψεις καθόσον είναι ένα μείγμα στοιχείων που προέρχονται από την Ακαδημία και από τον Ποσειδώνιο. Είναι πολύ πιθανό μερικά να προέρχονται από τον Ποσειδώνιο, όπως οι παράγραφοι 123-4 όπου αναφέρεται το όνομά του. Το μεγαλύτερο μέρος όμως δε θα μπορούσαμε να το αποδώσουμε στον Ποσειδώνιο.

Σίγουρα υπάρχει στο βάθος μία Ακαδημαϊκή πηγή. Οι περισσότεροι αναγνωρίζουν ως πηγή τον Κλειτόμαχο, το

μαθητή του Καρνεάδη, ο οποίος έδωσε στα συγγράμματά του τη διδασκαλία του δασκάλου του, εφόσον ο ίδιος ο Καρνεάδης δεν άφησε γραπτά.

Μια πολύ ενδιαφέρουσα άποψη υποστηρίχθηκε από τον R. Philippon, *P. W.* 7 A₁ (1939), σσ. 1153-1154, ο οποίος λέγει ότι οι απόψεις του Επικούρου ανασκευάστηκαν αρχικά από τον Καρνεάδη. Για να αντιμετωπίσουν τις επικρίσεις ο Ζήνωνας και οι άλλοι Επικούρειοι επέφεραν κάποιες τροποποιήσεις στη διδασκαλία του Επικούρου που φαίνονται στον Φιλόδημο. Ο Κικέρωνας λοιπόν στην προηγούμενη ενότητα για την έκθεση της διδασκαλίας του Επικούρου χρησιμοποίησε την τροποποιημένη έκθεση του Φιλοδήμου, ενώ για την ανασκευή της από τον Κόττα χρησιμοποίησε μια παλαιότερη πηγή που προερχόταν από τον Καρνεάδη, ίσως το μαθητή του Κλειτόμαχο.

Αυτό εξηγεί και το γεγονός ότι ο Κόττα δε φαίνεται να απαντά στα ερωτήματα του Βελλήιου, ενώ από το άλλο μέρος ανασκευάζει Επικούρεια επιχειρήματα που ούτε καν αναφέρει ο Βελλήιος.

(6) Στο δεύτερο βιβλίο πρέπει πρώτα να ξεχωρίσουμε αναφορές που φαίνεται να είναι καθαρά έργο του Κικέρωνα. Δηλαδή το πλαίσιο του διαλόγου (παράγραφοι 1-4 και 168). Τα Ρωμαϊκά παραδείγματα και τα συμπεράσματα που βγαίνουν απ' αυτά (παράγραφοι 6-12 και 165). Στον Κικέρωνα πρέπει να αποδοθούν δηλώσεις που αρχίζουν με τη φράση *ut e patre audivi* (παράγραφοι 11 και 14), επίσης αναφορές στον Άκκιο (παράγραφοι 89-90) και τον Πακούβιο (παράγραφοι 91-92), ακόμη η αναφορά στα 21 γράμματα του ρωμαϊκού αλφαβήτου και στα *Annales* του Εννίου (παράγραφοι 93-94) και πάνω απ' όλα στα *Aratea* (παράγραφοι 104-115).

Όλα αυτά καλύπτουν 30 από τις 168 παραγράφους του βιβλίου. Παρόλο που ο Κικέρωνας διάβαζε πολλούς Έλληνες συγγραφείς αν λάβουμε υπόψη μας την ταχύτητα με την οποία συνέθεσε το παρόν έργο είναι πολύ πιθανό να χρησιμοποίησε λίγες πηγές και οι υπαινιγμοί στον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη,

τον Ζήνωνα, τον Κλεάνθη και τον Χρύσιππο να έγιναν διαμέσου κάποιων μεταγενεστέρων συγγραφέων.

Πολλοί μελετητές αναγνωρίζουν μια πηγή για όλο το δεύτερο βιβλίο, τον Στωικό Ποσειδώνιο (*Περὶ Θεῶν*). Επιχειρήματα που ενισχύουν την άποψη αυτή είναι ο θαυμασμός του Ποσειδωνίου για τον Πλάτωνα (που μαρτυρεί και ο Γαληνός) και τον Αριστοτέλη σε αντίθεση με τους άλλους Στωικούς έτσι υπαινιγμοί σ' αυτούς τους δύο φιλοσόφους (παράγραφος 32 για τον Πλάτωνα και παράγραφοι 42-44 και 95 για τον Αριστοτέλη) μπορεί να προέρχονται από τον Ποσειδώνιο και όχι κατ' ευθείαν από τους δύο φιλοσόφους.

Μια παραλλαγή της άποψης αυτής υποστήριξε ο R. Philippson ο οποίος, επειδή παρατήρησε ότι το υλικό του δεύτερου βιβλίου μοιάζει πολύ με τους Σέξτο Εμπειρικό, Διογένη Λαέρτιο, Αέτιο, Θέονα, Άρειο Δίδυμο, υποστηρίζει ότι ο Κικέρωνας χρησιμοποίησε ένα εγχειρίδιο Στωικής φιλοσοφίας που περιείχε στοιχεία από τον Παναίτιο και τον Ποσειδώνιο και που ίσως είχε γραφεί από κάποιο σύγχρονο του Κικέρωνα. Άλλοι μελετητές βρίσκουν πολλές και διάφορες πηγές που λίγο-πολύ ανήκουν στη Στωική Σχολή.

(7) Στο τρίτο βιβλίο θα μπορούσαμε να αποδώσουμε στον Κικέρωνα το πλαίσιο του διαλόγου (παράγραφοι 1-15 και 94-95), αναφορές στους θεοποιημένους Ρωμαίους ήρωες (παράγραφος 39) και τις θεοποιημένες αφηρημένες ιδέες (παράγραφος 63), στην *Capeduncula* του Νουμά (παράγραφος 43), στη *Furina* (παράγραφος 46) στην Κίρκη και τους Κιρκείους (παράγραφος 48), στους Ρωμαίους φοροεισπράκτορες (παράγραφος 49), μια προσωπική παρατήρηση για την Αθηνά (παράγραφος 49), τους τύπους των υποθέσεων στα Ρωμαϊκά δικαστήρια (παράγραφος 74) και τα άδικα βάσανα μερικών Ρωμαίων (παράγραφοι 80-81 και 86). Προφανώς από τον Κικέρωνα έχουν παρεμβληθεί οι αναφορές στον Έννιο (παράγραφοι 24, 40, 65-67, 75, 79) τον Πακούβιο (48) τον Καϊκίλιο (72-73), τον Τερέντιο (72) και τον Άκκιο (41, 68, 90).

Μερικές παράγραφοι μπορεί να περιέχουν τις δικές του ανεξάρτητες και συνήθως ολοφάνερες απαντήσεις σε επιχειρήματα που έχουν προωθηθεί στο δεύτερο βιβλίο.

Όμως για το μεγαλύτερο μέρος της ανασκευής των Στωικών επιχειρημάτων θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε σαν την πιο πιθανή πηγή τον Καρνεάδη (το όνομά του αναφέρεται καθαρά στις παραγράφους 29-34 και 44-50). Σ' αυτό συμφωνούν οι περισσότεροι μελετητές. Αλλά επειδή ο Καρνεάδης δεν άφησε γραπτά (Διογ. Λαερ. 4, 65), ο Κικέρωνας μπορεί να πήρε τα επιχειρήματα από το μαθητή του τον Κλειτόμαχο. Βέβαια ο Κικέρωνας θα μπορούσε να έχει πάρει τα επιχειρήματα από το δάσκαλό του το Φίλωνα τον οποίο ονομάζει στα 1, 6. 1, 17 και 159. 1, 113 πρβλ. 3, 29. Όμως στα Ας. 2, 78 θεωρεί τον Κλειτόμαχο σαν μια μεγαλύτερη αυθεντία από τον Φίλωνα.

Τελειώνοντας την εισαγωγή, θεωρούμε χρήσιμο να δώσουμε μερικά στοιχεία για τον Επίκουρο και την Επικούρεια φιλοσοφία που αποτελεί και το κύριο θέμα του πρώτου βιβλίου του *De Natura Deorum*.

Ιδρυτής της Επικούρειας φιλοσοφίας ήταν ο **Επίκουρος**. Έζησε από το 341 μέχρι το 270 π. Χ. Γεννήθηκε στη Σάμο, αλλά ο πατέρας του ήταν Αθηναίος κληρούχος. Νέος άκουσε τον οπαδό του Δημοκρίτου, τον Ναυσιφάνη στην Τέω. Υπηρέτησε τη στρατιωτική του θητεία στην Αθήνα το 323 και μετά πήγε στην Κολοφώνα όπου επί δώδεκα χρόνια επιδόθηκε σε προσωπική μελέτη· από αυτό εξηγείται η αξίωσή του να θεωρείται αυτοδίδακτος. Το 310 ίδρυσε τη σχολή του στη Μυτιλήνη, μετά την μετέφερε στη Λάμψακο και τελικά το 306 στην Αθήνα. Για πολλά χρόνια και μετά το θάνατό του οι μαθητές του τον λάτρευαν με σχεδόν θρησκευτική ευλάβεια. Έγραψε πάμπολλα συγγράμματα λέγεται ότι ήταν περίπου 300 βιβλία, αλλά από αυτά σώθηκαν λίγα: δηλαδή τρεις διδακτικές επιστολές (στον Ηρόδοτο, τον Πυθοκλή και τον Μενοικέα) που μας παραδίδει στο 10ο βιβλίο του ο Διογένης ο Λαέρτιος. Από το

σπουδαιότερο σύγγραμμά του *Περὶ Φύσεως* αποτελούμενο από 37 βιβλία σώθηκαν αποσπάσματα στους παπύρους της Ηράκλειας της Κάτω Ιταλίας όπου αποτελούσαν μέρος της βιβλιοθήκης του Πείσωνα. Τη γνωσιοθεωρία του είχε εκθέσει σε ένα βιβλίο με τον τίτλο *Κανῶν ἢ Περὶ Κριτηρίου*. Άλλα σημαντικά συγγράμματά του είναι τα *Περὶ Τέλους*, *Περὶ αἰρετῶν καὶ φευκτῶν*, *Περὶ βίων* κ. ἄ.

Ο Επίκουρος δέχτηκε την ατομική θεωρία του Δημοκρίτου. Σύμφωνα με αυτή τη θεωρία βασικά συστατικά του κόσμου είναι τα άτομα και το κενό. Όλα τα όντα είναι συνθέσεις ατόμων που ανάμεσά τους έχουν άλλοτε μεγαλύτερα και άλλοτε μικρότερα κενά διαστήματα. Τα άτομα τα φαντάζεται, όπως ο Δημόκριτος, δηλαδή είναι ελάχιστα κομμάτια ύλης, αόρατα και άπιαστα, αντιληπτά μόνο με τη νόηση [*άτομος* αρχικά ήταν επίθετο που προσδιόριζε το ουσιαστικό *φύσις*, *άτομος φύσις* ή *άτομοι φύσεις* ή *άτομον σώμα* ήταν οι ονομασίες που δόθηκαν σ' αυτά τα απειροελάχιστα σωματίδια και από αυτό προήλθαν τα ουσιαστικά *άτομον* και *άτομα*, συχνά όμως βρίσκουμε και *οι άτομοι* (θηλ.)].

Ενώ όμως ο Δημόκριτος είπε ότι ο αριθμός των διάφορων σχημάτων των ατόμων είναι άπειρος, ο Επίκουρος είπε ότι είναι απλά αμέτρητος.

Τα άτομα αυτά κινούνται αδιάκοπα σ' όλη την αιωνιότητα αλλά, ενώ ο Δημόκριτος είχε πει ότι τα άτομα κινούνται με μια περιστροφική κίνηση, ο Επίκουρος είπε ότι κινούνται ευθύγραμμα μέσα στο κενό· η ταχύτητα της κίνησης αυτής είναι σταθερή και καθορίζεται από τη βαρύτητα των ατόμων επίσης τα άτομα έχουν τη δυνατότητα να παρεκκλίνουν ελαφρά από την ευθύγραμμη αυτή κίνηση σε οποιοδήποτε σημείο του χώρου ή του χρόνου.

Αυτή η παρέκκλιση, κατά τον Επίκουρο, φέρνει σε επαφή τα άτομα και καθώς συγκρούονται δημιουργείται μια δίνη από την οποία γεννιέται ο κόσμος και όχι μόνον ο δικός μας κόσμος αλλά αναρίθμητοι κόσμοι είτε όμοιοι με το δικό μας είτε διαφορετικοί.

Οι κόσμοι αυτοί χωρίζονται από διαστήματα κενού, τα "μετακόσμια" (ο Κικέρωνας μεταφράζει τη λέξη ως *intermundia*). Όπως όμως δημιουργήθηκαν έτσι και θα καταστραφούν και αυτό θα συμβαίνει συνεχώς.

Το ανθρώπινο σώμα και η ανθρώπινη ψυχή, όπως και κάθε τι άλλο, αποτελούνται από άτομα. Ιδιαίτερα την ψυχή θεωρούσε σύνθεση τεσσάρων στοιχείων: φωτιά, αέρα, πνεύμα και ένα τέταρτο, φτιαγμένο από λεπτότερη ύλη, το νου, που εδρεύει στο στήθος, στο χώρο της καρδιάς. Η ψυχή όμως δεν επιβιώνει του σώματος, αλλά χάνεται μαζί μ' αυτό γιατί τα άτομα που την απαρτίζουν διαλύονται όταν δε συγκρατούνται από το σώμα.

Οι αισθήσεις, η νόηση και η αντίληψή μας λειτουργούν ως εξής: όλα τα πράγματα που υπάρχουν εκπέμπουν από την επιφάνειά τους λεπτότατες εικόνες (είδωλα) αυτές ερεθίζουν τα αισθητήρια και αποτυπώνονται στο νου με τη συχνή επανάληψη των εντυπώσεων αυτών γεννιέται μια σταθερή παράσταση κάθε πράγματος, η *πρόληψις*. Έχοντας αυτές τις *προλήψεις* ο νους κάθε φορά που φτάνει μια εικόνα από κάποιο πράγμα, το αναγνωρίζει καθώς η εικόνα αυτή ταιριάζει στην *πρόληψη* που έχουμε σχηματισμένη από πριν.

Σχετικά με τους θεούς παραδέχεται την ύπαρξή τους, γιατί αυτό το αποδεικνύει η καθολικότητα της πίστης στην ύπαρξή τους. Είναι πολλοί και έχουν ανθρώπινη μορφή και μάλιστα την ωραιότερη, αλλά διαφέρουν από τους ανθρώπους. Όπως όλα τα όντα, αποτελούνται και αυτοί από άτομα, τα άτομα αυτά όμως είναι ευγενέστερα και λεπτότερα και γίνονται αντιληπτά μόνο με το νου. Όπως όλα όσα αποτελούνται από άτομα, κανονικά θα έπρεπε να υπόκεινται και οι θεοί αυτοί στο νόμο της φθοράς, αυτό όμως συμβαίνει γιατί εισρέουν συνεχώς μέσα τους νέα άτομα. Δηλαδή η αιωνιότητά τους δεν έχει την ίδια φύση με εκείνη των ατόμων, αλλά είναι αποτέλεσμα της συνεχούς εισροής και εκροής ατόμων μέσα σε ένα αναλλοίωτο σχήμα.

Οι θεοί ζουν στα μετακόσμια μια ζωή απόλυτης ηρεμίας και γαλήνης χωρίς να επεμβαίνουν στην πορεία του κόσμου και

χωρίς να τους επηρεάζει η διαρκής γέννηση και φθορά των κόσμων που υπάρχουν γύρω τους.

Γίνονται αντιληπτοί από τον άνθρωπο γιατί συνεχώς εκπέμπονται από τα σώματά τους είδωλα που φτάνουν στο νου του ανθρώπου, όπου συναντούν την *πρόληψη* των θεών που έχουν οι άνθρωποι στο νου τους. Η πρόληψη σχηματίζεται από εξωτερικές επιδράσεις και είναι θολή και ακαθόριστη. Κυρίως σχηματίζεται από τις υπνοφαντασίες (πρβλ. Σεξτ. Εμπ. *Πρὸς Δογμ.* III (Μαθημ. IX) 25: Ἐπίκουρος δὲ ἐκ τῶν κατὰ τοὺς ὕπνους φαντασιῶν οἶται τοὺς ἀνθρώπους ἔννοϊαν ἐσπακέναι θεοῦ μεγάλων γὰρ εἰδώλων, φησί, καὶ ἀνθρωπομόρφων κατὰ τοὺς ὕπνους προσπιπτόντων ὑπέλαβον καὶ ταῖς ἀληθείαις ὑπάρχειν τινὰς τοιούτους θεοὺς ἀνθρωπομόρφους)· την πραγματική όμως φύση των θεών την αντιλαμβανόμαστε μόνο με το λογικό, το οποίο αναγνωρίζει στους θεούς δύο βασικές ιδιότητες, τη μακαριότητα και την αφθαρσία. Ασυμβίβαστο με την έννοια της αφθαρσίας είναι να τους αποδώσουμε σωματικότητα σαν τη δική μας. Μιλάμε για σώμα γιατί δεν μπορούμε να τους δώσουμε άλλη μορφή εκτός από την ανθρώπινη. Όμως το σώμα τους δεν είναι σώμα, αλλά κάτι σαν σώμα, ούτε έχουν αίμα αλλά κάτι σαν αίμα.

(Όπως θα δούμε πολλές από τις απόψεις του για τους θεούς μας δίνει ο Κικέρωνας στο βιβλίο του *De Natura Deorum* που θα μελετήσουμε).

Τέλος, θεωρούσε ότι το ύψιστο αγαθό είναι η ηδονή, η οποία συνίσταται στην ευδαιμονία όλης της ζωής.

ΚΙΚΕΡΩΝΟΣ: "Περὶ Θεῶν". Βιβλίο Πρῶτο
(M. Tulli Ciceronis: *De Natura Deorum*. Liber Primus)

ΚΕΙΜΕΝΟ - ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

M. Tulli Ciceronis
DE NATURA DEORUM
Liber Primus

1. 1. Cum multae res in philosophia nequaquam satis adhuc explicatae sint, tum perdifficilis, Brute, quod tu minime ignoras, et perobscura quaestio est de natura deorum, quae et ad cognitionem animi pulcherrima est et ad moderandam religionem necessaria. De qua <cum> tam variae sint doctissimorum hominum tamque discrepantes sententiae, magno argumento esse debeat <ea> causa, principium philosophiae esse <in>scientiam, prudenterque Academicos a rebus incertis adsensionem cohibuisse. Quid est enim temeritate turpius aut quid tam temerarium tamque indignum sapientis gravitate atque constantia quam aut falsum sentire aut quod non satis explore perceptum sit et cognitum sine ulla dubitatione defendere?

2. Velut in hac quaestione plerique, quod maxime veri simile est et quo omnes[†] sese duce natura venimus, deos esse dixerunt, dubitare se Protagoras, nullos esse omnino Diagoras Melius et Theodorus Cyrenaicus putaverunt. Qui vero deos esse dixerunt tanta sunt in varietate et dissensione, ut eorum infinitum sit enumerare sententias. Nam et de figuris deorum et de locis atque sedibus et de actione vitae multa dicuntur, deque is summa philosophorum dissensione certatur; quod vero maxime rem causamque continet, utrum nihil agant nihil moliantur omni curatione et administratione rerum vacent, an contra ab iis et a principio omnia facta et constituta sint et ad infinitum tempus regantur atque moveantur, in primis [quae] magna dissensio est,

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

1. 1. Υπάρχουν πολλά φιλοσοφικά θέματα που μέχρι σήμερα δεν έχουν ερευνηθεί αρκετά ικανοποιητικά· αλλά η έρευνα για τους θεούς είναι εξαιρετικά δύσκολη, πράγμα που εσύ, Βρούτε, ξέρεις πολύ καλά, και πολύ σκοτεινή. Η έρευνα αυτή όμως είναι πάρα πολύ ωραία για να γνωρίσει κανείς το πνεύμα και αναγκαία για να ρυθμίσει τη θρησκεία. Επειδή πάνω σ' αυτό το θέμα οι γνώμες των πιο μορφωμένων ανθρώπων είναι τόσο ποικίλες και αλληλοσυγκρουόμενες, αυτός ο λόγος θα πρέπει να αποτελεί ισχυρό επιχείρημα για το ότι η αρχή της φιλοσοφίας είναι η άγνοια και ότι πολύ σωστά οι οπαδοί της Ακαδημίας αρνήθηκαν να επικροτήσουν ασαφείς απόψεις. Γιατί τι είναι πιο ανάρμοστο από την απρονοησία ή τόσο αλόγιστο και τόσο ανάξιο για τη σοβαρότητα και τη σταθερότητα του σοφού όσο ή το να έχει λανθασμένες αντιλήψεις ή να υποστηρίζει χωρίς δισταγμό κάτι που διδάχτηκε και έμαθε χωρίς την πρέπουσα έρευνα.

2. Για παράδειγμα σ' αυτό εδώ το ζήτημα οι περισσότεροι, πράγμα το οποίο είναι και το πιο πιθανό και αυτό στο οποίο όλοι οδηγούμαστε με την καθοδήγηση της φύσης, είπαν ότι υπάρχουν θεοί· ο Πρωταγόρας είπε ότι έχει αμφιβολίες· ο Διαγόρας από τη Μήλο και ο Θεόδωρος από την Κυρήνη υποστήριξαν ότι δεν υπάρχουν καθόλου θεοί. Όμως και αυτοί που είπαν ότι υπάρχουν θεοί, έχουν τόσο ποικίλες και αντιτιθέμενες απόψεις ώστε να είναι μια ατελείωτη προσπάθεια το να απαριθμήσει κανείς τις γνώμες τους. Γιατί λέγονται πολλά για τις μορφές των θεών, για τους τρόπους που ζουν και τις κατοικίες τους και για τον τρόπο της ζωής τους. Και γι' αυτά τα θέματα υπάρχει φοβερή διάσταση απόψεων ανάμεσα στους φιλοσόφους. Όμως προπαντός η πιο μεγάλη διαφωνία υπάρχει πάνω σε ένα θέμα που κυρίως αποτελεί την ουσία του ζητήματος, αν δηλαδή δεν κάνουν καμιά ενέργεια ούτε προσπάθεια και απέχουν από κάθε φροντίδα και διοίκηση του σύμπαντος ή αν αντίθετα από την αρχή όλα δημιουργήθηκαν

eaque nisi diiudicatur in summo errore necesse est homines atque in maximarum rerum ignorance versari.

2. 3. Sunt enim philosophi et fuerunt qui omnino nullam habere censerent rerum humanarum procurationem deos. Quorum si vera sententia est, quae potest esse pietas quae sanctitas quae religio? Haec enim omnia pure atque caste tribuenda deorum numini ita sunt, si animadvertuntur ab is et si est aliquid a deis immortalibus hominum generi tributum; sin autem dei neque possunt nos iuvare nec volunt nec omnino curant nec quid agamus animadvertunt nec est quod ab is ad hominum vitam permanare possit, quid est quod ullos deis immortalibus cultus honores preces adhibeamus? In specie autem fictae simulationis sicut reliquae virtutes item pietas inesse non potest; cum qua simul sanctitatem et religionem tolli necesse est, quibus sublatis perturbatio vitae sequitur et magna confusio;

4. atque haut scio an pietate adversus deos sublata fides etiam et societas generis humani et una excellentissima virtus iustitia tollatur. Sunt autem alii philosophi, et hi quidem magni atque nobiles, qui deorum mente atque ratione omnem mundum administrari et regi censeant, neque vero id solum, sed etiam ab isdem hominum vitae consuli et provideri; nam et fruges et reliqua quae terra pariat et tempestates ac temporum varietates caelique mutationes, quibus omnia quae terra gignat maturata pubescant, a dis immortalibus tribui generi humano putant, multaue quae dicentur in his libris colligunt, quae talia sunt ut ea

και διευθετήθηκαν απ' αυτούς και διευθύνονται και κινούνται απ' αυτούς στους αιώνες. Αν δεν δοθεί οριστική απάντηση στο ερώτημα αυτό αναγκαστικά οι άνθρωποι θα περιφέρονται μέσα στη μεγαλύτερη πλάνη και άγνοια πάνω στα πιο σπουδαία ζητήματα.

2. 3. Γιατί υπάρχουν και υπήρξαν φιλόσοφοι που υποστηρίζουν ότι οι θεοί δεν ενδιαφέρονται καθόλου για τα ανθρώπινα πράγματα. Αν είναι σωστή η γνώμη τους, τι ευσέβεια μπορεί να υπάρχει; τι ευλάβεια; τι θρησκεία; Γιατί όλα αυτά πρέπει να αποδίδονται αγνά και άγια στους θεούς, με την προϋπόθεση ότι αυτοί τα παρατηρούν και ότι κάτι έχουν προσφέρει οι αθάνατοι θεοί στο ανθρώπινο γένος. Αν όμως οι θεοί, ούτε μπορούν να μας βοηθήσουν, ούτε θέλουν (να βοηθήσουν), ούτε μας φροντίζουν καθόλου, ούτε προσέχουν τι κάνουμε, ούτε υπάρχει δυνατότητα να επηρεάσουν τη ζωή των ανθρώπων, τι νόημα έχει να προσφέρουμε στους αθάνατους θεούς λατρείες, τιμές, προσευχές; Όπως και οι άλλες αρετές, έτσι και η ευσέβεια δεν μπορεί να υφίσταται στην εξωτερίκευση της προσποίησης. Μαζί με αυτήν αναγκαστικά χάνονται η ευλάβεια και η θρησκεία, και όταν καθούν αυτές, επακολουθεί αναστάτωση στη ζωή και μεγάλη σύγχυση.

4. Και ίσως όταν χάνεται η ευσέβεια προς τους θεούς, χάνεται επίσης η εμπιστοσύνη και η συντροφικότητα στο ανθρώπινο γένος και συγχρόνως η λαμπρότατη αρετή, η δικαιοσύνη. Υπάρχουν όμως άλλοι φιλόσοφοι, και αυτοί βέβαια είναι σπουδαίοι και λαμπροί, που υποστηρίζουν ότι το σύμπαν κυβερνιέται και διευθύνεται από το νου και τη λογική των θεών, και όχι βέβαια μόνον αυτό, αλλά ακόμη ότι αυτοί οι ίδιοι φροντίζουν και προνοούν για τη ζωή των ανθρώπων· γιατί και οι καρποί και τα υπόλοιπα που παράγει η γη και οι καιρικές συνθήκες και οι αλλαγές των εποχών και οι ατμοσφαιρικές μεταβολές, με τις οποίες όλα όσα γεννά η γη, ωριμάζουν και αυξάνονται, ισχυρίζονται ότι δίνονται από τους αθάνατους θεούς στο ανθρώπινο γένος, και προσθέτουν πολλά, τα οποία αναφέρουν στα συγγράμματά τους, και τα οποία είναι τέτοια που

ipsa dei immortales ad usum hominum fabricati paene videantur. Contra quos Carneades ita multa disseruit, ut excitaret homines non socordes ad veri investigandi cupiditatem.

5. Res enim nulla est de qua tantopere non solum indocti sed etiam docti dissentiant; quorum opiniones cum tam variae sint tamque inter se dissidentes, alterum fieri profecto potest ut earum nulla, alterum certe non potest ut plus una vera sit.

3. Qua quidem in causa et benivolos obiurgatores placare et invidos vituperatores confutare possumus, ut alteros reprehendisse paeniteat, alteri didicisse se gaudeant; nam qui admonent amice docendi sunt, qui inimice insectantur repellendi.

6. Multum autem fluxisse video de libris nostris, quos compluris brevi tempore edidimus, variumque sermonem partim admirantium unde hoc philosophandi nobis subito studium extitisset, partim quid quaque de re certi haberemus scire cupientium; multis etiam sensi mirabile videri eam nobis potissimum probatam esse philosophiam, quae lucem eriperet et quasi noctem quandam rebus offunderet, desertaeque disciplinae et iam pridem relictae patrocinium necopinatum a nobis esse susceptum. Nos autem nec subito coepimus philosophari nec mediocrem a primo tempore aetatis in eo studio operam curamque consumpsimus, et cum minime videbamur tum maxime philosophabamur; quod et orationes declarant refertae philosophorum sententiis et doctissimorum hominum familiaritates, quibus semper domus nostra floruit, et principes

σχεδόν φαίνεται ότι αυτά ακριβώς τα έφτιαξαν οι αθάνατοι θεοί για να τα χρησιμοποιούν οι άνθρωποι. Αντίθετα σ' αυτές τις απόψεις ο Καρνεάδης ανέπτυξε τόσα πολλά επιχειρήματα που ξύπνησε σε ανθρώπους δραστήριους την επιθυμία να ανακαλύψουν την αλήθεια.

5. Γιατί δεν υπάρχει κανένα θέμα πάνω στο οποίο να διαφωνούν τόσο πολύ όχι μόνον οι αμόρφωτοι, αλλά και οι μορφωμένοι. Αφού όμως οι απόψεις τους είναι τόσο ποικίλες και τόσο διαφορετικές μεταξύ τους, από τη μια μεριά μπορεί καμιά απ' αυτές βέβαια να μην είναι σωστή και από την άλλη σίγουρα είναι αδύνατο να είναι σωστές περισσότερες από μια.

3. Γι' αυτό λοιπόν το λόγο μπορούμε και τους ευνοϊκά διακείμενους κριτές να κατευνάσουμε και τους φθονερούς επικριτές να αποστομώσουμε ώστε οι δεύτεροι να μετανιώσουν που κατηγόρησαν και οι πρώτοι να χαίρονται που πλούτισαν τις γνώσεις τους· γιατί πρέπει να διδάξουμε αυτούς που επιπλήττουν φιλικά και να αντικρούσουμε αυτούς που κατηγορούν εχθρικά.

6. Βλέπω όμως ότι έγινε πολύς λόγος για τα πάμπολλα βιβλία μου, τα οποία δημοσίευσα μέσα σε λίγο χρόνο, και ποικίλα σχόλια ακούστηκαν. Άλλοι διερωτώνται από πού προήλθε αυτό το ξαφνικό ενδιαφέρον μου για τη φιλοσοφία και άλλοι θέλουν να μάθουν ποιες σαφείς απόψεις έχω πάνω σε κάθε ένα θέμα· και ακόμη έχω καταλάβει ότι σε πολλούς φαίνεται παράξενο ότι προπαντός εγκρίνω τη φιλοσοφία αυτή που αφαιρεί το φως και κατά κάποιο τρόπο καλύπτει τα πράγματα με σκοτάδι, και ότι έχω αναλάβει αναπάντεχα την υπεράσπιση μιας διδασκαλίας που έχει παραμεριστεί και από καιρό εγκαταλειφθεί. Όμως εγώ δεν άρχισα ξαφνικά να ασχολούμαι με τη φιλοσοφία και δεν είναι μικρή η προσπάθεια και η μελέτη που αφιέρωσα από την πρώτη μου νιότη σ' αυτό το ενδιαφέρον, και όσο λιγότερο φαινόταν ότι ασχολούμαι με τη φιλοσοφία τόσο περισσότερο το έκαμα· αυτό το αποδεικνύουν και οι λόγοι μου που είναι γεμάτοι από γνώμες φιλοσόφων και οι φιλικές σχέσεις που έχω με εξαιρετικά μορφωμένους ανθρώπους, που πάντοτε τίμησαν το σπίτι μου, και

illi Diodotus Philo Antiochus Posidonius, a quibus instituti sumus.

7. Et si omnia philosophiae praecepta referuntur ad vitam, arbitramur nos et publicis et privatis in rebus ea praestitisse quae ratio et doctrina praescripserit.

4. Sin autem quis requirit quae causa nos inpulerit ut haec tam sero litteris mandaremus, nihil est quod expedire tam facile possimus. Nam cum otio langueremus et is esset rei publicae status ut eam unius consilio atque cura gubernari necesse esset, primum ipsius rei publicae causa philosophiam nostris hominibus explicandam putavi, magni existimans interesse ad decus et ad laudem civitatis res tam gravis tamque praeclaras Latinis etiam litteris contineri.

8. Eoque me minus instituti mei paenitet, quod facile sentio quam multorum non modo discendi sed etiam scribendi studia commoverim. Complures enim Graecis institutionibus eruditi ea quae didicerant cum civibus suis communicare non poterant, quod illa quae a Graecis acceperant Latine dici posse diffiderent; quo in genere tantum profecisse videmur, ut a Graecis ne verborum quidem copia vinceremur.

9. Hortata etiam est ut me ad haec conferrem animi aegritudo fortunae magna et gravi commota iniuria; cuius si maiorem aliquam levationem reperire potuissem, non ad hanc potissimum confugissem. Ea vero ipsa nulla ratione melius frui potui quam si me non modo ad legendos libros sed etiam ad totam philosophiam pertractandam dedissem. Omnes autem eius partes atque omnia membra tum facillume noscuntur, cum totae

εκείνοι οι λαμπροί δάσκαλοι, ο Διόδωτος, ο Φίλωνας, ο Αντίοχος, ο Ποσειδώνιος, κοντά στους οποίους εμαθήτευσα.

7. Και αν όλα τα διδάγματα της φιλοσοφίας αφορούν τη ζωή, νομίζω ότι και στις δημόσιες και τις ιδιωτικές υποθέσεις έδωσα το προβάδισμα σ' αυτά που καθορίζουν η λογική και η γνώση.

4. Αν όμως κάποιος ρωτήσει ποια αιτία μ' έσπρωξε να τα προσφέρω στη λογοτεχνία τόσο αργά, δεν υπάρχει πιο εύκολη απάντηση που μπορώ να δώσω. Γιατί επειδή έπληττα από την απραξία και η κατάσταση της πολιτείας ήταν τέτοια, ώστε ήταν ανάγκη να κυβερνιέται με τη βούληση και τη φροντίδα ενός ανδρός, θεώρησα ότι πρώτα απ' όλα έπρεπε να εκθέσω τη φιλοσοφία στους συμπολίτες μου για το καλό της πολιτείας μας, επειδή έκρινα ότι αποτελεί μεγάλη προσφορά στην ευπρέπεια και τη δόξα της πολιτείας το να περιέχει και η Λατινική λογοτεχνία τόσο σπουδαία και τόσο λαμπρά θέματα.

8. Και τόσο λιγότερο μετανιώνω για την προσπάθειά μου, όσο διαπιστώνω με ευχαρίστηση ότι παρακίνησα πολλούς όχι μόνο στο να μάθουν, αλλά ακόμη και να γράψουν. Γιατί οι περισσότεροι έχοντας μορφωθεί σύμφωνα με την Ελληνική εκπαίδευση δεν μπορούσαν να μεταδώσουν στους συμπολίτες τους αυτά που διδάχτηκαν, γιατί δεν πίστευαν ότι αυτά που έμαθαν από τους Έλληνες, είναι δυνατόν να τα πουν στα Λατινικά. Όμως νομίζω ότι σ' αυτό το είδος έχουμε προοδεύσει τόσο πολύ ώστε οι Έλληνες να μη μας ξεπερνούν ούτε στον πλούτο του λεξιλογίου.

9. Ακόμη με παρακίνησε να στραφώ προς αυτά τα πράγματα η λύπη της ψυχής μου που προκλήθηκε από το μεγάλο και βαρύ κτύπημα της τύχης· αν μπορούσα να βρω μια μεγαλύτερη ανακούφιση της λύπης μου, δε θα κατέφευγα προπαντός σ' αυτήν. Όμως αυτήν ακριβώς την ανακούφιση δεν μπορούσα να την καρπωθώ με κανένα άλλο τρόπο παρά μόνον αν αφοσιωνόμουν όχι μόνο στο να διαβάσω βιβλία αλλά ακόμη και στο να πραγματευθώ τη φιλοσοφία στο σύνολό της. Αλλά όλα τα μέρη και όλοι οι κλάδοι αυτής γίνονται κατανοητά τόσο πιο εύκολα όσο αναπτύσσονται σε γραπτό λόγο όλα της τα

quaestiones scribendo explicantur; est enim admirabilis quaedam continuatio seriesque rerum, ut alia ex alia nexa et omnes inter se aptae conligataeque videantur.

5. 10. Qui autem requirunt quid quaque de re ipsi sentiamus, curiosius id faciunt quam necesse est; non enim tam auctoritatis in disputando quam rationis momenta quaerenda sunt. Quin etiam obest plerumque iis qui discere volunt auctoritas eorum qui se docere profitentur; desinunt enim suum iudicium adhibere, id habent ratum quod ab eo quem probant iudicatum vident. Nec vero probare soleo id quod de Pythagoreis accepimus, quos ferunt, si quid adfirmarent in disputando, cum ex iis quaereretur quare ita esset, respondere solitos "ipse dixit"; ipse autem erat Pythagoras: tantum opinio praeiudicata poterat, ut etiam sine ratione valeret auctoritas.

11. Qui autem admirantur nos hanc potissimum disciplinam secutos, his quattuor Academicis libris satis responsum videtur. Nec vero desertarum relictarumque rerum patrocinium suscepimus; non enim hominum interitu sententiae quoque occidunt, sed lucem auctoris fortasse desiderant. Ut haec in philosophia ratio contra omnia disserendi nullamque rem aperte iudicandi profecta a Socrate repetita ab Arcesila confirmata a Carneade usque ad nostram vixit aetatem; quam nunc prope modum orbam esse in ipsa Graecia intellego. Quod non Academiae vitio sed tarditate hominum arbitror contigisse. Nam si singulas disciplinas percipere magnum est, quanto maius omnis;

θέματα· γιατί υπάρχει μια θαυμαστή αλληλουχία και σειρά των πραγμάτων ώστε φαίνονται το ένα να συνδέεται με το άλλο και όλα να συνταιριάζουν και να συνδυάζονται μεταξύ τους.

5. 10. Όμως αυτοί που ρωτούν ποια γνώμη έχω εγώ ο ίδιος για κάθε θέμα, το κάνουν με μια περιέργεια μεγαλύτερη απ' όσο χρειάζεται· γιατί στη συζήτηση ενός θέματος πρέπει να αναζητά κανείς επιχειρήματα που υπαγορεύει όχι κάποια αυθεντία, αλλά η λογική. Πράγματι κατά το πλείστον ακόμη και η αυθεντία αυτών που υπόσχονται ότι θα διδάξουν, δεν ωφελεί αυτούς που θέλουν να μάθουν· γιατί παύουν να χρησιμοποιούν τη δική τους κρίση και θεωρούν σωστό αυτό που βλέπουν ότι προτείνεται σαν σωστό απ' αυτόν που αποδέχονται. Ούτε βέβαια είμαι διατεθειμένος να εγκρίνω αυτό που ακούσαμε για τους Πυθαγορείους, οι οποίοι, όταν ισχυρίζονταν κάτι στη συζήτηση ενός θέματος και τους ρωτούσε κανείς γιατί είναι έτσι, λένε ότι συνήθιζαν να απαντούν "το είπε αυτός ο ίδιος" και βέβαια ο "αυτός ο ίδιος" ήταν ο Πυθαγόρας: τόση δύναμη είχε μια εκ των προτέρων καθορισμένη γνώμη, ώστε η αυθεντία να έχει επιρροή ακόμη και χωρίς λογική.

11. Όσοι όμως απορούν που ακολούθησα αυτή προπαντός τη διδασκαλία, νομίζω ότι αποτελούν ικανοποιητική απάντηση γι' αυτούς τα τέσσερα βιβλία του συγγράμματός μου *Academica*. Ούτε βέβαια ανέλαβα την υπεράσπιση παραμερισμένων και εγκαταλειμμένων υποθέσεων· γιατί όταν οι άνθρωποι πεθαίνουν δε χάνεται συγχρόνως και η διδασκαλία τους, αλλά ίσως έχουν ανάγκη από τη λάμψη του δημιουργού τους. Για παράδειγμα, αυτή η φιλοσοφική μέθοδος να αμφισβητεί κανείς τα πάντα και να μην εκφέρει καμιά θετική γνώμη, η οποία ξεκίνησε από τον Σωκράτη, αναθεωρήθηκε από τον Αρκεσίλαο και στερεώθηκε από τον Καρνεάδη, άκμασε μέχρι την εποχή μας· καταλαβαίνω ότι τώρα αυτή σχεδόν δεν έχει οπαδούς ούτε στην ίδια την Ελλάδα. Όμως αυτό το πράγμα νομίζω ότι συνέβη όχι από σφάλμα της Ακαδημίας, αλλά από τη νωθρότητα των ανθρώπων. Γιατί αν είναι σπουδαίο να κατανοεί κανείς κάθε διδασκαλία χωριστά, πόσο σπουδαιότερο είναι να τις κατανοεί όλες· και αυτό είναι

quod facere is necesse est quibus propositum est veri reperiendi causa et contra omnes philosophos et pro omnibus dicere.

12. Cuius rei tantae tamque difficilis facultatem consecutum esse me non profiteor, secutum esse prae me fero. Nec tamen fieri potest ut qui hac ratione philosophentur hi nihil habeant quod sequantur. Dictum est omnino de hac re alio loco diligentius, sed quia nimis indociles quidam tardique sunt admonendi videntur saepius. Non enim sumus i quibus nihil verum esse videatur, sed i qui omnibus veris falsa quaedam adiuncta esse dicamus tanta similitudine ut in is nulla insit certa iudicandi et adsentiendi nota. Ex quo existit et illud, multa esse probabilia, quae quamquam non perciperentur, tamen, quia visum quendam haberent insignem et inlustrem, his sapientis vita regeretur.

6. 13. Sed iam, ut omni me invidia liberem, ponam in medio sententias philosophorum de natura deorum. Quo quidem loco convocandi omnes videntur, qui quae sit earum vera iudicent; tum demum mihi procax Academia videbitur, si aut consenserint omnes aut erit inventus aliquis qui quid verum sit invenerit. Itaque mihi libet exclamare ut in Synephebis:

“pro deum, popularium omnium <omnium> adolescentium
clamo postulo obsecro oro ploro atque inploro fidem”

non levissima de re, ut queritur ille in civitate fieri facinora capitalia: “ab amico amante argentum accipere metetrix non vult”,

14. sed ut adsint cognoscant animadvertant, quid de religione pietate sanctitate caerimoniis fide iure iurando, quid de templis delubris sacrificiisque sollemnibus, quid de ipsis auspiciis, quibus

ανάγκη να κάνουν αυτοί που σκοπό έχουν να μιλούν και εναντίον όλων των φιλοσόφων και υπέρ όλων για να ανακαλύψουν την αλήθεια.

12. Ομολογώ ότι δεν έχω αποκτήσει την ικανότητα για ένα τόσο μεγάλο και δύσκολο εγχείρημα, ισχυρίζομαι όμως ότι το επιδίωξα για τον εαυτό μου. Όμως δεν είναι δυνατόν αυτοί που ακολουθούν αυτή τη φιλοσοφική μέθοδο να μην έχουν τίποτε να επιδιώξουν. Έχω μιλήσει βέβαια αλλού γι' αυτό το θέμα πιο διεξοδικά, αλλά επειδή μερικοί είναι πολύ δυσμαθείς και βραδυκίνητοι φαίνεται ότι πρέπει να τους τα επαναλάβει κανείς πολλές φορές. Γιατί δεν είμαστε αυτοί που υποστηρίζουν ότι τίποτε δεν είναι αληθινό, αλλά αυτοί που ισχυρίζονται ότι όλα τα αληθινά είναι συνδεδεμένα με μερικά ψεύτικα που έχουν τέτοια ομοιότητα με τα αληθινά ώστε δεν υπάρχει σ' αυτά κανένα σίγουρο γνώρισμα για να τα κρίνει κανείς και να τα παραδεχτεί. Απ' αυτό προκύπτει και το εξής, ότι δηλαδή πολλά είναι πιθανά, τα οποία μολονότι δεν τα καταλαβαίνει κανείς καλά, όμως, επειδή έχουν μια έξοχη και λαμπρή όψη, κατευθύνουν τη ζωή του σοφού.

- 6. 13.** Αλλά για να απαλλάξω τον εαυτό μου από κάθε φθόνο, θα εκθέσω τις απόψεις των φιλοσόφων για τους θεούς. Εδώ λοιπόν φαίνεται ότι πρέπει να κληθούν όλοι για να κρίνουν ποια απ' αυτές τις απόψεις είναι η σωστή· και τότε τέλος πάντων θα θεωρήσω αναιδή την Ακαδημία, είτε αν όλοι συμφωνήσουν, είτε αν βρεθεί κάποιος που να ανακαλύψει ποια είναι η αλήθεια. Και έτσι θα ήθελα να φωνάξω, όπως στους *Συνεφήβους*: "τη μαρτυρία των θεών, όλων των πολιτών, όλων των νέων καλώ, ζητώ, εκλιπαρώ, ικετεύω και επικαλούμαι" και όχι, όπως παραπονιέται εκείνος ότι στην πολιτεία συμβαίνουν φοβερά εγκλήματα, για ένα τιποτένιο πράγμα, δηλαδή: "δε θέλει να πάρει χρήματα η εταιρά από το φίλο που την αγαπά",

14. αλλά για να προσέλθουν, να γνωρίσουν, να καταλάβουν ποια γνώμη πρέπει να έχουμε για τη θρησκεία, την ευσέβεια, την ευλάβεια, τις τελετές, την πίστη, τους όρκους, ποια για τους ναούς, τα ιερά και τις επίσημες θυσίες, ποια γι' αυτές τις ίδιες τις

nos praesumus, existimandum sit (haec enim omnia ad hanc de dis immortalibus quaestionem referenda sunt): profecto eos ipsos, qui se aliquid certi habere arbitrantur, addubitare coget doctissimorum hominum de maxuma re tanta dissensio.

15. Quod cum saepe alias tum maxime animadverti cum apud C. Cottam familiarem meum accurate sane et diligenter de dis immortalibus disputatumst. Nam cum feriis Latinis ad eum ipsius rogatu arcessituque venissem, offendi eum sedentem in exedra et cum C. Velleio senatore disputantem, ad quem tum Epicurei primas ex nostris hominibus deferebant. Aderat etiam Q. Lucilius Balbus, qui tantos progressus habebat in Stoicis, ut cum excellentibus in eo genere Graecis compararetur.

Tum ut me Cotta vidit "Peroportune" inquit "venis; oritur enim mihi magna de re altercatio cum Velleio, cui pro tuo studio non est alienum te interesse."

7. 16. "Atqui mihi quoque videor" inquam "venisse, ut dicis, oportune. Tres enim trium disciplinarum principes convenistis. M. enim Piso si adesset, nullius philosophiae, earum quidem quae in honore sunt, vacaret locus".

Tum Cotta "Si" inquit "liber Antiochi nostri, qui ab eo nuper ad hunc Balbum missus est, vera loquitur, nihil est quod Pisonem familiarem tuum desideres; Antiocho enim Stoici cum Peripateticis re concinere videntur verbis discrepare; quo de libro Balbe velim scire quid sentias."

"Egone" inquit ille, "miror Antiochum hominem in primis

οιωνοσκοπίες, στις οποίες επιστατώ - γιατί όλα αυτά πρέπει να τα ανάγουμε στο θέμα το σχετικό με τους αθάνατους θεούς -. Πράγματι η τόσο μεγάλη διάσταση απόψεων ανάμεσα στους πιο μορφωμένους ανθρώπους πάνω στο πιο σπουδαίο θέμα αναγκάζει αυτούς ακριβώς, που νομίζουν ότι κατέχουν μια σίγουρη γνώση, να έχουν αμφιβολίες.

15. Το θέμα για τους αθάνατους θεούς πολλές φορές σε διάφορες περιπτώσεις τράβηξε την προσοχή μου, προπαντός όμως όταν συζητήθηκε με μεγάλη ακρίβεια και επιμέλεια στο σπίτι του φίλου μου, του Γάιου Κόττα. Γιατί όταν κατά τη Λατινική Γιορτή πήγα στο σπίτι του μετά από δική του παράκληση και πρόσκληση, τον βρήκα να κάθεται σε μια "ἐξέδρα" και να συζητάει με το συγκλητικό Γ. Βελλήιο, τον οποίο τότε οι Επικούρειοι θεωρούσαν το σπουδαιότερο οπαδό τους ανάμεσα στους συμπατριώτες μας. Ήλθε ακόμη ο Κ. Λουκίλιος Βάλβος, που ήταν τόσο σοβαρός μελετητής της Στωικής Φιλοσοφίας, ώστε να συγκρίνεται με τους κορυφαίους Έλληνες εκπροσώπους αυτού του φιλοσοφικού συστήματος.

Τότε μόλις με είδε ο Κόττα, "σε πολύ κατάλληλη στιγμή ήλθες" είπε· "γιατί παρουσιάστηκε ανάμεσα σε μένα και το Βελλήιο μια μεγάλη διαφωνία για ένα θέμα που, αν κρίνω από τα ενδιαφέροντά σου, δεν είναι ξένο προς αυτά."

7. "Όμως και εγώ έχω την εντύπωση" είπα, "ότι ήλθα, όπως είπες, σε κατάλληλη στιγμή.

16. Γιατί έχετε συναντηθεί τρεις κορυφαίοι εκπρόσωποι τριών φιλοσοφικών σχολών. Και αν ερχόταν και ο Μ. Πείσωνας, δε θα έλειπε καμιά φιλοσοφική σχολή απ' αυτές βέβαια που θεωρούνται σημαντικές." Τότε ο Κόττα είπε: "Αν το βιβλίο του δικού μας του Αντίοχου, το οποίο πρόσφατα εκείνος αφιέρωσε σ' αυτόν εδώ το Βάλβο, λέει την αλήθεια, δεν υπάρχει λόγος να αναζητάς το φίλο σου τον Πείσωνα· γιατί ο Αντίοχος έχει τη γνώμη ότι οι Στωικοί συμφωνούν στην ουσία με τους Περιπατητικούς και διαφέρουν στα λόγια. Θα ήθελα να ξέρω τι γνώμη έχεις γι' αυτό το βιβλίο, Βάλβε". "Εγώ τι γνώμη έχω;" είπε εκείνος, "απορώ πώς ο Αντίοχος, ένας άνθρωπος εξαιρετικά

acutum non vidisse interesse plurimum inter Stoicos, qui honesta a commodis non nomine sed genere toto diiungerent, et Peripateticos, qui honesta commiscerent cum commodis, ut ea inter se magnitudine et quasi gradibus non genere different. Haec enim est non verborum parva sed rerum permagna dissensio. Verum hoc alias; nunc quod coepimus, si videtur”.

17. “Mihi vero” inquit Cotta “videtur. Sed ut hic qui intervenit” me intuens “ne ignoret quae res agatur, de natura agebamus deorum, quae cum mihi videretur perobscura, ut semper videri solet, Epicuri ex Velleio sciscitabar sententiam. Quam ob rem” inquit “Vellei, nisi molestum est, repete quae coeperas”.

“Repetam vero, quamquam non mihi sed tibi hic venit adiutor; ambo enim” inquit adridens “ab eodem Philone nihil scire didicistis.”

Tum ego: “Quid didicerimus Cotta viderit, tu autem nolo existimes me adiutorem huic venisse sed auditorem, et quidem aecum, libero iudicio, nulla eius modi adstrictum necessitate, ut mihi velim nolim sit certa quaedam tuenda sententia.”

8. 18. Tum Velleius fidenter sane, ut solent isti, nihil tam verens quam ne dubitare aliqua de re videretur, tamquam modo ex deorum concilio et ex Epicuri intermundiis descendisset, “Audite” inquit “non futilis commenticiasque sententias, non opificem aedificatoremque mundi Platonis de Timaeo deum, nec anum fatidicam Stoicorum Pronoeam, quam Latine licet Providentiam dicere, neque vero mundum ipsum animo et sensibus praeditum

ευφυής, δεν κατάλαβε ότι υπάρχει τεράστια διαφορά ανάμεσα στους Στωικούς, που διακρίνουν καθαρά το τίμιο από το συμφέρον όχι μόνον στο όνομα, αλλά σε ολόκληρο το είδος τους, και τους Περιπατητικούς, που αναμιγνύουν το τίμιο με το συμφέρον, έτσι που αυτά να διαφέρουν μεταξύ τους στο μέγεθος και κατά κάποιο τρόπο στο βαθμό, αλλά όχι στο είδος. Γιατί αυτή δεν είναι μικρή διαφωνία στα λόγια, αλλά πολύ μεγάλη πάνω στην ουσία.

17. Όμως αυτό θα το συζητήσουμε μια άλλη φορά· τώρα ας γυρίσουμε σ' αυτό που αρχίσαμε να συζητάμε, αν το θέλετε". "Εγώ βέβαια" είπε ο Κόττα, "συμφωνώ. Αλλά για να μην αγνοεί αυτός που ήλθε τώρα" κοιτάζοντας εμένα "για ποιο θέμα συζητάμε, εξηγή ότι συζητούσαμε για τους θεούς, ένα θέμα που επειδή μου φαίνεται πολύ σκοτεινό, όπως συνήθως πάντοτε φαίνεται, ζητούσα να μάθω τη γνώμη του Επικούρου από τον Βελλήιο. Γι' αυτό το λόγο" είπε, "Βελλήιε, αν δε σε πειράζει, επανάλαβε αυτά που άρχισες να λες".

"Θα επαναλάβω βέβαια, αν και αυτός ήλθε όχι σε δική μου, αλλά σε δική σου βοήθεια· γιατί και οι δύο" είπε χαμογελώντας, "διδαστήκατε από τον ίδιο τον Φίλωνα να μη γνωρίζετε τίποτε". Τότε εγώ απάντησα: Το τι διδαστήκαμε το ξέρει ο Κόττα, όμως θέλω να θεωρήσεις ότι δεν ήλθα σαν βοηθός του αλλά σαν ακροατής, και βέβαια ακροατής δίκαιος, με ελεύθερη κρίση και χωρίς να με δεσμεύει καμιά ανάγκη τέτοια που θέλοντας και μη θέλοντας να πρέπει να υποστηρίξω μια ορισμένη άποψη.

8. 18. Τότε ο Βελλήιος με μεγάλη αυτοπεποίθηση, όπως το συνηθίζουν οι Επικούρειοι, χωρίς τίποτε να φοβάται τόσο πολύ όσο να μη φανεί ότι έχει αμφιβολίες για κάποιο πράγμα, λες και πριν από λίγο να είχε κατέβει από τη σύναξη των θεών και τα "μετακόσμια" του Επικούρου, "Ακούστε" είπε, "όχι κενές και ψευδείς γνώμες, όχι για το δημιουργό και κτίστη του σύμπαντος θεό του Τιμαίου του Πλάτωνα· ούτε για τη γριά μάντισσα, την "Πρόνοια" των Στωικών, που Λατινικά μπορούμε να την ονομάσουμε *Providentiam*· ούτε βέβαια για ένα κόσμο που ο ίδιος είναι ένας θεός προικισμένος με πνεύμα και αισθήσεις,

rutundum ardentem volubilem deum, portenta et miracula non disserentium philosophorum sed somniantium.

19. Quibus enim oculis animi intueri potuit vester Plato fabricam illam tanti operis, qua construi a deo atque aedificari mundum facit; quae molitio quae ferramenta qui vectes quae machinae qui ministri tanti muneris fuerunt; quem ad modum autem oboedire et parere voluntanti architecti aer ignis aqua terra potuerunt; unde vero ortae illae quinque formae, ex quibus reliqua formantur, apte cadentes ad animum afficiendum parientosque sensus? Longum est ad omnia, quae talia sunt ut optata magis quam inventa videantur;

20. sed illa palmaris, quod, qui non modo natum mundum introduxerit sed etiam manu paene factum, is eum dixerit fore sempiternum. Hunc censes primis ut dicitur labris gustasse physiologiam id est naturae rationem, qui quicquam quod ortum sit putet aeternum esse posse? Quae est enim coagmentatio non dissolubilis, aut quid est cuius principium aliquod sit nihil sit extremum? Pronoea vero si vestra est Lucili eadem, requiro quae paulo ante, ministros machinas omnem totius operis dissignationem atque apparatus; sin alia est, cur mortalem fecerit mundum, non, quem ad modum Platonius deus, sempiternum.

9. 21. Ab utroque autem sciscitor cur mundi aedificatores repente exstiterint, innumerabilia saecula dormierint; non enim si mundus nullus erat saecula non erant (saecula nunc dico non ea quae dierum noctiumque numero annuis cursibus conficiuntur; nam fateor ea sine mundi conversione effici non potuisse; sed fuit

σφαιρικός, φλεγόμενος, περιστρεφόμενος· για τέρατα και θαύματα για τα οποία μιλάνε φιλόσοφοι που δε συζητούν αλλά ονειρεύονται.

19. Γιατί με ποια μάτια του νου μπόρεσε ο Πλάτωνάς σας να δει εκείνη τη μεγαλειώδη αρχιτεκτονική τέχνη με την οποία παρουσιάζει ότι ο θεός κατασκεύασε και οικοδόμησε τον κόσμο; ποια μηχανική ενέργεια, ποια εργαλεία, ποιοι μοχλοί, ποιες μηχανές, ποιοι επιστάτες χρησιμοποιήθηκαν για ένα τόσο μεγάλο εγχείρημα; και ακόμη με ποιο τρόπο μπόρεσαν να υποταχθούν και να υπακούσουν στη θέληση του αρχιτέκτονα ο αέρας, η φωτιά, το νερό, η γη; από πού βέβαια προήλθαν αυτά τα πέντε σχήματα από τα οποία συντίθενται τα υπόλοιπα, που προσαρμόστηκαν κατάλληλα για να προδιαθέσουν το νου και να δημιουργήσουν εντυπώσεις; Απαιτεί όμως πολύ χρόνο να εξετάσει κανείς όλα αυτά τα οποία είναι τέτοια ώστε να φαίνονται περισσότερο αντικείμενα ευχής παρά ανακάλυψης.

20. Αλλά το εξής αξίζει βραβείο ότι, αυτός που υποστήριξε ότι όχι μόνο δημιουργήθηκε ο κόσμος, αλλά ακόμη ότι κατασκευάστηκε σχεδόν με το χέρι, αυτός ο ίδιος είπε ότι θα είναι αιώνιος. Πιστεύεις ότι πήρε, όπως λένε, κάποια γεύση από φυσιολογία, δηλαδή την επιστήμη της φύσης, αυτός που νομίζει ότι οτιδήποτε γεννιέται μπορεί να είναι αιώνιο; Γιατί ποια σύνθεση δεν υπόκειται σε διάλυση, ή ποιο είναι αυτό που έχει κάποια αρχή αλλά κανένα τέλος; Αν βέβαια η δική σας πρόνοια είναι ίδια, Λουκίλιε, ρωτώ τα ίδια τα οποία ρώτησα λίγο πριν, για τους επιστάτες, τις μηχανές, την όλη διευθέτηση και εκτέλεση ολόκληρου του έργου· αν όμως είναι διαφορετική, γιατί έκανε τον κόσμο θνητό και όχι, όπως ο θεός του Πλάτωνα, αθάνατο;

- 9. 21.** Ρωτώ όμως και τους δυο σας γιατί οι δημιουργοί του κόσμου εμφανίστηκαν ξαφνικά, αφού κοιμήθηκαν αναρίθμητους αιώνες; Εφόσον αν δεν υπήρχε ο κόσμος αυτό δεν σημαίνει ότι δεν υπήρχαν και οι αιώνες - εδώ δεν εννοώ αυτούς τους αιώνες που συμπληρώνονται με τον αριθμό των ημερών και των νυκτών σε ετήσιους κύκλους· γιατί παραδέχομαι ότι αυτά δεν μπορούσαν να συντελεστούν χωρίς την περιστροφική κίνηση του κόσμου· αλλά

quaedam ab infinito tempore aeternitas, quam nulla circumscriptio temporum metiebatur, spatio tamen qualis ea fuerit intellegi potest, quod ne in cogitationem quidem cadit ut fuerit tempus aliquod nullum cum tempus esset) -

22. isto igitur tam inmenso spatio quaero Balbe cur Pronoea vestra cessaverit. Laboremne fugiebat? At iste nec attingit deum nec erat ullus, cum omnes naturae numini divino, caelum ignes terrae maria, parerent. Quid autem erat quod concupisceret deus mundum signis et luminibus tamquam aedilis ornare? Si ut deus ipse melius habitaret, antea videlicet tempore infinito in tenebris tamquam in gurgustio habitaverat. Post autem: varietatene eum delectari putamus, qua caelum et terras exornatas videmus? Quae ista potest esse oblectatio deo? Quae si esset, non ea tam diu carere potuisset.

23. An haec, ut fere dicitis, hominum causa a deo constituta sunt? Sapientiumne? Propter paucos igitur tanta est rerum facta molitio. An stultorum? At primum causa non fuit cur de improbis bene mereretur; deinde quid est adsecutus, cum omnes stulti sint sine dubio miserrimi, maxime quod stulti sunt (miserius enim stultitia quid possumus dicere), deinde quod ita multa sunt incommoda in vita, ut ea sapientes commodorum compensatione leniant, stulti nec vitare venientia possint nec ferre praesentia.

10. Qui vero mundum ipsum animantem sapientemque esse dixerunt, nullo modo viderunt animi natura intellegentis in quam figuram cadere posset. De quo dicam equidem paulo post, nunc autem hactenus:

υπήρχε κάποια αιωνιότητα προερχόμενη από τον απεριόριστο χρόνο, που κανένα όριο χρόνου δε μετρούσε, όμως μπορεί να γίνει αντιληπτό σαν πως ήταν με βάση το διάστημα, γιατί βέβαια δεν μπορεί να κάνει κανείς τη σκέψη ότι υπήρχε κάποιο είδος χρόνου, όταν δεν υπήρχε χρόνος-.

22. Λοιπόν σ' αυτό το άπειρο διάστημα, ερωτώ Βάλβε, γιατί η Πρόνοιά σας έμεινε αργή; Απέφευγε τον κόπο; Όμως αυτός ο κόπος δεν αγγίζει το θεό και ούτε ήταν κανένας κόπος, εφόσον όλα τα στοιχεία της φύσης, ουρανός, φωτιά, γη, θάλασσα, υπάκουαν στη θεία θέληση. Όμως ποιος είναι ο λόγος που ο θεός θέλησε να στολίζει τον κόσμο με άστρα και φώτα σαν αγορανόμος; Αν το έκανε για να έχει αυτός ο ίδιος ο θεός καλύτερη κατοικία, προηγουμένως ασφαλώς για άπειρο χρονικό διάστημα κατοικούσε στα σκοτάδια σαν σε άβυσσο. Όμως μετά: μήπως νομίζουμε ότι ευχαριστητεί με την ποικιλία με την οποία βλέπουμε να έχει στολίζει τον ουρανό και τη γη; Τι ευχαρίστηση μπορεί να είναι αυτή για ένα θεό; Αν όμως αυτό αποτελεί ευχαρίστησή του, δε θα μπορούσε να τη στερηθεί για ένα τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα.

23. Μήπως αυτά, όπως συνήθως λέτε, δημιουργήθηκαν από το θεό για χάρη των ανθρώπων; ή μήπως για χάρη των σοφών; Άρα η τεράστια αυτή επιχείρηση έγινε για λίγους. Τότε μήπως για χάρη των ανοήτων; Όμως πρώτον δεν υπήρχε λόγος να ευεργετήσει τους κακούς· έπειτα τι πέτυχε όταν όλοι οι ανόητοι είναι χωρίς αμφιβολία φοβερά δυστυχείς, προπαντός επειδή είναι ανόητοι - γιατί μπορούμε να πούμε ότι υπάρχει μεγαλύτερη δυστυχία από την ανοησία; - Καθόσον μάλιστα είναι τόσες πολλές οι δυσκολίες στη ζωή ώστε οι σοφοί τις κάνουν πιο ήπιες αντισταθμίζοντάς τις με τα καλά, οι ανόητοι όμως δεν μπορούν ούτε να αποφύγουν τις συμφορές που έρχονται ούτε να αντέξουν αυτές που παρουσιάζονται.

- 10.** Αλλά και αυτοί που είπαν ότι ο κόσμος είναι από μόνος του έμψυχος και σοφός, δεν κατόρθωσαν καθόλου να διακρίνουν τι σχήμα μπορεί να έχει ένας ευφυής νους. Γι' αυτό το πράγμα βέβαια θα μιλήσω αργότερα, τώρα όμως μέχρις εδώ.

24. admirabor eorum tarditatem qui animantem inmortalem et eundem beatum rutundum esse velint, quod ea forma neget ullam esse pulchriorem Plato: at mihi vel cylindri vel quadrati vel conii vel pyramidis videtur esse formosior. Quae vero vita tribuitur isti rutundo deo? Nempe ut ea celeritate contorqueatur cui par nulla ne cogitari quidem possit; in qua non video ubinam mens constans et vita beata possit insistere. Quodque in nostro corpore si minima ex parte significetur molestum sit, cur hoc idem non habeatur molestum in deo? Terra enim profecto, quoniam mundi pars est, pars est etiam dei; atqui terrae maxumas regiones inhabitabilis atque incultas videmus, quod pars earum adpulsu solis exarserit, pars obriguerit nive pruinaque longinquo solis abscessu; quae, si mundus est deus, quoniam mundi partes sunt, dei membra partim ardentia partim refrigerata ducenda sunt.

25. Atque haec quidem vestra Lucili; qualia vero * est, ab ultimo repetam superiorum. Thales enim Milesius, qui primus de talibus rebus quaesivit, aquam dixit esse initium rerum, deum autem eam mentem quae ex aqua cuncta fingeret: si dei possunt esse sine sensu; et mentem cur aquae adiunxit, si ipsa mens constare potest vacans corpore? Anaximandri autem opinio est nativos esse deos longis intervallis orientis occidentisque, eosque innumerabilis esse mundos. Sed nos deum nisi sempiternum intellegere qui possumus?

26. Post Anaximenes aerea deum statuit, eumque gigni esseque

24. Θα εκφράσω την απορία μου για τη βραδύνοια αυτών που θέλουν, κάθε ον έμψυχο, αθάνατο και συγχρόνως ωραίο, να είναι στρογγυλό, επειδή ο Πλάτωνας λέγει ότι κανένα σχήμα δεν είναι ωραιότερο απ' αυτό. Σε μένα όμως φαίνεται ότι είναι πιο όμορφο το σχήμα είτε του κυλίνδρου, είτε του τετραγώνου, είτε του κώνου, είτε της πυραμίδας. Έπειτα τι είδους ζωή αποδίδεται σ' αυτόν το στρογγυλό θεό; Βεβαίως είναι στρογγυλός για να περιστρέφεται με τέτοια ταχύτητα που όμοια της ούτε καν μπορεί κανείς να διανοηθεί. Σ' αυτό όμως εγώ δεν βλέπω να μπορεί να υπάρχει κάπου σταθερή διάνοια και ευτυχισμένη ζωή. Και αν κάτι είναι αφόρητο στο δικό μας σώμα ακόμη και αν εκδηλωθεί σε ελάχιστο μέρος του, γιατί αυτό το ίδιο δεν θεωρείται αφόρητο για το θεό; Γιατί βέβαια η γη, επειδή είναι μέρος του κόσμου, είναι επίσης και μέρος του θεού. Βλέπουμε όμως πολύ μεγάλες εκτάσεις της γης ακατοίκητες και ακαλλιέργητες, εφόσον άλλες απ' αυτές καίγονται από την προσέγγιση του ηλίου, και άλλες παγώνουν από το χιόνι και τον πάγο εξαιτίας της μακροχρόνιας απουσίας του ηλίου. Αυτές, αν ο κόσμος είναι θεός, εφόσον είναι μέρη του κόσμου, πρέπει να θεωρηθούν σαν μέλη του θεού που τα μεν καίγονται, τα δε παγώνουν.

25. Και αυτή βέβαια είναι η δική σας διδασκαλία, Λουκίλιε· για να δείξω όμως ποιες είναι οι άλλες, θα κάνω μια αναδρομή αρχίζοντας από τον πιο παλιό από τους προκατόχους σας. Γιατί ο Θαλής ο Μιλήσιος ο οποίος είναι ο πρώτος που προβληματίστηκε γι' αυτά τα θέματα, είπε ότι το νερό είναι η αρχή των όντων και ο θεός είναι η διάνοια αυτή που έπλασε τα πάντα από το νερό, με την προϋπόθεση ότι οι θεοί μπορούν να μην έχουν αισθήσεις. Γιατί όμως συνδύασε το νου με το νερό, αν ο νους μόνος του μπορεί να υφίσταται χωρίς σώμα; Η γνώμη πάλι του Αναξιμάνδρου είναι ότι οι θεοί είναι αυτοφυνείς και ότι γεννιούνται και χάνονται κατά μεγάλα χρονικά διαστήματα και ότι αυτοί είναι αναρίθμητοι κόσμοι. Όμως εμείς πως μπορούμε να εννοήσουμε ένα θεό αν δεν είναι αιώνιος;

26. Μετά ο Αναξιμένης υποστήριξε ότι ο αέρας είναι θεός, και ότι αυτός γεννιέται και είναι αμέτρητος και απεριόριστος και

immensum et infinitum et semper in motu: quasi aut aer sine ulla forma deus esse possit, cum praesertim deum non modo aliqua sed pulcherrima specie deceat esse, aut non omne quod ortum sit mortalitas consequatur.

- 11.** Inde Anaxagoras, qui accepit ab Anaximene disciplinam, primus omnium rerum descriptionem et modum mentis infinitae vi ac ratione designari et confici voluit. In quo non vidit neque motum sensu iunctum et [in] continentem infinito ullum esse posse, neque sensum omnino quo non ipsa natura pulsa sentiret. Deinde si mentem istam quasi animal aliquod voluit esse, erit aliquid interius ex quo illud animal nominetur; quid autem interius mente: cingatur igitur corpore externo;

27. quod quoniam non placet, aperta simplexque mens nulla re adiuncta, quae sentire possit, fugere intellegentiae nostrae vim et notionem videtur. Crotoniates autem Alcmaeo, qui soli et lunae reliquisque sideribus animoque praeterea divinitatem dedit, non sensit sese mortalibus rebus immortalitatem dare. Nam Pythagoras, qui censuit animum esse per naturam rerum omnem intentum et commeanem, ex quo nostri animi carperentur, non vidit distractione humanorum animorum discerpi et lacerari deum, et cum miseri animi essent, quod plerisque contingeret, tum dei partem esse miseram, quod fieri non potest.

28. Cur autem quicquam ignoraret animus hominis, si esset deus? Quo modo porro deus iste, si nihil esset nisi animus, aut infixus aut infusus esset in mundo? Tum Xenophanes, qui mente adiuncta omne praeterea, quod esset infinitum, deum voluit esse, de ipsa mente item reprehendetur ut ceteri, de infinitate autem

βρίσκεται συνεχώς σε κίνηση· λες και ή να είναι δυνατόν ο αέρας χωρίς να έχει κανένα σχήμα να είναι θεός, ενώ ιδίως ο θεός πρέπει όχι μόνο να έχει κάποιο σχήμα, αλλά το πιο ωραίο, ή να μην υπόκειται στο θάνατο κάθε τι που γεννιέται.

- 11.** Έπειτα ο Αναξαγόρας, που ήταν μαθητής του Αναξίμενη, πρώτος αυτός υποστήριξε ότι η τάξη και η αρμονία του σύμπαντος σχεδιάστηκε και εκτελέστηκε από τη δύναμη και τη λογική μιας απεριόριστης διάνοιας. Δεν είδε όμως σ' αυτό ότι ούτε μπορεί να υπάρχει στο άπειρο καμιά κίνηση συνδεδεμένη με αισθήσεις και αδιάκοπη, ούτε καμιά αίσθηση εντελώς όταν η φύση δεν αισθάνεται από δική της παρόρμηση. Έπειτα αν ήθελε αυτή η διάνοια να είναι σαν ένα έμψυχο ον, θα υπάρχει κάτι ακόμη πιο βαθιά από το οποίο εκείνο θα ονομάζεται έμψυχο. Τι είναι όμως πιο βαθιά από το νου; επομένως πρέπει να περιβάλλεται εξωτερικά από σώμα.

27. Επειδή όμως δεν του αρέσει αυτό το πράγμα, μια διάνοια καθαρή και απλή που να μη συνδέεται με κανένα πράγμα το οποίο μπορεί να αισθάνεται, μου φαίνεται ότι ξεφεύγει από τη δύναμη και την κατανόηση της νοημοσύνης μας. Επίσης ο Αλκμαίωνας ο Κροτωνιάτης, που απέδωσε θεϊκή δύναμη στον ήλιο και τη σελήνη και τα άλλα αστέρια και επιπλέον στην ψυχή, δεν κατάλαβε ότι δίνει αθανασία σε θνητά πράγματα. Και ο Πυθαγόρας, που πίστευε ότι η ψυχή περνά και βρίσκεται όλη μέσα στο σύμπαν, και από εκεί αποσπώνται οι δικές μας ψυχές, δεν διέκρινε ότι με την αφαίρεση των ανθρωπίνων ψυχών κατακερματίζεται και σπαράσσεται ο θεός, και ότι όταν οι ψυχές είναι δυστυχισμένες, πράγμα που συμβαίνει στις περισσότερες, τότε μέρος του θεού είναι δυστυχισμένο, πράγμα το οποίο δεν μπορεί να συμβεί.

28. Γιατί όμως η ψυχή του ανθρώπου αγνοεί κάποια πράγματα, αν είναι θεός; Και παραπέρα αυτός ο θεός, αν δεν είναι τίποτε άλλο εκτός από ψυχή, με ποιο τρόπο είναι ή στερεωμένος ή διάχυτος στον κόσμο; Έπειτα τον Ξενοφάνη ο οποίος υποστήριξε ότι επιπλέον το σύμπαν με την προσθήκη του νου, εφόσον είναι απεριόριστο, είναι θεός, για το νου τον κατηγορώ

vehementius, in qua nihil neque sentiens neque coniunctum potest esse. Nam Parmenides quidem commenticium quiddam: coronae similem efficit (*στεφάνην* appellat) continentem ardorem lucis orbem, qui cingit caelum, quem appellat deum; in quo neque figuram divinam neque sensum quisquam suspicari potest. Multaque eiusdem monstra, quippe qui bellum qui discordiam qui cupiditatem ceteraque generis eiusdem ad deum revocet, quae vel morbo vel somno vel oblivione vel vetustate delentur; eademque de sideribus, quae reprehensa in alio iam in hoc omittantur.

- 12. 29.** Empedocles autem multa alia peccans in deorum opinione turpissime labitur. Quattuor enim naturas, ex quibus omnia constare censet, divinas esse vult; quas et nasci et extinguere perspicuum est et sensu omni carere. Nec vero Protagoras, qui sese negat omnino de deis habere quod liqueat, sint non sint qualesve sint, quicquam videtur de natura deorum suspicari. Quid Democritus, qui tum imagines eorumque circumitus in deorum numero refert, tum illam naturam quae imagines fundat ac mittat, tum sententiam intellegentiamque nostram, nonne in maximo errore versatur? Cum idem omnino, quia nihil semper suo statu maneat, neget esse quicquam sempiternum, nonne deum omnino ita tollit, ut nullam opinionem eius reliquam faciat? Quid aer, quo Diogenes Apolloniates utitur deo, quem sensum habere potest aut quam formam dei?

30. Iam de Platonis inconstantia longum est dicere, qui in Timaeo patrem huius mundi nominari neget posse, in Legum autem libris quid sit omnino deus anquiri oportere non censeat. Quod vero

όπως και τους άλλους, για το άπειρο όμως θα τον κατηγορήσω με μεγαλύτερη σφοδρότητα, γιατί σ' αυτό δεν μπορεί να υπάρχει τίποτε που να έχει αισθήσεις και να συνδέεται με κάτι άλλο. Και ο Παρμενίδης βέβαια επινόησε ένα φανταστικό πράγμα όμοιο με στεφάνι – το οποίο ονομάζει “*στεφάνην*” – ένα συνεχή κύκλο από λάμπεις φωτός, που περιβάλλει τον ουρανό, τον οποίο ονομάζει θεό. Σ' αυτό δε μπορεί να υποψιαστεί κανείς ότι υπάρχει ούτε θείο σχήμα ούτε αίσθηση. Υπάρχουν πολλές ακόμα παράξενες ιδέες του, γιατί αυτός αποδίδει στο θεό τον πόλεμο, τη δικήνοια, την επιθυμία και τα υπόλοιπα αυτού του είδους τα οποία καταστρέφονται είτε από αρρώστια, είτε από τον ύπνο, είτε από τη λησμονιά, είτε από γηρατειά. Και το ίδιο για τα αστέρια, αυτά όμως τα έχω κατηγορήσει για κάποιον άλλον γι' αυτό τα παραλείπω στην προκειμένη περίπτωση.

- 12. 29.** Ο Εμπεδοκλής πάλι έχει κάνει πολλά λάθη, στη γνώμη όμως για τους θεούς έχει πέσει σε τρομερό σφάλμα. Γιατί υποστηρίζει ότι τα τέσσερα στοιχεία, από τα οποία πιστεύει ότι αποτελούνται τα πάντα, είναι θεία· αυτά είναι φανερό ότι και γεννιούνται και χάνονται και δεν έχουν καθόλου αισθήσεις. Ούτε βέβαια ο Πρωταγόρας φαίνεται να έχει καμιά γνώμη για τους θεούς, ο οποίος λέγει ότι δεν έχει τίποτε σίγουρο να πει για τους θεούς, αν υπάρχουν ή αν δεν υπάρχουν ή σαν πως είναι. Μήπως ο Δημόκριτος, που άλλοτε θεωρεί θεούς τις περιστρεφόμενες εικόνες τους, άλλοτε εκείνο το στοιχείο που παράγει και εκπέμπει αυτές τις εικόνες, άλλοτε τη γνώμη και τη νοημοσύνη μας, άραγε δεν εμπλέκεται στην πιο μεγάλη πλάνη; Και ακόμη, επειδή τίποτε δεν διατηρεί πάντοτε την κατάστασή του, όταν λέγει ότι τίποτε εντελώς δεν είναι αιώνιο, μήπως αφανίζει τελείως το θεό έτσι ώστε να μην αφήνει καμιά ιδέα γι' αυτόν; Ο αέρας μετά, τον οποίο ο Διογένης από την Απολλωνία θεωρεί θεό, ποια αίσθηση μπορεί να έχει ή ποιό σχήμα θεού;

30. Πολλά μπορεί να πει κανείς πια για την αντιφατικότητα του Πλάτωνα, ο οποίος στον *Τίμαιο* λέγει ότι δεν μπορεί να ονομάσει κάποιον πατέρα του σύμπαντος, και επίσης στους *Νόμους* νομίζει ότι δεν πρέπει να γίνεται καθόλου έρευνα για το

sine corpore ullo deum vult esse (ut Graeci dicunt *ἀσώματον*), id quale esse possit intellegi non potest: careat enim sensu necesse est, careat etiam prudentia, careat voluptate; quae omnia una cum deorum notione comprehendimus. Idem et in Timaeo dicit et in Legibus et mundum deum esse et caelum et astra et terram et animos et eos quos maiorum institutis accepimus. Quae et per se sunt falsa perspicue et inter se vehementer repugnantia.

31. Atque etiam Xenophon paucioribus verbis eadem fere peccat; facit enim in his quae a Socrate dicta rettulit Socratem disputantem formam dei quaeri non oportere, eundemque et solem et animum deum dicere, et modo unum tum autem plures deos; quae sunt isdem in erratis fere quibus ea quae de Platone dicimus.

13. 32. Atque etiam Antisthenes in eo libro qui physicus inscribitur popularis deos multos naturalem unum esse dicens tollit vim et naturam deorum. Nec multo secus Speusippus Platonem avunculum subsequens et vim quandam dicens, qua omnia regantur, eamque animalem, evellere ex animis conatur cognitionem deorum.

33. Aristotelesque in tertio de philosophia libro multa turbat a magistro suo Platone dissentiens; modo enim menti tribuit omnem divinitatem, modo mundum ipsum deum dicit esse, modo alium quandam praeficit mundo eique eas partis tribuit ut replicatione quadam mundi motum regat atque tueatur, tum caeli ardorem deum dicit esse non intellegens caelum mundi esse

τι είναι θεός. Το ότι όμως υποστηρίζει ότι ο θεός δεν έχει καθόλου σώμα – ότι είναι, όπως λένε οι Έλληνες, "ασώματος" – αυτό δεν μπορεί να γίνει αντιληπτό σαν πως είναι· γιατί αναγκαστικά στερείται αισθήσεων, επίσης στερείται σοφίας και ακόμη στερείται ευχαρίστησης. Όλα αυτά τα θεωρούμε συνδεδεμένα με την έννοια του θεού. Επίσης και στον *Τίμαιο* και στους *Νόμους* λέγει ότι ο κόσμος και ο ουρανός και τα άστρα και η γη και οι ψυχές μας είναι ο θεός και ακόμη αυτοί στους οποίους μάθαμε να πιστεύουμε από την παράδοση των προγόνων μας. Αυτά και από μόνα τους είναι ολοφάνερα ψεύτικα και μεταξύ τους φοβερά αντιφατικά.

31. Ακόμη και ο Ξενοφώντας με λιγότερα λόγια πέφτει σχεδόν στα ίδια σφάλματα· γιατί σ' αυτά που αναφέρει ότι είπε ο Σωκράτης τον παρουσιάζει να συζητάει ότι δεν πρέπει να ζητάμε να μάθουμε ποια είναι η μορφή του θεού, και ότι λέγει ότι όμοια και ο ήλιος και η ψυχή είναι θεός, και άλλοτε ότι ο θεός είναι ένας, άλλοτε όμως ότι είναι περισσότεροι. Αυτές οι απόψεις έχουν τα ίδια σχεδόν σφάλματα τα οποία έχουν και αυτά που είπαμε για τον Πλάτωνα.

- 13. 32.** Ακόμη και ο Αντισθένης στο βιβλίο που επιγράφεται "*Φυσική*", λέγοντας ότι πολλοί είναι οι θεοί του λαού, ένας όμως στη φύση, αφαιρεί τη δύναμη και την ουσία των θεών. Όχι πολύ διαφορετικά, ακολουθώντας το θείο του τον Πλάτωνα, ο Σπεύσιππος, μιλώντας για κάποια δύναμη, από την οποία όλα κυβερνώνται και η οποία είναι έμψυχη, προσπαθεί να αποσπάσει από τις ψυχές τη γνώση των θεών.

33. Ο Αριστοτέλης στο τρίτο βιβλίο του συγγράμματός του για τη φιλοσοφία, μπερδεύει πολλά πράγματα διαφωνώντας με το δάσκαλό του τον Πλάτωνα· γιατί άλλοτε αποδίδει όλη τη θεία δύναμη στο νου, άλλοτε λέγει ότι ο κόσμος είναι ο ίδιος ο θεός, άλλοτε κάποιον άλλο βάζει να κυβερνά τον κόσμο και σ' αυτόν αποδίδει το ρόλο του να διευθύνει και να φροντίζει την κίνηση του κόσμου με κάποια αντίστροφη περιστροφή, άλλοτε λέγει ότι ο θεός είναι η θερμότητα του ουρανού, χωρίς να καταλαβαίνει ότι ο ουρανός είναι μέρος του κόσμου, τον οποίο σε άλλο σημείο ο

partem, quem alio loco ipse designarit deum. Quo modo autem caeli divinus ille sensus in celeritate tanta conservari potest? Ubi deinde illi tot dii, si numeramus etiam caelum deum? Cum autem sine corpore idem vult esse deum, omni illum sensu privat, etiam prudentia. Quo porro modo mundus moveri carens corpore aut quo modo semper se movens esse quietus et beatus potest?

34. Nec vero eius condiscipulus Xenocrates in hoc genere prudentior est, cuius in libris qui sunt de natura deorum nulla species divina describitur; deos enim octo esse dicit, quinque eos qui in stellis vagis nominantur, unum qui ex omnibus sideribus quae infixae caelo sint ex dispersis quasi membris simplex sit putandus deus, septimum solem adiungit octavamque lunam; qui quo sensu beati esse possint intellegi non potest. Ex eadem Platonis schola Ponticus Heraclides puerilibus fabulis refert libris, et tamen modo mundum tum mentem divinam esse putat, errantibus etiam stellis divinitatem tribuit sensuque deum privat et eius formam mutabilem esse vult, eodemque in libro rursus terram et caelum refert in deos.

35. Nec vero Theophrasti inconstantia ferenda est; modo enim menti divinum tribuit principatum modo caelo, tum autem signis sideribusque caelestibus. Nec audiendus eius auditor Strato is qui physicus appellatur, qui omnem vim divinam in natura sitam esse censet, quae causas gignendi augendi minuendi habeat sed careat omni et sensu et figura.

14. 36. Zeno autem, ut iam ad vestros Balbe veniam, naturalem legem divinam esse censet, eamque vim obtinere recta imperantem

ίδιος τον ονόμασε θεό. Πώς όμως η θεία εκείνη αίσθηση του ουρανού μπορεί να διατηρηθεί σε μια τόσο μεγάλη ταχύτητα; πού είναι έπειτα εκείνοι οι τόσοι πολλοί θεοί, αν λογαριάσουμε ακόμα και τον ουρανό σαν θεό; Όταν όμως ο ίδιος υποστηρίζει ότι ο θεός δεν έχει σώμα, του αφαιρεί κάθε αίσθηση και επίσης φρόνηση. Επιπλέον με ποιο τρόπο μπορεί να κινείται ο κόσμος αφού στερείται σώματος ή με ποιο τρόπο μπορεί να είναι ήρεμος και ευτυχισμένος αφού κινείται συνεχώς;

34. Ούτε βέβαια ο συμμαθητής του ο Ξενοκράτης είναι πιο σοφός σ' αυτό το είδος· στα βιβλία του που αφορούν τους θεούς δεν καθορίζει καμιά θεία μορφή. Γιατί λέγει ότι υπάρχουν οκτώ θεοί, πέντε αυτοί που παίρνουν τα ονόματά τους από τους πλανήτες, ένας ο οποίος πρέπει να θεωρηθεί ως ένας μοναδικός θεός αποτελούμενος από όλα τα άστρα που είναι στερεωμένα στον ουρανό, σαν ένα σώμα που αποτελείται από διαφορετικά μέλη, ο έβδομος θεός είναι ο ήλιος και ο όγδοος η σελήνη. Όμως δεν είναι δυνατόν να γίνει αντιληπτό με ποια αίσθηση αυτοί οι θεοί μπορούν να είναι ευτυχισμένοι. Από την ίδια τη σχολή του Πλάτωνα ο Ηρακλείδης από τον Πόντο γέμισε βιβλία με μύθους για παιδιά, και υποστηρίζει άλλοτε ότι ο κόσμος έχει θεία δύναμη και άλλοτε ότι ο νους, επίσης αποδίδει θεία δύναμη στους πλανήτες και στερεί το θεό από αισθήσεις και ισχυρίζεται ότι έχει μεταβλητή μορφή, και στο ίδιο αυτό βιβλίο πάλι συγκαταλέγει στους θεούς τη γη και τον ουρανό.

35. Ούτε βέβαια η αντιφατικότητα του Θεοφράστου είναι ανεκτή· γιατί άλλοτε αποδίδει θεία εξουσία στο νου, άλλοτε στον ουρανό, άλλοτε επίσης στους αστερισμούς και τα άστρα του ουρανού. Ούτε πρέπει να ακούσουμε το μαθητή του τον Στράωνα που ονομάζεται φυσικός, ο οποίος υποστηρίζει ότι όλη η θεία δύναμη βρίσκεται στη φύση, η οποία έχει μέσα της τις αιτίες της γέννησης, της αύξησης και της φθοράς, αλλά στερείται κάθε αίσθηση και μορφή.

- 14. 36.** Επίσης ο Ζήνωνας, για να έλθω πια στους δικούς σας, Βάλβε, υποστηρίζει ότι ο φυσικός νόμος είναι θείος και έχει τη δύναμη να υπαγορεύει το σωστό και να εμποδίζει το αντίθετο.

prohibentemque contraria. Quam legem quo modo efficiat animantem intellegere non possumus; deum autem animantem certe volumus esse. Atque hic idem alio loco aethera deum dicit: si intellegi potest nihil sentiens deus, qui numquam nobis occurrit neque in precibus neque in optatis neque in votis. Aliis autem libris rationem quandam per omnium naturam rerum pertinentem vi divina esse adfectam putat. Idem astris hoc idem tribuit, tum annis mensibus annorumque mutationibus. Cum vero Hesiodi Theogoniam id est originem deorum interpretatur, tollit omnino usitatas perceptasque cognitiones deorum; neque enim Iovem neque Iunonem neque Vestam neque quemquam qui ita appelletur in deorum habet numero, sed rebus inanimis atque mutis per quandam significationem haec docet tributa nomina.

37. Cuius discipuli Aristonis non minus magno in errore sentiast, qui neque formam dei intellegi posse censeat neque in dis sensum esse dicat dubitetque omnino deus animans necne sit. Cleanthes autem, qui Zenonem audivit una cum eo quem proxime nominavi, tum ipsum mundum deum dicit esse, tum totius naturae menti atque animo tribuit hoc nomen, tum ultimum et altissimum atque undique circumfusum et extremum omnia cingentem atque complexum ardorem, qui aether nominetur, certissimum deum iudicat; idemque quasi delirans in his libris quos scripsit contra voluptatem tum fingit formam quandam et speciem deorum, tum divinitatem omnem tribuit astris, tum nihil ratione censet esse divinius. Ita fit ut deus ille, quem mente noscimus atque in animi notione tamquam in vestigio volumus reponere, nusquam prorsus appareat.

Δεν μπορούμε όμως να καταλάβουμε με ποιό τρόπο κάνει αυτό το νόμο έμψυχο· και βέβαια θέλουμε ο θεός να είναι έμψυχος. Αυτός ο ίδιος όμως σε άλλο σημείο λέγει ότι ο αιθέρας είναι θεός· αν μπορεί να είναι νοητός ένας θεός χωρίς αισθήσεις που ποτέ δεν μας παρουσιάζεται ούτε στις παρακλήσεις, ούτε στις προσευχές, ούτε στα τάματα. Σε άλλα όμως βιβλία υποστηρίζει ότι μια λογική, η οποία διέπει το σύμπαν ολόκληρο, είναι προικισμένη με θεία δύναμη. Ο ίδιος αποδίδει αυτή την ίδια δύναμη στα αστέρια και άλλοτε στα χρόνια, στους μήνες και στις μεταβολές των χρόνων. Όταν όμως ερμηνεύει τη Θεογονία του Ησιόδου, δηλαδή τη γένεση των θεών, καταργεί τελείως τις συνηθισμένες και κατανοητές ιδέες για τους θεούς· γιατί δεν θεωρεί θεούς ούτε τον Δία, ούτε την Ήρα, ούτε την Εστία, ούτε κάποιον άλλον που ονομάζεται έτσι, αλλά διδάσκει ότι αυτά τα ονόματα αποδόθηκαν με κάποια σημασία σε άψυχα και άλαλα πράγματα.

37. Δεν είναι λιγότερο λανθασμένη η άποψη του μαθητή-του του Αρίστωνα, ο οποίος υποστηρίζει ότι η μορφή του θεού δεν είναι δυνατόν να γίνει αντιληπτή και λέγει ότι οι θεοί δεν έχουν αίσθηση και γενικά αμφιβάλλει αν ο θεός είναι έμψυχο ον ή όχι. Επίσης ο Κλεάνθης που παρακολούθησε τα μαθήματα του Ζήνωνα μαζί μ' αυτόν που ανέφερα προηγουμένως, άλλοτε λέγει ότι ο θεός είναι ο ίδιος ο κόσμος, άλλοτε αποδίδει αυτό το όνομα στο νου και την ψυχή όλης της φύσης και άλλοτε αποφαινεται ότι ο αναμφισβήτητος θεός είναι η φλόγα που βρίσκεται πολύ μακριά και πολύ ψηλά και ακόμη είναι παντού διάχυτη και φτάνει στα πέρατα, περικυκλώνοντας και αγκαλιάζοντας το σύμπαν, και που ονομάζεται αιθέρας. Και αυτός ο ίδιος στα βιβλία που έγραψε εναντίον της απόλαυσης, σαν να έχει παραλήρημα άλλοτε πλάθει κάποιο σχήμα και κάποια μορφή θεών, άλλοτε αποδίδει κάθε θεία δύναμη στα άστρα, άλλοτε υποστηρίζει ότι τίποτε δεν είναι περισσότερο θείο από τη λογική. Έτσι συμβαίνει ώστε εκείνος ο θεός, τον οποίο γνωρίζουμε με το νου και θέλουμε να τον προσαρμόσουμε στην αντίληψη του νου σαν σε καλούπι, να μην εμφανίζεται εντελώς ποτέ.

15. 38. At Persaeus eiusdem Zenonis auditor eos esse habitos deos a quibus aliqua magna utilitas ad vitae cultum esset inventa, ipsasque res utiles et salutare deorum esse vocabulis nuncupatas, ut ne hoc quidem diceret, illa inventa esse deorum, sed ipsa divina; quo quid absurdius quam aut res sordidas atque deformis deorum honore adficere aut homines iam morte deletos reponere in deos, quorum omnis cultus esset futurus in luctu.

39. Iam vero Chrysippus, qui Stoicorum somniorum vaferrimus habetur interpret, magnam turbam congregat ignotorum deorum, atque ita ignotorum ut eos ne coniectura quidem informare possimus, cum mens nostra quidvis videatur cogitatione posse depingere. Ait enim vim divinam in ratione esse positam et in universae naturae animo atque mente, ipsumque mundum deum dicit esse et eius animi fusionem universam, tum eius ipsius principatum qui in mente et ratione versetur, communemque rerum naturam universam atque omnia continentem, tum fatalem umbram et necessitatem rerum futurarum, ignem praeterea et eum quem ante dixi aethera, tum ea quae natura fluerent atque manarent, ut et aquam et terram et aera, solem lunam sidera universitatemque rerum qua omnia continerentur, atque etiam homines eos qui immortalitatem essent consecuti.

40. Idemque disputat aethera esse eum quem homines Iovem appellarent, quique aer per maria manaret eum esse Neptunum, terramque eam esse quae Ceres diceretur, similique ratione persequitur vocabula reliquorum deorum. Idemque etiam legis perpetuae et aeternae vim, quae quasi dux vitae et magistra officiorum sit, Iovem dicit esse, eandemque fatalem necessitatem

15. 38. Ο Περσαίος όμως, μαθητής του ίδιου του Ζήνωνα, λέγει ότι θεωρήθηκαν θεοί αυτοί που ανακάλυψαν κάτι που ήταν πολύ ωφέλιμο για την καλυτέρευση της ζωής και αυτά τα ίδια τα χρήσιμα και σωτήρια πράγματα πήραν ονόματα θεών, με αποτέλεσμα να μη λέγει κανείς ούτε καν ότι αυτά είναι εφευρέσεις θεών, αλλά (να θεωρεί) ότι αυτά τα ίδια είναι θεία. Όμως τι είναι πιο παράλογο από το να τιμούν σαν θεούς ή πράγματα ταπεινά και άσχημα ή να βάζουν στη θέση των θεών ανθρώπους που έχουν κιόλας πεθάνει και των οποίων κάθε λατρεία θα ήταν σε μορφή θρήνου;

39. Ο Χρύσιππος βεβαίως, ο οποίος θεωρείται ο πιο επιτήδειος ερμηνευτής των Στωικών ονείρων, σώρεψε ένα μεγάλο πλήθος από άγνωστους θεούς, και τόσο άγνωστους ώστε να μη μπορούμε να τους δώσουμε μορφή ούτε με εικασία, μολονότι ο νους μας φαίνεται ότι μπορεί να απεικονίσει οτιδήποτε με τη σκέψη. Γιατί λέγει ότι η θεία δύναμη βρίσκεται στη λογική και στην ψυχή, και το νου του σύμπαντος. Λέγει ακόμη ότι ο ίδιος ο κόσμος είναι θεός και η διάχυτη σ' όλο το σύμπαν ψυχή του· άλλοτε ότι είναι θεός η εξουσία που κατευθύνει αυτόν τον ίδιο τον κόσμο και που βρίσκεται στο νου και τη λογική, και ακόμη ότι θεός είναι η κοινή φύση των όντων που είναι παγκόσμια και περιέχει τα πάντα, άλλοτε η σκιώδης μοίρα και η αναγκαιότητα που διέπει τα μέλλοντα, επιπλέον η φωτιά και ο αιθέρας που ανέφερα προηγουμένως, άλλοτε αυτά που από τη φύση τους ρέουν και κύνονται όπως το νερό και η γη και ο αέρας, ο ήλιος, η σελήνη, τα αστέρια και το σύμπαν, που περιέχει τα πάντα, και ακόμη άνθρωποι που πέτυχαν την αθανασία.

40. Ο ίδιος υποστηρίζει ότι ο αιθέρας είναι αυτός, που οι άνθρωποι ονομάζουν Δία, και ο αέρας, που διαχέεται στις θάλασσες, είναι ο Ποσειδώνας και η γη είναι αυτή, που ονομάζεται Δήμητρα, και με τον ίδιο τρόπο πραγματεύεται τα ονόματα των άλλων θεών. Αυτός ο ίδιος ακόμη λέγει ότι η δύναμη του αιώνιου και ακατάλυτου νόμου, ο οποίος είναι κατά κάποιο τρόπο ο κυβερνήτης της ζωής και ο δάσκαλος των καθηκόντων, είναι ο Δίας; και αυτήν την ίδια τη μοιραία ανάγκη

appellat sempiternam rerum futurarum veritatem; quorum nihil tale est ut in eo vis divina inesse videatur.

41. Et haec quidem in primo libro de natura deorum; in secundo autem volt Orphei Musaei Hesiodi Homerique fabellas accommodare ad ea quae ipse primo libro de deis immortalibus dixerit, ut etiam veterrimi poetae, qui haec ne suspicati quidem sint, Stoici fuisse videantur. Quem Diogenes Babylonius consequens in eo libro qui inscribitur de Minerva partum Iovis ortumque virginis ad physiologiam traducens deiungit a fabula.

16. 42. Exposui fere non philosophorum iudicia sed delirantium somnia. Nec enim multo absurdiora sunt ea quae poetarum vocibus fusa ipsa suavitate nocuerunt, qui et ira inflammatos et libidine furentis induxerunt deos feceruntque ut eorum bella proelia pugnas vulnera videremus, odia praeterea discidia discordias, ortus interitus, querellas lamentationes, effusas in omni intemperantia libidines, adulteria vincula, cum humano genere concubitus mortalisque ex immortalis procreatos.

43. Cum poetarum autem errore coniungere licet portenta magorum Aegyptiorumque in eodem genere dementiam, tum etiam vulgi opiniones, quae in maxima inconstantia veritatis ignorance versantur.

Ea qui consideret quam inconsulte ac temere dicantur, venerari Epicurum et in eorum ipsorum numero de quibus haec quaestio est habere debeat. Solus enim vidit primum esse deos, quod in omnium animis eorum notionem inpressisset ipsa natura. Quae est enim gens aut quod genus hominum quod non habeat sine doctrina anticipationem quandam deorum, quam appellat

ονομάζει αιώνια αλήθεια των μελλόντων. Απ' αυτά τίποτε δεν είναι τέτοιο που να φαίνεται ότι έχει θεία δύναμη.

41. Και αυτά βέβαια περιέχονται στο πρώτο βιβλίο του συγγράμματός του *"Περὶ θεῶν"*. στο δεύτερο βιβλίο όμως θέλει να προσαρμόσει τους μύθους του Ορφέα, του Μουσαίου, του Ησιόδου και του Ομήρου σ' αυτά που ο ίδιος είπε για τους αθάνατους θεούς στο πρώτο βιβλίο, έτσι που ακόμη και οι πιο παλαιοί ποιητές, οι οποίοι ούτε καν είχαν υποψιαστεί αυτά, να φαίνονται ότι ήταν Στωικοί. Ακολουθώντας τον ο Διογένης ο Βαβυλώνιος στο βιβλίο εκείνο που φέρει τον τίτλο *"Αθηνά"*, ανάγοντας τον τοκετό του Δία και τη γέννηση της παρθένου στη φυσιολογία τα ξεχώρισε από το μύθο.

- 16. 42.** Σχεδόν έχω εκθέσει όχι γνώμες φιλοσόφων, αλλά όνειρα ανθρώπων που βρίσκονται σε παραλήρημα. Γιατί δεν είναι πολύ πιο παράλογα αυτά που διαδίδουν οι ποιητές και έχουν βλάψει εξαιτίας και μόνο της κάρης τους. Αυτοί παρουσιάζουν τους θεούς και να ανάβουν από θυμό και να παραφέρονται από πόθο και μας έκαναν να βλέπουμε τους πολέμους αυτών των θεών, τις συμπλοκές, τις μάχες, τα τραύματα και επιπλέον τα μίση, τις έχθρες, τις φιλονικίες, τις γεννήσεις, τους θανάτους, τα παράπονα, τους θρήνους, τους πόθους των που ξεκύνονται σε κάθε ακολουασία, τις μοιχείες, τις φυλακίσεις, το σμίξιμό τους με ανθρώπινες υπάρξεις, και θνητούς γεννημένους από αθάνατο.

43. Με την πλάνη των ποιητών μπορούμε να συνδέσουμε τα θαύματα των μάγων και την παραφροσύνη σ' αυτό το ίδιο είδος των Αιγυπτίων και ακόμη τις γνώμες του λαού, που περιφέρονται μέσα στην πιο μεγάλη αντιφατικότητα επειδή αγνοούν την αλήθεια.

Όποιος σκέφτεται πόσο απερίσκεπτα και ασυλόγιστα λέγονται αυτά, πρέπει να σέβεται τον Επίκουρο και να τον κατατάσσει σ' αυτούς για τους οποίους συζητάμε τώρα. Γιατί μόνον αυτός κατάλαβε ότι κατά πρώτον οι θεοί υπάρχουν, επειδή η ίδια η φύση έχει αποτυπώσει την ιδέα τους στις ψυχές όλων. Γιατί ποιο έθνος ή ποια ανθρώπινη φυλή υπάρχει που να μην έχει, χωρίς να έχει διδαχτεί, κάποια εκ των προτέρων αντίληψη των θεών, την

πρόληψιν Epicurus id est anteceptam animo rei quandam informationem, sine qua nec intellegi quicquam nec quaeri nec disputari potest. Quoius rationis vim atque utilitatem ex illo caelesti Epicuri de regula et iudicio volumine accepimus.

17. 44. Quod igitur fundamentum huius quaestionis est, id praeclare iactum videtis. Cum enim non instituto aliquo aut more aut lege sit opinio constituta maneatque ad unum omnium firma consensio, intellegi necesse est esse deos, quoniam insitas eorum vel potius innatas cognitiones habemus; de quo autem omnium natura consentit, id verum esse necesse est; esse igitur deos confitendum est. Quod quoniam fere constat inter omnis non philosophos solum sed etiam indoctos, fatemur constare illud etiam, hanc nos habere sive anticipationem, ut ante dixi, sive praenotionem deorum (sunt enim rebus novis nova ponenda nomina, ut Epicurus ipse *πρόληψιν* appellavit, quam antea nemo eo verbo nominarat) –

45. hanc igitur habemus, ut deos beatos et immortales putemus.

- (45) Quae enim nobis natura informationem ipsorum deorum dedit, eadem insculpsit in mentibus ut eos aeternos et beatos haberemus. Quod si ita est, vere exposita illa sententia est ab Epicuro, quod beatum aeternumque sit id nec habere ipsum negotii quicquam nec exhibere alteri, itaque neque ira neque gratia teneri, quod quae talia essent inbecilla essent omnia.

Si nihil aliud quaereremus nisi ut deos pie coleremus et ut superstitione liberaremur, satis erat dictum; nam et praestans

οποία ο Επίκουρος ονομάζει "πρόληψιν" δηλαδή κάποια ιδέα του πράγματος που έχει συλλάβει από πριν ο νους και χωρίς την οποία δεν είναι δυνατόν ούτε να γίνει αντιληπτό κάτι ούτε να ερευνηθεί, ούτε να συζητηθεί. Τη δύναμη και τη χρησιμότητα αυτής της θεωρίας μάθαμε από εκείνο το υπέροχο σύγγραμμα του Επικούρου (με τον τίτλο) *"Περὶ Κριτηρίου ἢ Κανών"*.

- 17. 44.** Λοιπόν θα δείτε να τίθεται θαυμάσια αυτό που είναι η βάση του προβλήματός μας. Γιατί εφόσον η ιδέα του θεού δεν έχει καθιερωθεί από κάποιο έθιμο ή συνήθεια ή νόμο και διατηρείται σταθερή η ομοφωνία όλων στο ίδιο θέμα, είναι ανάγκη να θεωρήσουμε ότι υπάρχουν θεοί γιατί έχουμε εμφυτευμένες ή μάλλον έμφυτες ιδέες γι' αυτούς. Αυτό όμως στο οποίο όλοι από τη φύση τους συμφωνούν, είναι ανάγκη να είναι η αλήθεια. Λοιπόν πρέπει να παραδεχτούμε ότι υπάρχουν θεοί. Επειδή αυτό το παραδέχονται σχεδόν όλοι όχι μόνον οι φιλόσοφοι, αλλά ακόμη και οι αμόρφωτοι, ομολογούμε ότι και εκείνο ακόμη παραδεχόμαστε, ότι δηλαδή έχουμε αυτήν την είτε εκ των προτέρων ιδέα, όπως προηγουμένως είπα, είτε εκ των προτέρων γνώση των θεών - γιατί για τα νέα πράγματα πρέπει να χρησιμοποιήσουμε νέα ονόματα, όπως ο ίδιος ο Επίκουρος ονόμασε "πρόληψιν", αυτό που κανένας δεν είχε ονομάσει προηγουμένως με αυτό το όνομα -.

45. Έχουμε λοιπόν μια τέτοια ιδέα ώστε να θεωρούμε τους θεούς ευτυχισμένους και αθάνατους. Γιατί η φύση που μας έδωσε την ιδέα αυτών των ίδιων των θεών, αυτή η ίδια χάραξε στο νου μας την ιδέα ότι αυτοί είναι αιώνιοι και ευτυχισμένοι. Αν αυτό είναι έτσι, είναι σωστή η γνώμη που διατύπωσε ο Επίκουρος ότι, αυτό που είναι ευτυχισμένο και αιώνιο, ούτε έχει αυτό το ίδιο κανένα πρόβλημα, ούτε δημιουργεί πρόβλημα σε κανέναν άλλο, και επομένως δεν κυριεύεται ούτε από θυμό ούτε από συμπάθεια, γιατί όλα τα πράγματα αυτού του είδους είναι χαρακτηριστικά αδυναμίας.

Αν δεν ζητούσαμε τίποτε άλλο παρά μόνο να λατρεύουμε με ευσέβεια τους θεούς και να απαλλαγούμε από τη δεισιδαιμονία, θα ήταν αρκετά όσα ειπώθηκαν· γιατί και η ανώτερη φύση των

deorum natura hominum pietate coleretur, cum et aeterna esset et beatissima (habet enim venerationem iustam quicquid excellit), et metus omnis a vi atque ira deorum pulsus esset; intellegitur enim a beata immortalique natura et iram et gratiam segregari; quibus remotis nullos a superis inpendere metus. Sed ad hanc confirmandam opinionem anquirat animus et formam et vitam et actionem mentis atque agitationem in deo.

- 18. 46.** Ac de forma quidem partim natura nos admonet partim ratio docet. Nam a natura habemus omnes omnium gentium speciem nullam aliam nisi humanam deorum; quae enim forma alia occurrit umquam aut vigilanti cuiquam aut dormienti? Sed ne omnia revocentur ad primas notiones, ratio hoc idem ipsa declarat.

47. Nam cum praestantissimam naturam, vel quia beata est vel quia sempiterna, convenire videatur eandem esse pulcherrimam, quae conposito membrorum, quae conformatio liniamentorum, quae figura, quae species humana potest esse pulchrior? Vos quidem Lucili soletis (nam Cotta meus modo hoc modo illud), cum artificium effingitis fabricamque divinam, quam sint omnia in hominis figura non modo ad usum verum etiam ad venustatem apta describere;

48. quod si omnium animantium formam vincit hominis figura, deus autem animans est, ea figura profecto est quae pulcherrimast omnium. Quoniamque deos beatissimos esse constat, beatus autem esse sine virtute nemo potest nec virtus sine ratione constare nec ratio usquam inesse nisi in hominis figura, hominis esse specie deos confitendum est.

θεών θα λατρευόταν με ευσέβεια από τους ανθρώπους, εφόσον είναι αιώνια και ευτυχέστατη - γιατί οτιδήποτε υπερέχει, έχει δίκαια το σεβασμό μας - και κάθε φόβος που προκαλεί η δύναμη και η οργή των θεών θα απομακρυνόταν· γιατί θεωρείται ότι ο θυμός και η εύνοια απομακρύνονται από μια ευτυχισμένη και αθάνατη φύση. Και όταν αυτά έχουν απομακρυνθεί κανένας φόβος δεν μας απειλεί από τους επουρανίους. Αλλά για να στερεώσει αυτή τη γνώμη ο νους αναζητά στο θεό και τη μορφή και τη ζωή και την ενέργεια του νου και ακόμη την κίνηση.

- 18. 46.** Όμως για τη μορφή βέβαια εν μέρει μας υπαγορεύει η φύση, εν μέρει μας διδάσκει η λογική. Γιατί όλοι μας, από όλα τα έθνη, δεν έχουμε από τη φύση άλλη εικόνα των θεών εκτός από την ανθρώπινη· γιατί ποια άλλη μορφή εμφανίζεται ποτέ σε κάποιον είτε είναι ξυπνητός είτε κοιμάται; Αλλά για να μην ανάγουμε τα πάντα στις πρώτες έννοιες, η ίδια η λογική μας παρουσιάζει αυτό το ίδιο πράγμα.

47. Γιατί εφόσον μια φύση που υπερέχει είτε γιατί είναι ευτυχισμένη είτε γιατί είναι αιώνια, φαίνεται ότι ταιριάζει αυτή η ίδια να είναι και η πιο ωραία, ποια σύνθεση μελών, ποια διαμόρφωση χαρακτηριστικών, ποια μορφή, ποια εικόνα μπορεί να είναι ωραιότερη από την ανθρώπινη; Εσείς βέβαια, Λουκίλιε, συνηθίζετε, - γιατί ο αγαπητός μου Κόττα πότε λέει αυτό και πότε εκείνο - όταν περιγράφετε την επιτηδειότητα και την τέχνη του θεού, να διαγράφετε πόσο όλα ταιριάζουν στην ανθρώπινη μορφή όχι μόνο σε σχέση με τη χρησιμότητα, αλλά ακόμη και σε σχέση με την ομορφιά.

48. Γιατί αν η ανθρώπινη μορφή ξεπερνά τη μορφή όλων των άλλων εμψύχων όντων, εφόσον ο θεός είναι έμψυχος, θα έχει βέβαια αυτή τη μορφή που είναι η ωραιότερη απ' όλες. Και επειδή παραδεχόμαστε ότι οι θεοί είναι ευτυχέστατοι, κανένας όμως δεν μπορεί να είναι ευτυχισμένος χωρίς αρετή και αρετή δεν μπορεί να υφίσταται χωρίς λογική, ούτε λογική μπορεί να υπάρχει πουθενά εκτός από την ανθρώπινη μορφή, πρέπει να ομολογήσουμε ότι οι θεοί έχουν ανθρώπινη μορφή.

19. 49. Nec tamen ea species corpus est sed quasi corpus, nec habet sanguinem sed quasi sanguinem. Haec quamquam et inventa sunt acutius et dicta subtilius ab Epicuro quam ut quivis ea possit agnoscere, tamen fretus intellegentia vestra dissero brevius quam causa desiderat. Epicurus autem, qui res occultas et penitus abditas non modo videat animo sed etiam sic tractet ut manu, docet eam esse vim et naturam deorum, ut primum non sensu sed mente cernatur, nec soliditate quadam nec ad numerum, ut ea quae ille propter firmitatem *στερέμνια* appellat, sed imaginibus similitudine et transitione perceptis, cum infinita simillarum imaginum species ex innumerabilibus individuis existat et ad deos adfluat, cum maximis voluptatibus in eas imagines mentem intentam infixamque nostram intellegentiam capere quae sit et beata natura et aeterna.

50. Summa vero vis infinitatis et magna ac diligenti contemplatione dignissima est. In qua intellegi necesse est eam esse naturam ut omnia omnibus paribus paria respondeant; hanc *ἰσονομίαν* appellat Epicurus id est aequabilem tributionem. Ex hac igitur illud efficitur, si mortalium tanta multitudo sit, esse immortalium non minorem, et si quae interimant innumerabilia sint, etiam ea quae conservent infinita esse debere.

Et quaerere a nobis Balbe soletis quae vita deorum sit quaeque ab is degatur aetas.

51. Ea videlicet qua nihil beatius nihil omnibus bonis affluentius cogitari potest. Nihil enim agit, nullis occupationibus est implicatus, nulla opera molitur, sua sapientia et virtute gaudet,

49. Όμως αυτή η μορφή δεν είναι σώμα αλλά μοιάζει με σώμα, ούτε έχει αίμα αλλά κάτι που μοιάζει με αίμα.

19. Αυτά μολονότι ο Επίκουρος εφεύρε τόσο έξυπνα και τα είπε με τέτοια ακρίβεια ώστε ο οποιοσδήποτε να μπορεί να τα καταλάβει, όμως έχοντας εμπιστοσύνη στη νοημοσύνη σας τα εκθέτω με μεγαλύτερη συντομία απ' όση απαιτεί το θέμα. Επίσης ο Επίκουρος ο οποίος όχι μόνον διακρίνει με το νου του τα απόκρυφα και βαθιά κρυμμένα πράγματα, αλλά ακόμη τα πραγματεύεται σαν χειροπιαστά αντικείμενα, διδάσκει ότι η δύναμη και η φύση των θεών είναι τέτοια ώστε πρώτα να μπορεί να την αντιληφθεί κανείς όχι με τις αισθήσεις αλλά με το νου, και όχι με μια στερεά μορφή, ούτε σε σχέση με κάποιο αριθμό, όπως αυτά που εκείνος ονομάζει "στερέμνια" εξαιτίας της στερεότητας τους, αλλά με εικόνες που συλλαμβάνουμε με αναλογία και μεταβίβαση, γιατί υπάρχει ένα ατελείωτο φάσμα ακριβώς ομοίων εικόνων, που προέρχονται από αναρίθμητα άτομα και κατευθύνονται προς τους θεούς, και ότι ο νους μας στραμμένος και προσηλωμένος σ' αυτές τις εικόνες με πολύ μεγάλη ευχαρίστηση συλλαμβάνει τη δική μας ιδέα η οποία είναι από τη φύση της και ευτυχισμένη και αιώνια.

50. Όμως η υψίστη δύναμη του απείρου αξίζει προπαντός βαθιά και προσεκτική μελέτη. Σ' αυτό είναι ανάγκη να αντιληφθούμε ότι η φύση του είναι τέτοια ώστε κάθε τι να αντιστοιχεί σε κάτι όμοιο του. Αυτό ο Επίκουρος το ονομάζει "ισονομίαν" δηλαδή ομοιόμορφη διανομή. Απ' αυτό λοιπόν συνεπάγεται το εξής, αν το πλήθος των θνητών είναι τόσο μεγάλο, δεν πρέπει να είναι μικρότερο το πλήθος των αθανάτων και αν αυτά που καταστρέφονται είναι αναρίθμητα, και αυτά που διατηρούνται πρέπει επίσης να είναι αμέτρητα. Και συνηθίζετε να μας ρωτάτε, Βάλβε, ποια είναι η ζωή των θεών και πώς περνούν τον καιρό τους.

51. Ασφαλώς είναι μια ζωή από την οποία καμιά δεν μπορεί κανείς να θεωρήσει πιο ευτυχισμένη και που να έχει μεγαλύτερη αφθονία απ' όλα τα αγαθά. Γιατί δεν κάνει τίποτε, δεν εμπλέκεται σε καμιά ασχολία, δεν επιχειρεί κανένα έργο, χαίρεται τη σοφία

habet exploratum fore se semper cum in maximis tum in aeternis voluptatibus.

20. 52. Hunc deum rite beatum dixerimus, vestrum vero laboriosissimum. Sive enim ipse mundus deus est, quid potest esse minus quietum quam nullo puncto temporis intermisso versari circum axem caeli admirabili celaritate: nisi quietum autem nihil beatum est; sive in ipso mundo deus inest aliquis, qui regat qui gubernet qui cursus astrorum mutationes temporum rerum vicissitudines ordinesque conservet, terras et maria contemplans hominum commoda vitasque tueatur, ne ille est implicatus molestis negotiis et operosis.

53. Nos autem beatam vitam in animi securitate et in omnium vacatione munerum ponimus. Docuit enim nos idem qui cetera, natura effectum esse mundum, nihil opus fuisse fabrica, tamque eam rem esse facilem, quam vos effici negetis sine divina posse sollertia, ut innumerabiles natura mundos effectura sit efficiat effecerit. Quod quia quem ad modum natura efficere sine aliqua mente possit non videtis, ut tragici poetae cum explicare argumenti exitum non potestis confugitis ad deum.

54. Cuius operam profecto non desideraretis, si inmensam et interminatam in omnis partis magnitudinem regionum videretis, in quam se iniciens animus et intendens ita late longeque peregrinatur, ut nullam tamen oram ultimi videat in qua possit insistere. In hac igitur inmensitate latitudinum longitudinum altitudinum infinita vis innumerabilium volitat atomorum, quae interiecto inani cohaerescunt tamen inter se et aliae alias adprehendentes continuantur; ex quo efficiuntur eae rerum formae et figurae, quas vos effici posse sine follibus et incudibus

και την αρετή του, ξέρει πολύ καλά ότι πάντοτε θα δοκιμάζει τις πιο μεγάλες και συγχρόνως αιώνιες χαρές.

20. 52. Αυτό το θεό ορθά θα τον πούμε ευτυχισμένο, ενώ το δικό σας τον πιο πολύμοχθο. Γιατί αν ο ίδιος ο κόσμος είναι θεός, τι μπορεί να είναι λιγότερο ήρεμο από το να περιστρέφεται με απίστευτη ταχύτητα γύρω από τον άξονα του ουρανού χωρίς να σταματά ούτε μια στιγμή. Όμως τίποτε δεν είναι ευτυχισμένο, αν δεν είναι ήρεμο. Αν στον ίδιο τον κόσμο υπάρχει κάποιος θεός, που διευθύνει, που κυβερνά, που προσέχει τις κινήσεις των άστρων, τις αλλαγές των εποχών, τη διαδοχή και σειρά των πραγμάτων και που παρατηρώντας ξηρές και θάλασσες προστατεύει τα συμφέροντα και τις ζωές των ανθρώπων, μήπως δεν εμπλέκεται εκείνος σε δυσάρεστες και πολύμοχθες ασχολίες.

53. Εμείς όμως θεωρούμε ότι η ευτυχισμένη ζωή συνίσταται στην ηρεμία του νου και την απαλλαγή από όλα τα καθήκοντα. Γιατί αυτός που μας δίδαξε όλα τα άλλα, αυτός ο ίδιος επίσης μας δίδαξε ότι ο κόσμος έγινε από τη φύση, χωρίς να χρειάζεται εργαστήριο, και ότι είναι τόσο εύκολο πράγμα αυτό που εσείς λέτε τι δεν μπορεί να δημιουργηθεί χωρίς τη θεία ευφυία, ώστε η φύση θα δημιουργεί, δημιουργεί και έχει δημιουργήσει αναρίθμητους κόσμους. Εσείς όμως επειδή δεν βλέπετε με ποιο τρόπο η φύση μπορεί να πετύχει όλα αυτά χωρίς τη βοήθεια κάποιας διάνοιας, όπως οι τραγικοί ποιητές, επειδή δεν μπορείτε να οδηγήσετε την πλοκή του δράματός σας στην "έξοδο" καταφεύγετε σε ένα θεό.

54. Τη βοήθειά του βέβαια δεν θα επιζητούσατε, αν βλέπατε την τεράστια και απεριόριστη έκταση των χωρών σε όλα τα μέρη, μέσα στην οποία ο νους, όταν εισέρχεται και εκτείνεται, ταξιδεύει τόσο πλατιά και μακριά ώστε να μη βλέπει πια κανένα έσχατο όριο στο οποίο να μπορεί να σταματήσει. Λοιπόν σ' αυτή την απεραντοσύνη από πλάτη, μήκη και ύψη πετά ένα απεριόριστο πλήθος από αναρίθμητα άτομα, τα οποία, αν και παρεμβάλλεται κενό, όμως συνδέονται μεταξύ τους και κρατώντας το ένα το άλλο ενώνονται· απ' αυτό δημιουργούνται αυτά τα σχήματα και αυτές οι μορφές των πραγμάτων που εσείς νομίζετε ότι δεν

non putatis. Itaque inposuistis in cervicibus nostris sempiternum dominum, quem dies et noctes timeremus. Quis enim non timeat omnia providentem et cogitatem et animadvertentem et omnia ad se pertinere putantem curiosum et plenum negotii deum?

55. Hinc vobis extitit primum illa fatalis necessitas, quam *εἰμαρμένην* dicitis, ut quicquid accidat id ex aeterna veritate causarumque continuatione fluxisse dicatis. Quanti autem haec philosophia aestimandast, cui tamquam aniculis, et his quidem inductis, fato fieri videantur omnia. Sequitur *μαντικὴ* vestra, quae Latine divinatio dicitur, qua tanta inbueremur superstitione si vos audire vellemus, ut haruspices augures harioli vates coniectores nobis essent colendi.

56. His terroribus ab Epicuro soluti et in libertatem vindicati nec metuimus eos quos intellegimus nec sibi fingere ullam molestiam nec alteri quaerere, et pie sancteque colimus naturam excellentem atque praestantem.

Sed elatus studio vereor ne longior fuerim. Erat autem difficile rem tantam tamque praeclaram inchoatam relinquere; quamquam non tam dicendi ratio mihi habenda fuit quam audiendi."

21. 57. Tum Cotta comiter ut solebat "Atqui" inquit "Vellei nisi tu aliquid dixisses, nihil sane ex me quidem audire potuisses. Mihi enim non tam facile in mentem venire solet quare verum sit aliquid quam quare falsum; idque cum saepe tum cum te audirem paulo ante contigit. Roges me qualem naturam deorum esse dicam: nihil fortasse respondeam; quaeras putemne talem esse qualis modo a te sit exposita: nihil dicam mihi videri minus.

μπορούν να δημιουργηθούν χωρίς φουσερά και αμόνια. Έτσι μας φορτώσατε στο λαιμό έναν αιώνιο αφέντη που πρέπει να φοβόμαστε μέρα και νύχτα. Γιατί ποιος δεν φοβάται ένα θεό που προβλέπει και σκέφτεται και παρατηρεί τα πάντα και νομίζει ότι τα πάντα τον αφορούν, περίεργο και πολυάσχολο;

55. Απ' αυτού προήλθε πρώτα εκείνη η μοιραία ανάγκη σας, που ονομάζεται *είμαρμένη*, με αποτέλεσμα να λέτε ότι οτιδήποτε συμβαίνει προήλθε από μια αιώνια αλήθεια και μια αλληλουχία αιτιών. Όμως τι αξία μπορεί να έχει μια φιλοσοφία που σαν τις γριούλες και μάλιστα τις αμόρφωτες πιστεύει ότι τα πάντα γίνονται από τη μοίρα. Ακολουθεί η "μαντική" σας, που λατινικά ονομάζεται *Divinatio*, με την οποία θα γεμίσουμε με τόση δεισιδαιμονία, αν θελήσουμε να σας ακούσουμε, που θα πρέπει να λατρεύουμε τους χρησμολόγους, τους οίωνοσκοπούς, τους μάντεις, τους προφήτες και τους ονειρομάντεις.

56. Ο Επίκουρος μας απάλλαξε απ' αυτούς τους φόβους και μας απελευθέρωσε και δεν φοβόμαστε αυτούς, που ξέρουμε ότι ούτε στον εαυτό τους δημιουργούν προβλήματα ούτε ζητούν να δημιουργήσουν στους άλλους, και λατρεύουμε με ευσέβεια και ευλάβεια τη φύση τη λαμπρή και μεγαλειώδη.

Αλλά παρασυρμένος από το ενδιαφέρον μου φοβάμαι ότι μίλησα πολύ. Ήταν όμως δύσκολο να αφήσω ατελείωτο ένα τόσο μεγάλο και τόσο λαμπρό θέμα που άρχισε να συζητιέται, αν και δεν έπρεπε να με ενδιαφέρει τόσο το να μιλώ όσο το να ακούω.

- 21. 57.** Τότε ο Κόττα με ευγένεια, όπως το συνήθιζε, είπε "Λοιπόν, Βελλήιε, αν δεν είχες πει κάτι, σίγουρα δεν θα μπορούσες να ακούσεις τίποτε από μένα. Γιατί συνήθως δεν μου έρχεται στο νου τόσο εύκολα το γιατί ένα πράγμα είναι αληθινό, όσο το γιατί είναι ψεύτικο. Αυτό το πράγμα μου συμβαίνει συχνά και μου συνέβη μόλις πριν λίγο ενώ σε άκουγα. Με ρωτάς σαν πώς νομίζω ότι είναι οι θεοί· ίσως να μη σου απαντήσω τίποτε. Ζητάς να μάθεις αν πιστεύω ότι είναι τέτοιοι που εσύ λίγο πριν τους παρουσίασες· θα σου πω ότι τίποτε δεν μου φαίνεται λιγότερο

Sed ante quam adgrediar ad ea quae a te disputata sunt de te ipso dicam quid sentiam.

58. Saepe enim de L. Crasso illo familiari tuo videor audisse, cum te togatis omnibus sine dubio anteferebat, paucos tecum Epicureos et Graecia compararet, sed, quod ab eo te mirifice diligere intellegebam, arbitrabar illum propter benivolentiam uberius id dicere. Ego autem, etsi vereor laudare praesentem, iudico tamen de re obscura atque difficili a te dictum esse dilucide, neque sententiis solum copiose sed verbis etiam ornatius quam solent vestri.

59. Zenonem, quem Philo noster coryphaeum appellare Epicureorum solebat, cum Athenis essem audiebam frequenter, et quidem ipso auctore Philone, credo ut facilius iudicarem quam illa bene refellerentur, cum a principe Epicureorum accepissem quem ad modum dicerentur. Non igitur ille ut plerique, sed isto modo ut tu, distincte graviter orate. Sed quod in illo mihi usu saepe venit, idem modo cum te audirem accidebat, ut moleste ferrem tantum ingenium (bona venia me audies) in tam leves ne dicam in tam ineptas sententias incidisse.

60. Nec ego nunc ipse aliquid adferam melius. Ut enim modo dixi, omnibus fere in rebus sed maxime in physicis quid non sit citius quam quid sit dixerim.

22. Roges me quid aut quale sit deus: auctore utar Simonide, de quo cum quaesivisset hoc idem tyrannus Hiero, deliberandi sibi unum diem postulavit; cum idem ex eo postridie quaereret, biduum petivit; cum saepius duplicaret numerum dierum

πιθανό. Αλλά προτού να προχωρήσω σ' αυτά που πραγματεύθηκες, θα πω τι σκέφτομαι για σένα τον ίδιο.

58. Γιατί πολλές φορές μου φαίνεται ότι έχω ακούσει από το φίλο σου το Λούκιο Κράσσο, όταν χωρίς αμφιβολία σε θεωρούσε ανώτερο από όλους τους Ρωμαίους Επικουρείους, ότι λίγους από τους Επικουρείους που προέρχονταν από την Ελλάδα συνέκρινε μαζί σου, αλλά επειδή καταλάβαινα ότι σε εκτιμούσε εξαιρετικά, νόμιζα ότι εκείνος το έλεγε κάπως υπερβολικά εξαιτίας της εύνοιας προς εσένα. Εγώ όμως, αν και φοβάμαι να σε επαινέσω μπροστά σου, κρίνω όμως ότι μίλησες με σαφήνεια για ένα πράγμα τόσο σκοτεινό και δύσκολο, και όχι μόνο με αφθονία ιδεών, αλλά ακόμη με περισσότερη κομψότητα λόγων από ότι συνηθίζουν οι δικοί σας.

59. Όταν ήμουν στην Αθήνα συχνά παρακολουθούσα τον Ζήνωνα, τον οποίο ο φίλος μας ο Φίλωνας συνηθίζει να τον ονομάζει κορυφαίο του Επικούρειου χορού, και βέβαια αυτό έγινε σύμφωνα με υπόδειξη του ίδιου του Φίλωνα για να κρίνω, πιστεύω, πιο εύκολα πόσο ωραία ανασκευάζεται η Επικούρεια διδασκαλία, εφόσον θα είχα ακούσει από τον πρώτο των Επικουρείων με ποιο τρόπο αυτή εκτίθεται. Εκείνος λοιπόν δεν μιλούσε, όπως οι περισσότεροι Επικούρειοι, αλλά όμοια με σένα, καθαρά, σοβαρά, κομψά. Αλλά αυτό που συχνά μου συνέβη σε εκείνη την περίπτωση, το ίδιο μου συνέβαινε, όταν σε άκουγα λίγο πριν, δηλαδή να με ενοχλεί ότι μια τόσο σπουδαία διάνοια - να με ακούσεις με ευμένεια - έχει πέσει σε τόσο ασήμαντες για να μην πω σε τόσο ανόητες ιδέες.

60. Ούτε εγώ ο ίδιος τώρα θα προσφέρω κάτι καλύτερο. Γιατί όπως είπα λίγο πριν σχεδόν σ' όλα τα θέματα, αλλά προπαντός στα φυσικά θα μπορούσα γρηγορότερα να πω τι δεν είναι κάτι παρά τι είναι.

22. Με ρωτάς τι ή σαν πώς είναι ο θεός· θα χρησιμοποιήσω το παράδειγμα του Σιμωνίδη που όταν τον ρώτησε αυτό το ίδιο πράγμα ο τύραννος Ιέρωνας, ζήτησε μια μέρα για να σκεφτεί· όταν την επομένη ο Ιέρωνας τον ρώτησε το ίδιο πράγμα, ζήτησε δύο μέρες· αφού συνέχισε έτσι πολλές φορές διπλασιάζοντας

admiransque Hiero requireret cur ita faceret, "quia quanto diutius considero" inquit "tanto mihi spes videtur obscurior". Sed Simoniden arbitror (non enim poeta solum suavis verum etiam ceteroqui doctus sapiensque traditur), quia multa venirent in mentem acuta atque subtilia, dubitantem quid eorum esset verissimum desperasse omnem veritatem.

61. Epicurus vero tuus (nam cum illo malo disserere quam tecum) quid dicit quod non modo philosophia dignum esset sed mediocri prudentia?

Quaeritur primum in ea quaestione quae est de natura deorum, sintne dei necne sint. "Difficile est negare". Credo si in contione quaeratur, sed in huius modi sermone et in consessu <familiari> facillimum. Itaque ego ipse pontifex, qui caerimonias religionesque publicas sanctissime tuendas arbitror, is hoc quod primum est, esse deos, persuaderi mihi non opinione solum sed etiam ad veritatem plane velim. Multa enim occurrunt quae conturbent, ut interdum nulli esse videantur.

62. Sed vide quam tecum agam liberaliter: quae communia sunt vobis cum ceteris philosophis non attingam, ut hoc ipsum; placet enim omnibus fere mihique ipsi in primis deos esse. Itaque non pugno; rationem tamen eam quae a te adfertur non satis firmam puto.

23. Quod enim omnium gentium generumque hominibus ita videretur, id satis magnum argumentum esse dixisti cur esse deos confiteremur. Quod cum leve per se tum etiam falsum est. Primum enim unde tibi notae sunt opiniones nationum?equidem

κάθε φορά τον αριθμό των ημερών και ο Ιέρωνας έκπληκτος τον ρώτησε γιατί το έκανε αυτό, "γιατί όσο περισσότερο σκέφτομαι" είπε, "τόσο πιο σκοτεινό μου φαίνεται το θέμα". Αλλά νομίζω ότι ο Σιμωνίδης - γιατί λένε ότι υπήρξε όχι μόνο ένας ευχάριστος ποιητής αλλά επίσης πεπαιδευμένος και σοφός σε πολλούς τομείς - , επειδή πολλές ιδέες του ήλθαν στο μυαλό ευφυείς και λεπτές, και είχε αμφιβολίες ποια από αυτές ήταν η πιο αληθινή απελπίστηκε για την ανακάλυψη της αλήθειας τελείως.

61. Όμως ο δικός σας ο Επίκουρος - γιατί με εκείνον προτιμώ να συζητήσω παρά με σένα - τι λέγει που να είναι άξιο όχι μόνο για τη φιλοσοφία αλλά και για την κοινή λογική; Πρώτα από όλα σε μια τέτοια έρευνα που αφορά τους θεούς τίθεται το ερώτημα αν υπάρχουν θεοί ή δεν υπάρχουν. "Είναι δύσκολο να αρνηθούμε ότι υπάρχουν". Πιστεύω, αν το ερώτημα έμπαινε σε μια δημόσια συγκέντρωση, αλλά σε μια τέτοια συζήτηση και φιλική συγκέντρωση είναι πάρα πολύ εύκολο. Λοιπόν εγώ ο ίδιος ο ανώτατος αρχιερέας, που πιστεύω ότι πρέπει να τηρώ ευλαβικότητα τις τελετές και τις δημόσιες λατρείες, γι' αυτό, το οποίο είναι βασικό ζήτημα, δηλαδή ότι υπάρχουν θεοί, θα ήθελα να πεισθώ όχι μόνο σε σχέση με την απλή δοξασία αλλά ακόμη σε σχέση με την καθαρή αλήθεια. Γιατί πολλά μου έρχονται στο νου που είναι μπερδεμένα ώστε μερικές φορές να μου φαίνεται ότι δεν υπάρχουν καθόλου.

62. Αλλά πρόσεξε πόσο γενναιόδωρα σου φέρομαι: δεν θα θίξω αυτά που είναι κοινά σε σας και στους άλλους φιλοσόφους, όπως αυτό εδώ· γιατί όλοι σχεδόν οι άνθρωποι και προπαντός εγώ ο ίδιος πιστεύουν ότι υπάρχουν θεοί. Συνεπώς δεν εναντιώνομαι σ' αυτό· όμως δεν θεωρώ αρκετά στέρεο το επιχείρημα που προσφέρεις.

23. Γιατί είπες ότι είναι αρκετά σπουδαίο επιχείρημα για να παραδεχτούμε ότι υπάρχουν θεοί το γεγονός ότι όλα τα έθνη και όλες οι άνθρωπινες φυλές το πιστεύουν. Αυτό όμως είναι από μόνο του τόσο ασήμαντο όσο επίσης ψεύτικο. Πρώτα γιατί από πού ξέρεις τι πιστεύουν τα διάφορα έθνη; Εγώ βέβαια πιστεύω ότι

arbitror multas esse gentes sic inmanitate efferatas, ut apud eas nulla suspicio deorum sit.

63. Quid Diagoras, Atheos qui dictus est, posteaque Theodorus nonne aperte deorum naturam sustulerunt? nam Abderites quidem Protagoras, cuius a te modo mentio facta est, sophistes temporibus illis vel maximus, cum in principio libri sic posuisset "de divis neque ut sint neque ut non sint habeo dicere", Atheniensium iussu urbe atque agro est exterminatus librique eius in contione combusti; ex quo equidem existimo tardioris ad hanc sententiam profitendam multos esse factos, quippe cum poenam ne dubitatio quidem effugere potuisset. Quid de sacrilegis, quid de impiis periurisque dicemus?

"Tubulus si Lucius umquam

si Lupus aut Carbo aut Neptuni filius",

ut ait Lucilius, putasset esse deos, tam periurus aut tam inpurus fuisset?

64. Non est igitur tam explorata ista ratio ad id quod vultis confirmandum quam videtur. Sed quia commune hoc est argumentum aliorum etiam philosophorum, omittam hoc tempore; ad vestra propria venire malo.

65. Concedo esse deos; doce me igitur unde sint ubi sint quales sint corpore animmo vita; haec enim scire desidero. Abuteris ad omnia atomorum regno et licentia; hinc quodcumque in solum venit, ut dicitur, effingis atque efficis. Quae primum nullae sunt. Nihil est enim ** quod vacet corpore, corporibus autem omnis obsidetur locus; ita nullum inane, nihil esse individuum potest.

24. 66. Haec ego nunc physicorum oracula fundo, vera an falsa nescio, sed veri [simile] tamen similia quam vestra. Ista enim

υπάρχουν πολλές φυλές τόσο απολίτιστες και άγριες, ώστε δεν έχουν καμιά υποψία για την ύπαρξη των θεών.

63. Μήπως ο Διαγόρας που ονομάστηκε Άθεος και αργότερα ο Θεόδωρος δεν αρνήθηκαν ανοιχτά την ύπαρξη των θεών; Γιατί βέβαια ο Πρωταγόρας ο Αβδηρίτης, τον οποίο ανέφερες λίγο πριν, ο πιο σπουδαίος σοφιστής της εποχής εκείνης, επειδή άρχισε ένα βιβλίο του ως εξής: "Σχετικά με τους θεούς δεν είμαι σε θέση να πω ούτε αν υπάρχουν ούτε αν δεν υπάρχουν", με απόφαση των Αθηναίων εξορίστηκε από την πόλη και τη χώρα και τα βιβλία του κήκκαν στην εκκλησία του δήμου. Απ' αυτό βέβαια νομίζω ότι πολλοί έγιναν διστακτικοί να δηλώσουν δημόσια αυτήν την άποψη, εφόσον δεν μπόρεσε να ξεφύγει από την τιμωρία ακόμη και η αμφιβολία. Τι να πούμε για τους ιερόσυλους, τι για τους ασεβείς και τους επίορκους; "Αν ποτέ ο *Lucius Tubulus*, αν ο *Lupus* ή ο *Carbo* ή κάποιος γιος του Ποσειδώνα", όπως λέγει ο Λουκίλιος, είχε πιστέψει ότι υπάρχουν θεοί, θα ήταν τόσο επίορκος ή τόσο ακραίος;

64. Λοιπόν το επιχείρημά σας δεν είναι τόσο καλά δοκιμασμένο γι' αυτό που θέλετε να αποδείξετε όσο φαίνεται ότι είναι. Αλλά επειδή αυτό το επιχείρημα είναι κοινό και σε άλλους φιλοσόφους, θα το αφήσω προς το παρόν· προτιμώ να έλθω στα καθαρά δικά σας.

65. Παραδέχομαι ότι υπάρχουν θεοί· πες μου λοιπόν από πού κατάγονται, πού είναι, σαν πώς είναι το σώμα, το πνεύμα και η ζωή τους· γιατί αυτά θέλω να ξέρω. Για όλα αυτά εσύ χρησιμοποιείς κατά κόρον την χωρίς νόμο κυβέρνηση των ατόμων· απ' αυτά δημιουργείς και κατασκευάζεις κάθε τι που έρχεται στο έδαφος, όπως λένε. Πρώτα απ' όλα αυτά δεν υπάρχουν. Γιατί τίποτε δεν υπάρχει...το οποίο στερείται σώματος, αλλά όλο το διάστημα είναι γεμάτο από σώματα· άρα δεν μπορεί να υπάρχει καθόλου κενό ούτε να υπάρχει κάτι άτομο.

24. 66. Εγώ τώρα σας λέγω τα αξιώματα των φυσικών, δεν ξέρω αν είναι αληθινά ή ψεύτικα, αλλά όμως πιο πιθανά από τα δικά σας. Γιατί αυτά τα αίσχη του Δημοκρίτου ή ακόμη πιο πριν του Λευκίππου, ότι υπάρχουν μερικά άτομα, άλλα λεία και άλλα

flagitia Democriti sive etiam ante Leucippi, esse corpuscula quaedam levia alia aspera, rutunda alia, partim autem angulata et hamata, curvata quaedam et quasi adunca, ex iis effectum esse caelum atque terram nulla cogente natura sed concursu quodam fortuito - hanc tu opinionem C. Vellei usque ad hanc aetatem perduxisti, priusque te quis de omni vitae statu quam de ista auctoritate deiecerit; ante enim iudicasti Epicureum te esse oportere quam ista cognovisti: ita necesse fuit aut haec flagitia concipere animo aut susceptae philosophiae nomen amittere.

67. Quid enim mereas, ut Epicureus esse desinas? "Nihil equidem" inquis "ut rationem vitae beatae veritatemque deseram". Ista igitur est veritas? nam de vita beata nihil repugno, quam tu ne in deo quidem esse censes nisi plane otio langueat. Sed ubi est veritas? in mundis credo innumerabilibus omnibus minimis temporum punctis aliis nascentibus aliis cadentibus; an individuis corpusculis tam praeclara opera nulla moderante natura nulla ratione fingentibus? Sed oblitus liberalitatis meae, qua tecum paulo ante uti coeperam, plura complector. Concedam igitur ex individuis constare omnia; quid ad rem? deorum enim natura quaeritur.

68. Sint sane ex atomis; non igitur aeterni. Quod enim ex atomis, id natum aliquandost; si natum, nulli dei ante quam nati; et si ortus est deorum, interitus sit necesse est, ut tu paulo ante de Platonis mundo disputabas. Ubi igitur illud vestrum beatum et aeternum, quibus duobus verbis significatis deum? Quod cum efficere vultis, in dumeta conreptis. Ita enim dicebas, non corpus esse in deo sed quasi corpus, nec sanguinem sed tamquam sanguinem.

τραχιά, άλλα στρογγυλά, άλλα πάλι γωνιώδη και αγκιστρωτά, μερικά κυρτά και κατά κάποιο τρόπο γαμψά, και ότι ο ουρανός και η γη δημιουργήθηκαν απ' αυτά χωρίς να τα αναγκάσει η φύση, αλλά με μια τυχαία συνάντηση - αυτή τη γνώμη, Γ. Βελλήιε, έφερνες μέχρι αυτή την ηλικία και ευκολότερα θα σε έκανε κανείς να αλλάξεις όλον τον τρόπο της ζωής σου παρά να απορρίψεις την αυθεντία του Επικούρου· γιατί αποφάσισες ότι έπρεπε να γίνεις Επικούρειος πριν γνωρίσεις αυτές τις θεωρίες· έτσι ήταν ανάγκη ή να δεχτείς αυτά τα αίσχνη ή να στερηθείς το όνομα της φιλοσοφικής σχολής που παραδέχεσαι.

67. Γιατί τι θα κέρδιζες για να πάψεις να είσαι Επικούρειος; "Τίποτε βέβαια" θα πεις "ώστε να εγκαταλείψω τη θεωρία της ευτυχισμένης ζωής και την αλήθεια". Αυτή λοιπόν είναι η αλήθεια; γιατί δεν εναντιώνομαι καθόλου σε ό,τι αφορά την ευτυχισμένη ζωή που εσύ πιστεύεις ότι δεν υπάρχει ούτε στο θεό εάν δεν αδρανεί σε απόλυτη απραξία. Αλλά πού είναι η αλήθεια; Πιστεύω στους αναρίθμητους κόσμους που άλλοι γεννιούνται και άλλοι χάνονται σε κάθε ελάχιστη στιγμή χρόνου· ή μήπως στα άτομα που δημιουργούν τόσο λαμπρά έργα χωρίς η φύση να τα διευθύνει και χωρίς λογική; Αλλά ξέχασα τη γενναιοψυχία μου, με την οποία λίγο πριν είχα αρχίσει να σου φέρομαι, και περιλαμβάνω περισσότερα. Λοιπόν θα παραδεχτώ ότι όλα αποτελούνται από άτομα· τι γίνεται όμως με το θέμα μας; γιατί το ερώτημά μας είναι για τους θεούς.

68. Ας παραδεχτούμε ότι αποτελούνται από άτομα· επομένως δεν είναι αιώνιοι. Γιατί ό,τι γίνεται από άτομα, γεννήθηκε μια δεδομένη στιγμή· αλλά αν οι θεοί γεννήθηκαν, προτού να γεννηθούν δεν υπήρχαν καθόλου θεοί· και αν υπάρχει γένεση θεών αναγκαστικά υπάρχει και θάνατος, όπως εσύ λίγο πριν επιχειρηματολογούσες για τον κόσμο του Πλάτωνα. Λοιπόν πού είναι εκείνη η ευτυχία σας και η αιωνιότητά σας, που με αυτούς τους δύο όρους καθορίζετε το θεό; Αυτό όταν θέλετε να το πετύχετε καλύπτεσθε κάτω από ακατάληπτη γλώσσα (κ. λ. σέρνεστε μέσα στα αγκάθια). Γιατί είπες τα εξής, ότι ο θεός δεν έχει σώμα, αλλά κάτι σαν σώμα, ούτε αίμα, αλλά κάτι σαν αίμα.

25. 69. Hoc persaepe facitis, ut, cum aliquid non veri simile dicatis et effugere reprehensionem velitis, adferatis aliquid quod omnino ne fieri quidem possit, ut satius fuerit illud ipsum de quo ambigebatur concedere quam tam inpudenter resistere. Velut Epicurus cum videret, si atomi ferrentur in locum inferiorem suoapte pondere, nihil fore in nostra potestate, quod esset earum motus certus et necessarius, invenit quo modo necessitatem effugeret, quod videlicet Democritum fugerat: ait atomum, cum pondere et gravitate directo deorsus feratur, declinare paululum.

70. Hoc dicere turpius est quam illud quod vult non posse defendere. Idem facit contra dialecticos; a quibus cum traditum sit in omnibus diiunctionibus, in quibus "aut etiam aut non" poneretur, alterum utrum esse verum, pertimuit ne, si concessum esset huius modi aliquid "aut vivet cras aut non vivet Epicurus", alterutrum fieret necessarium: totum hoc "aut etiam aut non" negavit esse necessarium; quo quid dici potuit obtusius? Urguebat Arcesilas Zenonem, cum ipse falsa omnia diceret quae sensibus viderentur, Zenon autem non nulla visa esse falsa non omnia; timuit Epicurus ne, si unum visum esset falsum, nullum esset verum: omnes sensus veri nuntios dixit esse. Nihil horum nimis callide; graviolem enim plagam accipiebat ut leviolem repelleret.

71. Idem facit in natura deorum: dum individuorum corporum concretionem fugit ne interitus et dissipatio consequatur, negat esse corpus deorum sed tamquam corpus, nec sanguinem sed tamquam sanguinem.

26. Mirabile videtur quod non rideat haruspex cum haruspice viderit; hoc mirabilius quam vos inter vos risum tenere possitis?

25. 69. Αυτό το κάνετε πολύ συχνά, ώστε, όταν λέτε κάτι που δεν είναι πιθανό και θέλετε να αποφύγετε την κριτική, προσθέτετε κάτι που είναι εντελώς αδύνατο να συμβεί, ώστε θα ήταν καλύτερο να εγκαταλείψετε το αμφισβητούμενο σημείο από το να αντικρούετε τόσο αδιάντροπα. Για παράδειγμα ο Επίκουρος, όταν είδε ότι, αν τα άτομα κινούνται προς χαμηλότερο τόπο εξαιτίας της βαρύτητάς τους, τίποτε δεν θα είχαμε στην εξουσία μας, γιατί η κίνησή τους θα ήταν καθορισμένη και αναγκαία, βρήκε με ποιο τρόπο να ξεφύγει από την αναγκαιότητα, πράγμα το οποίο ασφαλώς δεν πρόσεξε ο Δημόκριτος: λέγει ότι το άτομο, ενώ κινείται κατ' ευθείαν προς τα κάτω εξαιτίας της δύναμης της βαρύτητας, παρεκκλίνει λιγάκι.

70. Είναι πιο αισχρό να λέγει αυτό το πράγμα από το να μη μπορεί να υποστηρίξει αυτό που θέλει. Το ίδιο κάνει εναντίον των διαλεκτικών. Ενώ σ' αυτούς είναι παράδοση ότι σε όλες τις διαzeugτικές προτάσεις στις οποίες τίθεται "ή είναι ή δεν είναι", η μία από τις δύο είναι αληθινή, ο Επίκουρος φοβήθηκε μήπως, αν γινόταν παραδεκτό κάτι τέτοιο "ο Επίκουρος ή θα ζει αύριο ή δεν θα ζει", η μία από τις δύο γινόταν αναγκαία. Έτσι είπε ότι δεν είναι αναγκαίο όλο αυτό το "ή είναι ή δεν είναι"· τι πιο ανόητο από αυτό θα μπορούσε να ειπωθεί; Ο Αρκεσίλαος επιτέθηκε εναντίον του Ζήνωνα, γιατί, ενώ ο ίδιος έλεγε ότι είναι ψεύτικα όλα όσα γίνονται αντιληπτά με τις αισθήσεις, ο Ζήνωνας όμως έλεγε ότι μερικές εικόνες είναι ψεύτικες όχι όμως όλες· φοβήθηκε ο Επίκουρος μήπως, αν μια εικόνα ήταν ψεύτικη, καμιά δεν θα ήταν αληθινή. Γι' αυτό είπε ότι όλες οι αισθήσεις είναι αγγελιαφόροι της αλήθειας. Κανένα απ' αυτά δεν ήταν και πολύ έξυπνο· γιατί για να αποφύγει ελαφρότερο κτύπημα, δεχόταν βαρύτερο.

71. Το ίδιο κάνει με τους θεούς: ενώ αποφεύγει την σύμπτυξη των ατόμων για να μην έχουν σαν συνέπεια την καταστροφή και τη διάλυση, λέγει ότι οι θεοί δεν έχουν σώμα, αλλά κάτι σαν σώμα, ούτε αίμα, αλλά κάτι σαν αίμα.

26. Θεωρείται παράξενο ότι δεν γελάει ένας οίωνοσκοπός όταν δει έναν άλλο οίωνοσκοπό· αλλά είναι πιο παράξενο πώς μπορείτε

"non est corpus sed quasi corpus": hoc intellegerem quale esset, si in cereis fingeretur aut fictilibus figuris; in deo quid sit quasi corpus aut quid sit quasi sanguis intellegere non possum. Ne tu quidem Vellei, sed non vis fateri.

72. Ista enim a vobis quasi dictata redduntur, quae Epicurus oscitans halucinatus est, cum quidem gloriaretur, ut videmus in scriptis, se magistrum habuisse nullum. Quod et non praedicanti tamen facile equidem crederem, sicut mali aedificii domino glorianti se architectum non habuisse; nihil enim olet ex Academia, nihil [ne] ex Lycio, nihil ne e puerilibus quidem disciplinis. Xenocraten audire potuit (quem virum, dii immortales), et sunt qui putent audisse; ipse non vult: credo plus nemini. Pamphilum quendam Platonis auditorem ait a se Sami auditum (ibi enim adulescens habitabat cum patre et fratribus, quod in eam pater eius Neocles agripeta venerat, sed cum agellus eum non satis aleret ut opinor, ludi magister fuit);

73. sed hunc Platonicum mirifice contemnit Epicurus: ita metuit ne quid umquam didicisse videatur. In Nausiphane Democriteo tenetur; quem cum a se non neget auditum vexat tamen omnibus contumeliis. atqui si haec Democritea non audisset, quid audierat, quid est in physicis Epicuri non a Democrito? nam etsi quaedam commutavit, ut quod paulo ante de inclinatione atomorum dixi, tamen pleraque dicit eadem, atomos inane, imagines infinitatem locorum innumerabilitatemque mundorum, eorum ortus interitus, omnia fere quibus naturae ratio continetur. Nunc istuc quasi corpus et quasi sanguinem quid intellegis?

να κρατάτε τα γέλια εσείς οι Επικούρειοι, όταν είστε μεταξύ σας; "δεν είναι σώμα, αλλά κάτι σαν σώμα". Θα μπορούσα να καταλάβω σαν πως είναι αυτό, αν πλάθονταν κέρινες ή πήλινες εικόνες· αλλά για το θεό τι σημαίνει κάτι σαν σώμα ή τι σημαίνει κάτι σαν αίμα, δεν μπορώ να το καταλάβω. Ούτε εσύ βέβαια, Βελλήιε, αλλά δεν θέλεις να το παραδεχτείς.

72. Γιατί εσείς επαναλαμβάνετε αυτά τα κατά κάποιο τρόπο διδάγματα, τα οποία ο Επίκουρος είπε παραληρώντας και μισοκοιμισμένος, αφού βέβαια καυχιόταν, όπως βλέπουμε στα γραπτά του, ότι δεν είχε κανένα δάσκαλο. Αυτό ακόμη και αν δεν το δήλωνε, εγώ βέβαια θα το πίστευα εύκολα, όπως τον κύριο ενός κακοφτιαγμένου σπιτιού που καυχιέται ότι δεν είχε αρχιτέκτονα. Γιατί δεν έχει πάρει μυρωδιά ούτε από την Ακαδημία, ούτε από το Λύκειο, ούτε βέβαια από την παιδική εκπαίδευση. Μπορούσε να ακούσει τον Ξενοκράτη - τι άνθρωπο, για όνομα του θεού -, και υπάρχουν μερικοί που νομίζουν ότι τον άκουσε· ο ίδιος το αρνείται· τον πιστεύω περισσότερο από τον καθένα. Λέγει ότι άκουσε κάποιο Πάμφιλο, μαθητή του Πλάτωνα στη Σάμο - γιατί νέος κατοικούσε εκεί με τον πατέρα του και τα αδέρφια του, μια και ο πατέρας του, ο Νεοκλής, είχε πάει στη Σάμο ως κληρούχος, αλλά επειδή ο μικρός αγρός του δεν αρκούσε να τον θρέψει, όπως νομίζω, άνοιξε ένα σχολείο -.

73. Όμως αυτόν τον Πλατωνιστή τον περιφρονούσε φοβερά ο Επίκουρος· τόσο φοβόταν μήπως φανεί ποτέ ότι διδάχτηκε κάτι. Συγκρατείται στον Ναυσιφάνη, τον οπαδό του Δημοκρίτου· αυτόν αν και δεν αρνείται ότι τον άκουσε, όμως τον προσβάλλει με κάθε είδους βρισιά. Όμως αν δεν είχε ακούσει αυτές τις θεωρίες του Δημοκρίτου, τι είχε ακούσει; γιατί τι υπάρχει στη φυσική φιλοσοφία του Επικούρου που δεν προέρχεται από τον Δημόκριτο; Γιατί αν και άλλαξε μερικά, όπως αυτό που είπα λίγο πριν για την παρέκκλιση των ατόμων, όμως τα περισσότερα που λέγει είναι τα ίδια, τα άτομα, το κενό, οι εικόνες, το απέραντο του διαστήματος, ο απεριόριστος αριθμός των κόσμων, οι γεννήσεις τους και οι καταστροφές τους όλα σχεδόν από τα οποία συνίσταται η φυσική επιστήμη. Τώρα λοιπόν τι εννοείς με αυτό το

74. Ego enim te scire ista melius quam me non fateor solum sed etiam facile patior: cum quidem semel dicta sunt, quid est quod Velleius intellegere possit Cotta non possit? Itaque corpus quid sit sanguis quid sit intellego, quasi corpus et quasi sanguis quid sit nullo prorsus modo intellego. Neque tu me celas ut Pythagoras solebat alienos, nec consulto dicis occulte tamquam Heraclitus, sed, quod inter nos liceat, ne tu quidem intellegis.
27. 75. Illud video pugnare te, species ut quaedam sit deorum, quae nihil concreti habeat nihil solidi nihil expressi nihil eminentis, sitque pura levis perlucida. Dicemus igitur idem quod in Venere Coa: corpus illud non est sed simile corporis, nec ille fusus et candore mixtus rubor sanguis est sed quaedam sanguinis similitudo; sic in Epicureo deo non rem sed similitudines esse rerum.
- Fac id quod ne intellegi quidem potest mihi esse persuasum; cedo mihi istorum adumbratorum deorum liniamenta atque formas.
76. Non deest hoc loco copia rationum, quibus docere velitis humanas esse formas deorum; primum quod ita sit informatum anticipatum<que> mentibus nostris, ut homini, cum de deo cogitet, forma occurrat humana; deinde cum, quoniam rebus omnibus excellat natura divina, forma quoque esse pulcherrima debeat, nec esse humana ullam pulchriorem; tertiam rationem adfertis, quod nulla in alia figura domicilium mentis esse possit.
77. Primum igitur quidque considera quale sit; arripere enim mihi videmini quasi vestro iure rem nullo modo probabilem.

“κάτι σαν σώμα και κάτι σαν αίμα”;

74. Γιατί εγώ όχι μόνον παραδέχομαι ότι αυτά τα ξέρεις καλύτερα από μένα αλλά και το ανέχομαι με ευκολία· εφόσον όμως αυτά ειπώθηκαν μια φορά, γιατί ο Βελλήσιος να μπορεί να τα καταλάβει και ο Κόττα όχι; Λοιπόν καταλαβαίνω τι είναι σώμα και τι είναι αίμα, αλλά δεν καταλαβαίνω καθόλου με κανένα τρόπο τι είναι κάτι σαν σώμα και κάτι σαν αίμα. Και δεν το κρατάτε μυστικό από μένα, όπως συνήθιζε ο Πυθαγόρας να κάνει με τους ξένους, ούτε μιλάς συγκαλυμμένα σκόπιμα, όπως ο Ηράκλειτος, αλλά, πράγμα που επιτρέπεται να πω μεταξύ μας, ούτε συ βέβαια δεν καταλαβαίνεις.

27. 75. Ξέρω ότι υποστηρίζεις το εξης, ότι υπάρχει κάποια μορφή θεών, που δεν έχει τίποτε το συμπαγές, τίποτε το στερεό, τίποτε το χαραγμένο τίποτε που να προεξέχει και που είναι καθαρή, ελαφρά, διαφανής. Θα πούμε λοιπόν το ίδιο που λένε για την Αφροδίτη της Κω: εκείνο δεν είναι σώμα αλλά κάτι όμοιο με σώμα, ούτε εκείνο το ερύθημα που απλώνεται και ανακατεύεται με λευκή λάμψη είναι αίμα, αλλά κάτι παραπλήσιο με αίμα· έτσι και στον Επικούρειο θεό θα πούμε ότι δεν υπάρχει πραγματικότητα αλλά απομιμήσεις της πραγματικότητας. Ας παραδεχτώ όμως αυτό που ούτε καν μπορώ να καταλάβω· δος μου τα χαρακτηριστικά και τις μορφές αυτών των σκιωδών θεών.

76. Σ’ αυτό το σημείο υπάρχει αφθονία επιχειρημάτων με τα οποία θέλετε να αποδείξετε ότι οι μορφές των θεών είναι ανθρώπινες. Πρώτα γιατί έτσι το διαμόρφωσαν και το συνέλαβαν από πριν οι διάνοιές μας, ώστε, όταν ο άνθρωπος σκέφτεται το θεό, του έρχεται στο νου η ανθρώπινη μορφή. Έπειτα επειδή, εφόσον η θεία φύση ξεπερνά όλα τα πράγματα, πρέπει επίσης η θεία μορφή να είναι η πιο ωραία, υποστηρίζετε ότι δεν υπάρχει ωραιότερη μορφή από την ανθρώπινη. Το τρίτο επιχειρήμα που προβάλλετε, είναι ότι σε καμιά άλλη μορφή δεν μπορεί να κατοικεί η διάνοια.

77. Λοιπόν πρώτα σκέψου σαν πώς είναι το κάθε ένα· γιατί μου φαίνεται ότι αρπάζετε κατά κάποιο τρόπο αυθαίρετα ένα πράγμα τελείως απίθανο. Πρώτα απ’ όλα ποιος υπήρξε ποτέ τόσο τυφλός

<Primum> omnium quis tam caecus in contemplandis rebus umquam fuit, ut non videret species istas hominum conlatas in deos aut consilio quodam sapientium, quo facilius animos imperitorum ad deorum cultum a vitae pravitate converterent, aut superstitione, ut essent simulacra quae venerantes deos ipsos se adire crederent. Auxerunt autem haec eadempoetae pictores opifices; erat enim non facile agentis aliquid et molientes deos in aliarum formarum imitatione servare.

Accessit etiam ista opinio fortasse, quod homini homine pulchrius nihil videatur. Sed tu hoc physice non vides, quam blanda conciliatrix et quasi sui sit lena natura? An putas ullam esse terra marique beluam quae non sui generis belua maxime delectetur? Quod ni ita esset, cur non gestiret taurus equae contrectatione, equus vaccae? An tu aquilam aut leonem aut delphinum ullam anteferre censes figuram suae? Quid igitur mirum si hoc eodem modo homini natura praescripsit, ut nihil pulchrius quam hominem putaret? ** eam esse causam cur deos hominum similis putaremus:

28. 78. quid censes, si ratio esset in beluis, non suo quasque generi plurimum tributuras fuisse? At mehercule ego (dicam enim ut sentio) quamvis amem ipse me tamen non audeo dicere pulchriorem esse me quam ille fuerit taurus qui vexit Europam; non enim hoc loco de ingeniis aut de orationibus nostris sed de specie figuraque quaeritur. Quod si fingere nobis et iungere formas velimus, qualis ille maritimus Triton pingitur, natantibus invehens beluis adiunctis humano corpori, nolis esse. Difficili in

στην παρατήρηση των πραγμάτων, ώστε να μη βλέπει ότι οι ανθρώπινες μορφές αποδόθηκαν στους θεούς ή από κάποια σκέψη των σοφών για να στρέψουν ευκολότερα τις ψυχές των αμαθών από την κακία της ζωής προς τη λατρεία των θεών, ή από τη δεισιδαιμονία για να υπάρχουν είδωλα και να πιστεύουν οι πιστοί ότι πλησιάζουν τους ίδιους τους θεούς. Όμως αυτά τα ίδια καλλιέργησαν οι ποιητές, οι ζωγράφοι και οι γλύπτες· γιατί δεν ήταν εύκολο να παρουσιάσουν θεούς που ενεργούν και μηχανεύονται κάτι αναπαριστώνοντας μορφές διαφορετικές από την ανθρώπινη. Ίσως επίσης προστέθηκε η γνώμη ότι σε ένα άνθρωπο τίποτε δεν φαίνεται ωραιότερο από τον άνθρωπο. Αλλά εσύ δεν είδες από την άποψη της φυσικής πόσο κολακευτική προξενήτρα και κατά κάποιο τρόπο προαγωγός του εαυτού της είναι η φύση; ή μήπως νομίζεις ότι υπάρχει κάποιο ζώο σε γη και σε θάλασσα που να μην του αρέσει πάνω απ' όλα ένα ζώο του είδους του; Αν αυτό δεν ήταν έτσι, γιατί ένας ταύρος να μην επιθυμεί να ζευγαρώσει με μια φοράδα ή ένα άλογο με μια αγελάδα; ή μήπως νομίζεις ότι ένας αετός ή ένα λιοντάρι ή ένα δελφίνι προτιμά καμιά άλλη μορφή από τη δική του; Είναι λοιπόν αξιοπερίεργο αν η φύση δίδαξε και στον άνθρωπο κατά τον ίδιο τρόπο, να μη θεωρεί τίποτε ωραιότερο από τον άνθρωπο; ότι αυτός είναι ένας λόγος για τον οποίο πιστεύουμε ότι οι θεοί μοιάζουν με τους ανθρώπους.

78. Τι νομίζεις, αν τα θηρία είχαν λογική, δεν θα απέδιδε το καθένα το άριστο στο δικό του είδος;

- 28.** Όμως μα την πίστη μου - γιατί θα μιλήσω όπως το αισθάνομαι - αν και αγαπώ τον εαυτό μου, όμως δεν τολμώ να πω ότι είμαι ωραιότερος από εκείνον τον ταύρο τον οποίο ίππευσε η Ευρώπη· γιατί σ' αυτό το σημείο δεν συζητάμε για την ευφυία ή για τους ρητορικούς μας λόγους, αλλά για την όψη και τη μορφή μας. Γιατί αν θέλαμε να πλάσουμε τον εαυτό μας και να συνδυάσουμε μορφές, δεν θα ήθελες να είσαι σαν πως παριστάνεται ο θαλασσινός Τρίτωνας, δηλαδή να ιππεύει σε θηρία που κολυμπούν και που είναι κολλημένα στο ανθρώπινο σώμα του. Βρίσκομαι σε δύσκολο σημείο· γιατί η δύναμη της φύσης είναι

loco versor; est enim vis tanta naturae, ut homo nemo velit nisi hominis similis esse – et quidem formica formicae.

79. Sed tamen cuius hominis? Quotus enim quisque formonsus est: Athenis cum essem, e gregibus epheborum vix singuli reperiebantur – video quid adriseris, sed ita tamen se res habet. Deinde nobis, qui concedentibus philosophis antiquis adolescentulis delectamur, etiam vitia saepe iucunda sunt. Naevos in articulo pueri delectat Alcaeum; at est corporis macula naevos; illi tamen hoc lumen videbatur. Q. Catulus, huius collegae et familiaris nostri pater, dilexit municipem tuum Roscium, in quem etiam illud est eius:

“constiteram exorientem Auroram forte salutans
cum subito a laeva Roscius exoritur.

Pace mihi liceat caelestes dicere vestra:
mortalis visus pulchrior esse deo”

huic deo pulchrior; at erat, sicuti hodie est, perversissimis oculis: quid refert, si hoc ipsum salsum illi et venustum videbatur?

29. 80. Redeo ad deos. Ecquos si non tam strabones at paetulos esse arbitramur, ecquos naevum habere, ecquos silos flaccos frontones capitones, quae sunt in nobis, an omnia emendata in illis? Detur id vobis; num etiam una est omnium facies? nam si plures, aliam esse alia pulchriorem necesse est, igitur aliquis non pulcherrimus deus; si una omnium facies est, florere in caelo Academiam necesse est: si enim nihil inter deum et deum differt, nulla est apud deos cognitio, nulla perceptio.

τόσο μεγάλη, ώστε κανένας άνθρωπος δεν θέλει παρά μόνο να είναι όμοιος με άνθρωπο - και βέβαια το μυρμήγκι όμοιο με μυρμήγκι.

79. Αλλ' όμως όμοιος με ποιον άνθρωπο; γιατί πόσο λίγοι ωραίοι υπάρχουν. Όταν ήμουν στην Αθήνα με δυσκολία βρισκόταν από ένας στις ομάδες των εφήβων - ξέρω γιατί χαμογελάς, αλλ' όμως έτσι είναι τα πράγματα. Έπειτα για μας, που με τη συγκατάθεση των αρχαίων φιλοσόφων μας αρέσουν οι νεαροί, είναι ευχάριστα πολλές φορές ακόμη και τα ελαττώματά τους. Στον Αλκαίο άρεσε μια ελιά πάνω στο μπράτσο ενός αγοριού· όμως η ελιά είναι ελάττωμα του σώματος· εκείνος όμως το έβλεπε σαν κόσμημα. Ο Κ. Κάτουλος, ο πατέρας του τωρινού μου συναδέλφου και φίλου, αγάπησε τον συμπολίτη σου το Ρώσκιο, για τον οποίο είναι και εκείνο το ποίημά του:

“είχα σταθεί κατά τύχη για να χαιρετήσω τον Ήλιο (κ. λ. την αυγή) που ξεπρόβαλλε, όταν ξαφνικά απ' τα αριστερά ξεπρόβαλε ο Ρώσκιος. Ας μου επιτραπεί με την άδειά σας επουράνιοι να πω: ο θνητός μου φάνηκε πιο όμορφος από το θεό.”

Γι' αυτόν ήταν ωραιότερος από το θεό· όμως ήταν, όπως είναι και σήμερα, φοβερά αλλήθωρος: αλλά τι σημασία έχει, αν αυτό ακριβώς ήταν για εκείνον νόστιμο και κομψό;

- 29. 80.** Ξαναγυρίζω στους θεούς. Μήπως φανταζόμαστε ότι είναι, όχι βέβαια τόσο πολύ, στραβοί και αλλήθωροι; μήπως ότι έχουν μια ελιά; μήπως ότι έχουν πλακουτσωτή μύτη, μεγάλα αυτιά, πλατύ μέτωπο, μεγάλο κεφάλι, όπως έχουμε εμείς, ή μήπως σ' αυτούς είναι όλα τέλεια; Ας συμφωνήσω μαζί σας σ' αυτό· μήπως λοιπόν έχουν όλοι την ίδια μορφή; Αν όμως έχουν διαφορετικές μορφές μήπως αναγκαστικά κάποια είναι πιο ωραία από τις άλλες, και επομένως υπάρχει κάποιος θεός που δεν είναι πάρα πολύ ωραίος. Αν αντίθετα είναι όλοι ίδιοι, τότε αναγκαστικά ακμάζει στον ουρανό μια Ακαδημία. Γιατί αν δεν υπάρχει καμιά διαφορά ανάμεσα σε ένα θεό και έναν άλλο, δεν υπάρχει καμιά αναγνώριση ανάμεσα στους θεούς και καμιά αντίληψη.

81. Quid si etiam Vellei falsum illud omnino est, nullam aliam nobis de deo cogitantibus speciem nisi hominis occurrere: tamenne ista tam absurda defendes? Nobis fortasse sic occurrit ut dicis; a parvis enim Iovem Iunonem Minervam Neptunum Vulcanum Apollinem reliquos deos ea facie novimus qua pictores fictoresque voluerunt, neque solum facie sed etiam ornatu aetate vestitu. At non Aegyptii nec Syri nec fere cuncta barbaria; firmiores enim videas apud eos opiniones esse de bestiis quibusdam quam apud nos de sanctissimis templis et simulacris deorum.

82. Etenim fana multa spoliata et simulacra deorum de locis sanctissimis ablata videmus a nostris, at vero ne fando quidem auditumst crocodilum aut ibin aut faelem violatum ab Aegypto. Quid igitur censes Apim illum sanctum Aegyptiorum bovem nonne deum videri Aegyptiis? Tam hercle quam tibi illam vestram Sospitam. Quam tu numquam ne in somnis quidem vides nisi cum pelle caprina cum hasta cum scutulo cum calceolis repandis. At non est talis Argia nec Romana Iuno. Ergo alia species Iunonis Argivis alia Lanuinis. et quidem alia nobis Capitolini alia Afris Hammonis Iovis.

30. 83. Non pudet igitur physicum id est speculatorem venatoremque naturae ab animis consuetudine inbutis petere testimonium veritatis? Isto enim modo dicere licebit Iovem semper barbatus, Apollinem semper inberbem, caesios oculos

81. Και ακόμη, Βελλήιε, τι γίνεται αν είναι τελείως αναληθές εκείνο, ότι όταν σκεφτόμαστε το θεό δεν μας έρχεται στο νου καμιά άλλη μορφή εκτός από την ανθρώπινη. Μήπως παρ' όλα αυτά θα υποστηρίζεις αυτές τις ανοησίες; Ίσως να συμβαίνει με μας έτσι όπως τα λέτε· γιατί από την παιδική μας ηλικία γνωρίσαμε τον Δία, την Ήρα, την Αθηνά, τον Ποσειδώνα, τον Ήφαιστο, τον Απόλλωνα και τους άλλους θεούς με τη μορφή, που ήθελαν οι ζωγράφοι και οι γλύπτες, και όχι μόνο μ' αυτή τη μορφή, αλλά ακόμη με αυτό το στολισμό, την ηλικία και την ενδυμασία. Όμως δεν τους ξέρουν έτσι οι Αιγύπτιοι ούτε οι Σύριοι ούτε σχεδόν όλες οι βάρβαρες φυλές· γιατί μπορείς να δεις ότι υπάρχουν σ' αυτούς πίστεις σε μερικά ζώα πιο σταθερές απ' όσο σε μας σεβασμός για τους πιο ιερούς ναούς και είδωλα των θεών.

82. Πράγματι βλέπουμε πολλά ιερά να λεηλατούνται και είδωλα θεών να αρπάζονται από τους πιο ιερούς χώρους από συμπολίτες μας, αλλά σι' αλήθεια ούτε καν ακούστηκε ότι ένας Αιγύπτιος διέπραξε ιεροσυλία πάνω σε ένα κροκόδειλο, ή μια ίβιν ή μια γάτα. Λοιπόν τι νομίζεις μήπως ότι οι Αιγύπτιοι δεν πιστεύουν ότι ο Άπις εκείνος ο ιερός ταύρος τους είναι θεός; Τόσο, μα την πίστη μου, όσο και εσύ πιστεύεις εκείνη τη Σώτειρα Ήρα της πατρίδας σου. Αυτήν δεν βλέπεις ποτέ ούτε στα όνειρά σου ακόμη παρά μόνο με δέρμα γίδας, με ακόντιο, με ασπίδα και υποδήματα με τις μύτες προς τα πάνω. Όμως δεν είναι όπως η Ήρα του Άργους, ούτε όπως της Ρώμης. Επομένως άλλη είναι η μορφή της Ήρας για τους Αργείους και άλλη για τους κατοίκους του Λανουβίου. Και βέβαια άλλη για μας η μορφή του Δία του Καπιτωλίου και άλλη για τους Αφρικανούς η μορφή του Δία του Άμωνα.

30. 83. Ο φυσικός φιλόσοφος λοιπόν, δηλαδή ο ανιχνευτής και εξερευνητής της φύσης, δεν είναι ντροπή να ζητάει απόδειξη της αλήθειας από διάνοιες διαβρωμένες από τη συνήθεια; Γιατί μ' αυτό τον τρόπο θα μπορούσε να πει κανείς ότι ο Δίας είναι πάντα γενειοφόρος, ο Απόλλωνας είναι πάντα αγένειος, η Αθηνά έχει γαλαζοπράσινα μάτια, ο Ποσειδώνας έχει γαλανά. Και βέβαια

Minervae, caeruleos esse Neptuni. Et quidem laudamus esse Athenis Vulcanum eum quem fecit Alcarnenes, in quo stante atque vestito leviter apparet claudicatio non deformis: claudum igitur habebimus deum, quoniam de Volcano sic accepimus. Age et his vocabulis esse deos facimus quibus a nobis nominantur?

84. At primum quot hominum linguae tot nomina deorum; non enim ut tu Velleius quocumque veneris sic idem in Italia Vulcanus idem in Africa idem in Hispania. Deinde nominum non magnus numerus ne in pontificiis quidem nostris, deorum autem innumerabilis. An sine nominibus sunt? Istud quidem ita vobis dicere necesse est; quid enim attinet, cum una facies sit, plura esse nomina? Quam bellum erat Vellei confiteri potius nescire quod nescires quam ista effutientem nauseare atque ipsum sibi displicere. An tu mei similem putas esse aut tui deum? Profecto non putas.

"Quid ergo, solem dicam aut lunam aut caelum deum? Ergo etiam beatum: quibus fruenter voluptatibus? Et sapientem: qui potest esse in eius modi trunco sapientia?" haec vestra sunt.

85. Si igitur nec humano visu, quod docui, nec tali aliquo, quod tibi ita persuasum est, quid dubitas negare deos esse? Non audes. Sapienter id quidem, etsi hoc loco non populum metuis sed ipsos deos. Novi ego Epicureos omnia sigilla venerantes. Quamquam video non nullis videri Epicurum, ne in offensionem Atheniensium caderet, verbis reliquisse deos re sustulisse. Itaque in illis selectis eius brevibusque sententiis, quas appellatis *κυρίας δόξας*, haec ut opinor prima sententia est: "quod beatum et

εκθειάζουμε το άγαλμα του Ηφαίστου που υπάρχει στην Αθήνα και που έφτιαξε ο Αλκαμένης, μια μορφή που στέκεται όρθια και είναι ντυμένη και παρουσιάζει μια ανεπαίσθητη κωλότητα καθόλου άσχημη. Λοιπόν θα θεωρήσουμε ότι ο θεός είναι κουτσός, επειδή αυτό μάθαμε από την παράδοση για τον Ήφαιστο. Πες μου λοιπόν παρουσιάζουμε τους θεούς να έχουν αυτά τα ονόματα με τα οποία τους ονομάζουμε;

84. Αλλά πρώτα απ' όλα όσες είναι οι γλώσσες των ανθρώπων τόσα είναι και τα ονόματα των θεών. Γιατί ο Ήφαιστος δεν είναι ο ίδιος στην Ιταλία, στην Αφρική, στην Ισπανία όπως εσύ είσαι ο Βελλήιος οπουδήποτε και αν πας. Έπειτα ο αριθμός των ονομάτων δεν είναι μεγάλος ούτε στα αρχιερατικά βιβλία μας ακόμη, αλλά ο αριθμός των θεών είναι απεριόριστος. Ή μήπως δεν έχουν ονόματα; Εσείς βέβαια αναγκαστικά το λέτε· γιατί τι ωφελεί να υπάρχουν περισσότερα ονόματα όταν έχουν την ίδια όψη; Πόσο ωραίο θα ήταν, Βελλήιε, να ομολογήσεις καλύτερα ότι δεν ξέρεις αυτό που δεν ξέρεις παρά να προκαλείς αηδία με τη φλυαρία σου και να γίνεσαι δυσάρεστος. Μήπως πιστεύεις ότι ο θεός είναι όμοιος με μένα ή με σένα; Και βέβαια δεν το πιστεύεις. "Τι λοιπόν, να πω ότι είναι θεός ο ήλιος, ή η σελήνη, ή ο ουρανός; Και ακόμη ότι είναι ευτυχισμένος· αλλά τι είδους ευχαριστήσεις απολαμβάνει; και ότι είναι σοφός· όμως πώς μπορεί να υπάρχει σοφία σε ένα τέτοιο κούτσουρο; αυτές είναι δικές σας απόψεις.

85. Αν λοιπόν οι θεοί δεν έχουν ανθρώπινη μορφή, όπως απέδειξα, ούτε καμιά τέτοια μορφή, όπως εσύ είσαι πεπεισμένος, γιατί διστάζεις να πεις ότι δεν υπάρχουν θεοί; Δεν τολμάς. Σοφά βέβαια, αν και σ' αυτό το θέμα δεν φοβάσαι το λαό αλλά τους ίδιους τους θεούς. Ήξερα ότι οι Επικούρειοι λατρεύουν όλα τα αγαλματίδια. Αν και βλέπω ότι μερικοί πιστεύουν ότι ο Επίκουρος, για να μην πέσει στη δυσμένεια των Αθηναίων, μόνο κατ' όνομα διατήρησε τους θεούς, ενώ στην πραγματικότητα τους κατάργησε. Έτσι σε εκείνες τις εκλεκτές και σύντομες γνώμες του, που ονομάζετε "κυρίας δόξας", νομίζω ότι η πρώτη γνώμη

inmortale est id nec habet nec exhibet cuiquam negotium”;

- 31.** in hac ita exposita sententia sunt qui existiment, quod ille inscitia plane loquendi fecerit, fecisse consulto: de homine minime vafro male existimant.

86. Dubium est enim utrum dicat aliquid esse beatum et immortale an si quod sit id esse tale. Non animadvertunt hic eum ambigue locutum esse, sed multis aliis locis et illum et Metrodorum tam aperte quam paulo ante te. Ille vero deos esse putat, nec quemquam vidi qui magis ea quae timenda esse negaret timeret, mortem dico et deos: quibus mediocres homines non ita valde moventur, his ille clamat omnium mortalium mentes esse perterritas; tot milia latrocinantur morte proposita, alii omnia quae possunt fana compilant: credo aut illos mortis timor terret aut hos religionis.

87. Sed quoniam non audes (iam enim cum ipso Epicuro loquar) negare esse deos, quid est quod te inpediat aut solem aut mundum aut mentem aliquam sempiternam in deorum numero ponere? “Numquam vidi” inquit “animam rationis consilique participem in ulla alia nisi humana figura”. Quid solis numquidnam aut lunae aut quinque errantium siderum simile vidisti? Sol duabus unius orbis ultimis partibus definiens motum cursus annuos conficit; huius hanc lustrationem eiusdem incensa radiis menstruo spatio luna complet; quinque autem stellae eundem orbem tenentes, aliae propius a terris aliae remotius, ab isdem principiis disparibus temporibus eadem spatia conficiunt. Num quid tale Epicure vidisti?

88. Ne sit igitur sol ne luna ne stellae, quoniam nihil esse potest

έχει ως εξής: "ό,τι είναι ευτυχισμένο και αθάνατο αυτό ούτε έχει προβλήματα ούτε δημιουργεί σε κανένα".

- 31.** Υπάρχουν μερικοί που πιστεύουν ότι αυτή τη γνώμη σκόπιμα έχει διατυπώσει ο Επίκουρος μ' αυτό τον τρόπο, πράγμα το οποίο εκείνος έκανε από αδυναμία να εκφραστεί καθαρά· κακώς όμως το πιστεύουν για ένα άνθρωπο ελάχιστα πανούργο.

86. Γιατί είναι αμφίβολο αν λέγει ότι υπάρχει κάποιον ευτυχισμένο και αθάνατο ή ότι αυτό είναι τέτοιο εφόσον υπάρχει. Δεν πρόσεξαν ότι εδώ αυτός μιλάει συγκεκριμένα, αλλά σε πολλά άλλα σημεία και εκείνος και ο Μπτρόδωρος μιλούν τόσο καθαρά όσο και εσύ λίγο πριν. Εκείνος βέβαια πιστεύει, ότι υπάρχουν θεοί, και ούτε ποτέ είδα κανέναν που να φοβάται περισσότερο αυτά που λέγει ότι δεν πρέπει να φοβόμαστε, εννοώ το θάνατο και τους θεούς· φόβοι που δεν τaráσσουν τόσο πολύ τους κανονικούς ανθρώπους εκείνος ισχυρίζεται ότι κατατρομάζουν το νου όλων των θνητών. Έτσι πολλές χιλιάδες διαπράττουν ληστείες αν και απειλούνται με θάνατο, άλλοι λεηλατούν όλα τα ιερά που μπορούν· υποθέτω ότι τους πρώτους κατέχει ο φόβος του θανάτου, τους δεύτερους ο φόβος της θρησκείας.

87. Αλλά επειδή δεν τολμάς – γιατί θα μιλήσω με τον ίδιο τον Επίκουρο – να αρνηθείς ότι υπάρχουν θεοί, τι είναι αυτό που σε εμποδίζει να θεωρήσεις θεούς ή τον ήλιο ή τον κόσμο ή κάποια αιώνια διάνοια; "Δεν είδα ποτέ" θα πει "καμιά ψυχή προικισμένη με λογική και φρόνηση σε καμιά άλλη μορφή εκτός από την ανθρώπινη". Όμως έχεις δει ποτέ κάτι όμοιο με τον ήλιο ή τη σελήνη ή τους πέντε πλανήτες; Ο ήλιος ορίζοντας την κίνησή του με δύο ακραία σημεία ενός κύκλου εκτελεί τις ετήσιες πορείες του. Η σελήνη, που φωτίζεται από τις ακτίνες του, συμπληρώνει αυτή την ίδια πορεία σε διάστημα ενός μηνός. Οι πέντε πλανήτες κινούμενοι στον ίδιο κύκλο, άλλοι πιο κοντά και άλλοι πιο μακριά από τη γη, ξεκινώντας από την ίδια αφετηρία εκτελούν τα ίδια διαστήματα σε διαφορετικούς χρόνους. Μήπως είδες ποτέ, Επίκουρε, κάτι σαν αυτό;

88. Ας πούμε λοιπόν ότι δεν υπάρχει ο ήλιος, ούτε η σελήνη, ούτε τα αστέρια, γιατί δεν μπορεί να υπάρχει τίποτε παρά μόνο

nisi quod attigimus aut vidimus. Quid deum ipsum numne vidisti? cur igitur credis esse? Omnia tollamus ergo quae aut historia nobis aut ratio nova adfert. Ita fit ut mediterranei mare esse non credant. Quae sunt tantae animi angustiae ut, si Seriphi natus esse nec umquam egressus ex insula, in qua lepusculos vulpeculasque saepe vidisses, non crederes leones et pantheras esse, cum tibi quales essent dicerentur, si vero de elephanto quis diceret, etiam rideri te putares.

89. Et tu quidem Vellei non vestro more sed dialecticorum, quae funditus gens vestra non novit, <angustia> argumenti sententiam conclusisti. Beatos esse deos sumpsisti: concedimus. Beatum autem esse sine virtute neminem posse:

32. id quoque damus, et libenter quidem. Virtutem autem sine ratione constare non posse: conveniat id quoque necesse est. Adiungis nec rationem esse nisi in hominis figura. Quem tibi hoc daturum putas? Si enim ita esset, quid opus erat te gradatim istuc pervenire? Sumpsisses tuo iure. Quod autem est istuc gradatim? Nam a beatis ad virtutem, a virtute ad rationem video te venisse gradibus; a ratione ad humanam figuram quo modo accedis? Praecipitare istuc quidem est, non descendere.

90. Nec vero intellego cur maluerit Epicurus deos hominum similes dicere quam homines deorum. Quaeres quid intersit; si enim hoc illi simile sit, esse illud huic. Video, sed hoc dico, non ab hominibus formae figuram venisse ad deos; di enim semper fuerunt, nati numquam sunt, si quidem aeterni sunt futuri; at homines nati; ante igitur humana forma quam homines, eaque

ό,τι έχουμε αγγίξει ή δει. Όμως μήπως έχεις δει τον ίδιο το θεό; Γιατί λοιπόν πιστεύεις ότι υπάρχει; Λοιπόν ας αναιρέσουμε όλα τα ασυνήθιστα που μας αναφέρει ή η ιστορία ή η λογική. Έτσι συμβαίνει ώστε αυτοί που κατοικούν στην ηπειρωτική χώρα να μη πιστεύουν ότι υπάρχει θάλασσα. Υπάρχει τόση στενότητα μυαλού ώστε, αν ήσουν στη Σέριφο και ποτέ δεν είχες φύγει από το νησί, όπου συνήθως θα έβλεπες λαγουδάκια και αλεπουδίτσες, δεν θα πίστευες ότι υπάρχουν λιοντάρια και πάνθηρες, όταν κάποιος θα σου έλεγε σαν πως είναι, και αν κάποιος σου μιλούσε για έναν ελέφαντα, θα νόμιζες ακόμη και ότι σε κοροϊδεύει.

89. Και εσύ βέβαια, Βελλήιε, όχι σύμφωνα με τη συνήθειά σας, αλλά σύμφωνα με τη συνήθεια των διαλεκτικών, πράγματα τα οποία η γενιά σου δεν γνωρίζει καθόλου, κατέληξες στην πρότασή σου με τη διαδικασία των επιχειρημάτων. Υπέθεσες ότι οι θεοί είναι ευτυχισμένοι· το παραδεχόμαστε. Επίσης ότι κανείς δεν μπορεί να είναι ευτυχισμένος χωρίς αρετή.

32. Και αυτό επίσης σου το παραχωρούμε και με ευχαρίστηση μάλιστα. Ακόμη ότι δεν μπορεί να υφίσταται αρετή χωρίς λογική. Αναγκαστικά συμφωνούμε και σ' αυτό. Προσθέτεις ότι δεν υπάρχει λογική παρά μόνο στην ανθρώπινη μορφή. Ποιος νομίζεις ότι θα συμφωνήσει μαζί σου σ' αυτό; γιατί αν ήταν έτσι, τι ανάγκη είχες να φτάσεις σ' αυτό με διαδοχικά βήματα; θα μπορούσες να το υποθέσεις αυθαίρετα. Τι σημαίνουν όμως αυτά τα διαδοχικά βήματα; Γιατί βλέπω ότι προχώρησες βήμα - βήμα από την ευτυχία στην αρετή, από την αρετή στη λογική· αλλά πώς έφτασες από τη λογική στην ανθρώπινη μορφή; αυτό βέβαια είναι πίδημα θανάτου και όχι βήμα.

90. Ούτε βέβαια καταλαβαίνω γιατί ο Επίκουρος προτίμησε να πει ότι οι θεοί μοιάζουν με ανθρώπους από το να πει ότι οι άνθρωποι μοιάζουν με θεούς. Ρωτάς τι διαφέρει; εφόσον αν αυτό είναι όμοιο με εκείνο, πρέπει και εκείνο να είναι όμοιο με αυτό. Το ξέρω, αλλά εννοώ το εξής, ότι δεν πέρασε το σχέδιο της μορφής από τους ανθρώπους στους θεούς· γιατί οι θεοί υπήρχαν πάντα και ποτέ δεν γεννήθηκαν, αν βέβαια πρόκειται να είναι αιώνιοι, ενώ οι άνθρωποι γεννήθηκαν· η ανθρώπινη μορφή

erant forma dii immortales: non ergo illorum humana forma sed nostra divina dicenda est.

Verum hoc quidem ut voletis; illud quaero, quae fuerit tanta fortuna (nihil enim ratione in rerum natura factum esse vultis) -

91. sed tamen quis iste tantus casus, unde tam felix concursus atomorum, ut repente homines deorum forma nascerentur?

- (91) Seminane deorum decidisse de caelo putamus in terras et sic homines patrum similes extitisse? Vellem diceretis; deorum cognationem agnoscerem non invitus. Nihil tale dicitis, sed casu esse factum ut essemus similes deorum. Et nunc argumenta quaerenda sunt quibus hoc refellatur. Utinam tam facile vera invenire possim quam falsa convincere.

- 33.** Etenim enumerasti memoriter et copiose, ut mihi quidem admirari luberet in homine esse Romano tantam scientiam, usque a Thale Milesio de deorum natura philosophorum sententias.

92. Omnesne tibi illi delirare visi sunt qui sine manibus et pedibus constare deum posse decreverint? Ne hoc quidem vos movet considerantis, quae sit utilitas quaeque oportunitas in homine membrorum, ut iudicetis membris humanis deos non egere? Quid enim pedibus opus est sine ingressu, quid manibus si nihil comprehendendum est, quid reliqua discriptione omnium corporis partium, in qua nihil inane nihil sine causa nihil supervacuaneum est, itaque nulla ars imitari sollertiam naturae potest. Habebit igitur linguam deus et non loquetur, dentes palatum fauces nullum ad usum, quaeque procreationis causa natura corpori adfinxit ea frustra habebit deus; nec externa magis

λοιπόν υπήρχε πριν από τους ανθρώπους και αυτή τη μορφή είχαν οι αθάνατοι θεοί. Δεν πρέπει λοιπόν να πούμε ότι εκείνοι έχουν ανθρώπινη μορφή, αλλά ότι εμείς έχουμε θεία. Όμως σχετικά μ' αυτό ενεργείστε, όπως θέλετε· σας ρωτώ όμως το εξής, πώς συνέβη μια τόσο ευνοϊκή συγκυρία – γιατί εσείς ισχυρίζεστε ότι τίποτε στον κόσμο δεν έγινε σύμφωνα με τη λογική –.

91. Αλλ' όμως ποια ήταν αυτή η τόσο μεγάλη τύχη, από πού ξεκίνησε μια τόσο ευτυχής συρροή ατόμων, ώστε ξαφνικά να γεννηθούν άνθρωποι με τη μορφή των θεών; Να πιστέψουμε ότι θεϊός σπόρος έπεσε από τον ουρανό στη γη και έτσι δημιουργήθηκαν άνθρωποι όμοιοι με τους πατέρες τους; Θα ήθελα να λέγατε αυτό το πράγμα· θα αναγνώριζα πρόθυμα τους θεϊούς συγγενείς μου. Όμως δεν λέτε τίποτε τέτοιο, αλλά ότι συνέβη τυχαία να είμαστε όμοιοι με τους θεούς. Και τώρα πρέπει να αναζητήσουμε επιχειρήματα για να το ανασκευάσουμε. Μακάρι μόνο να μπορούσα να βρω τόσο εύκολα την αλήθεια, όσο μπορώ να ελέγχω το ψέμα.

33. Πράγματι τα έχεις εκθέσει από μνήμης και με ευφράδεια, ώστε να μου φαίνεται αξιοπερίεργο ότι ένας Ρωμαίος γνωρίζει τόσο καλά τις απόψεις των φιλοσόφων από τον Θαλή τον Μιλήσιο μέχρι σήμερα σχετικά με τους θεούς.

92. Έχεις την εντύπωση ότι παραλογίζονταν όλοι αυτοί που ισχυρίστηκαν ότι ο θεός μπορεί να σταθεί χωρίς χέρια και πόδια; Ούτε καν αυτό δεν σας κάνει εντύπωση όταν σκέφτεστε, δηλαδή ποια είναι η χρησιμότητα και ποια η ωφέλεια των μελών του σώματος στον άνθρωπο, ώστε να θεωρήσετε ότι οι θεοί δεν χρειάζονται ανθρώπινα μέλη; Γιατί τι χρειάζονται τα πόδια χωρίς βάδισμα, τι τα χέρια αν δεν πρόκειται να πιάσουν τίποτε, τι η υπόλοιπη διάταξη των μερών του σώματος, όπου τίποτε το μάταιο, τίποτε χωρίς αιτία, τίποτε περιττό δεν υπάρχει, και έτσι καμιά τέχνη δεν μπορεί να μιμηθεί την επιδεξιότητα της φύσης. Λοιπόν ο θεός θα έχει γλώσσα και δεν θα μιλάει, δόντια, ουρανίσκο, φάρυγγα, για να μη χρησιμοποιηθούν, και αυτά που η φύση έβαλε στο σώμα για τεκνοποίηση, ο θεός θα τα έχει χωρίς σκοπό. Και όχι μόνο τα εξωτερικά αλλά και τα εσωτερικά, καρδιά,

quam interiora, cor pulmones iecur cetera – quae detracta utilitate quid habent venustatis (quando quidem haec esse in deo propter pulchritudinem voltis)?

93. Istisne fidentes somniis non modo Epicurus et Metrodorus et Hermarchus contra Pythagoram Platonem Empedoclemque dixerunt, sed metetricula etiam Leontium contra Theophrastum scribere ausast – scito illa quidem sermone et Attico, sed tamen: tantum Epicuri hortus habuit licentiae. Et soletis queri; Zeno quidem etiam litigabat; quid dicam Albucium; nam Phaedro nihil elegantius nihil humanius, sed stomachabatur senex si quid asperius dixeram, cum Epicurus Aristotelem vexarit contumeliosissime, Phaedoni Socratico turpissime male dixerit, Metrodori sodalis sui fratrem Timocraten, quia nescio quid in philosophia dissentiret, totis voluminibus conciderit, in Democritum ipsum quem secutus est fuerit ingratus, Nausiphanem magistrum suum, a quo <non> nihil didicerat, tam male acceperit.

34. Zeno quidem non eos solum qui tum erant, Apollodorum Sillim ceteros, figebat maledictis, sed Socraten ipsum parentem philosophiae Latino verbo utens scurram Atticum fuisse dicebat, Chrysippum numquam nisi Chrysippam vocabat.

94. Tu ipse paulo ante cum tamquam senatum philosophorum recitares, summos viros desipere delirare dementis esse dicebas. Quorum si nemo verum vidit de natura deorum, verendum est ne nulla sit omnino.

Nam ista quae vos dicitis sunt tota commenticia, vix digna lucubratione anicularum. Non enim sentitis quam multa vobis suscipienda sint si inpetraritis ut concedamus eandem hominum

πνεύμονες, συκώτι και τα υπόλοιπα που αν τους αφαιρέσεις τη χρησιμότητα τι ομορφιά έχουν - εφόσον βέβαια υποστηρίζετε ότι ο θεός τα έχει αυτά εξαιτίας της ομορφιάς;

93. Πιστεύοντας σ' αυτά τα όνειρα όχι μόνον ο Επίκουρος και ο Μπτρόδωρος και ο Έρμαρχος εναντιώθηκαν στον Πυθαγόρα, στον Πλάτωνα και στον Εμπεδοκλή, αλλά ακόμη και μια εταιρούλα, η Λεόντιον, τόλμησε να γράψει εναντίον του Θεοφράστου - εκείνη βέβαια έγραψε σε ύφος κομψό και Αιτικό, αλλ' όμως πόση αυθάδεια είχε ο κήπος του Επικούρου. Και συνήθως παραπονιέστε. Ο Ζήνωνας βέβαια συνήθιζε ακόμη και στο δικαστήριο να πηγαίνει. Τι να πω για τον Αλμπουκίο. Βέβαια κανένας δεν ήταν πιο κομψός και ανθρώπινος από τον Φαίδρο, αλλά οργιζόταν ο γέροντας αν έλεγα κάτι πιο τραχιά, ενώ ο Επίκουρος προσέβαλε με τον πιο υβριστικό τρόπο τον Αριστοτέλη, κακολόγησε χυδαιότατα το μαθητή του Σωκράτη τον Φαίδωνα, επιτέθηκε με ολοκλήρους τόμους στον Τιμοκράτη τον αδελφό του συντρόφου-του του Μπτροδώρου, επειδή διαφωνούσε σε κάποιο φιλοσοφικό θέμα, υπήρξε ακάριστος απέναντι στον ίδιο τον Δημόκριτο τον οποίο ακολούθησε, φέρθηκε τόσο άσχημα στο δάσκαλό του τον Ναυσιφάνη, από τον οποίο κάτι έμαθε.

34. Ο Ζήνωνας βέβαια διαπερνούσε με τις βρισιές του όχι μόνον τους συγχρόνους του, τον Απολλόδωρο τον Σίλλη και τους υπολοίπους, αλλά και τον ίδιο τον Σωκράτη, τον πατέρα της φιλοσοφίας για τον οποίο έλεγε ότι ήταν το Αιτικό αντίστοιχο των Λατίνων γελωτοποιών και πάντα αποκαλούσε τον Χρυσίππο, Χρυσίππη.

94. Εσύ ο ίδιος λίγο πριν όταν διάβαζες κατά κάποιο τρόπο τον κατάλογο της συγκλήτου των φιλοσόφων, έλεγες ότι όλοι αυτοί οι επιφανείς άνδρες ήταν παράλογοι, τρελλοί και παράφρονες. Αν όμως κανένας απ' αυτούς δεν διέκρινε την αλήθεια για τους θεούς πρέπει να φοβάστε μήπως δεν υπάρχουν καθόλου. Γιατί αυτά που εσείς λέτε, είναι όλα ψέματα, μόλις και μετά βίας άξια για τις γριούλες όταν κάνουν νυχτέρι. Γιατί δεν καταλαβαίνετε πόσα πράγματα πρέπει να υποστηρίζετε αν πετύχετε να

esse et deorum figuram. Omnis cultus et curatio corporis erit eadem adhibenda deo quae adhibetur homini, ingressus cursus accubitio inclinatio sessio comprehensio, ad extremum etiam sermo et oratio.

95. Nam quod et maris deos et feminas esse dicitis, quid sequatur videtis. Equidem mirari satis non possum unde ad istas opiniones vester ille princeps venerit.

Sed clamare non desinitis retinendum hoc esse, deus ut beatus immortalisque sit. Quid autem obstat quo minus sit beatus si non sit bipes, aut ista sive beatitas sive beatitudo dicendast (utrumque omnino durum, sed usu mollienda nobis verba sunt) - verum ea quaecumque est cur aut in solem illum aut in hunc mundum aut in aliquam mentem aeternam figura membrisque corporis vacuam cadere non potest?

96. Nihil aliud dicis nisi "Numquam vidi solem aut mundum beatum". Quid mundum praeter hunc umquamne vidisti? Negabis. Cur igitur non sescenta milia esse mundorum sed innumerabilia ausus es dicere? "Ratio docuit". Ergo hoc te ratio non docebit, cum praestantissima natura quaeratur eaque beata et aeterna, quae sola divina naturast, ut immortalitate vincamur ab ea natura sic animi praestantia vinci, atque ut animi item corporis? Cur igitur, cum ceteris rebus inferiores simus, forma pares sumus; ad similitudinem enim deorum propius accedebat humana virtus quam figura.

35. 97. An quicquam tam puerile dici potest (ut eundem locum diutius urgeam) quam si ea genera beluarum, quae in rubro mari Indiave gignantur, nulla esse dicamus? Atqui ne curiosissimi quidem homines exquirendo audire tam multa possunt quam sunt

συμφωνήσουμε ότι άνθρωποι και θεοί έχουν την ίδια μορφή. Πρέπει να αποδοθεί στο θεό κάθε περιποίηση και φροντίδα του σώματος που αποδίδεται στον άνθρωπο, το βάδισμα, το τρέξιμο, η κατάκλιση, το σκύψιμο, το να κάθεται, το να κρατά με τα χέρια και τέλος ακόμη η ομιλία και η εκφώνηση λόγων.

95. Γιατί αυτό που λέτε ότι υπάρχουν αρσενικοί και θηλυκοί θεοί βλέπετε ποια συνέπεια έχει. Εγώ βέβαια δεν μπορώ να μην εκφράσω την μεγάλη μου απορία πώς ο σπουδαίος αρχηγός σας έφτασε σ' αυτές τις απόψεις. Όμως εσείς δεν σταματάτε να φωνάζετε ότι πρέπει να κρατήσουμε το εξής, δηλαδή ότι ο θεός είναι ευτυχισμένος και αθάνατος. Όμως τι τον εμποδίζει να είναι ευτυχισμένος αν δεν έχει δύο πόδια ή αυτή είτε μακαριότητα είτε ευτυχία πρέπει να την πούμε - και τα δύο είναι τελείως σκληρά, αλλά με τη χρήση πρέπει να απαλύνουμε τις λέξεις - αυτή όμως οτιδήποτε και αν είναι, γιατί δεν μπορεί να υπάρχει ή σ' εκείνο τον ήλιο, ή σ' αυτόν τον κόσμο ή σε μια αιώνια διάνοια απαλλαγμένη από σχήμα και μέλη σώματος;

96. Δεν θα πεις τίποτε άλλο εκτός από το "Δεν είδα ποτέ ένα ευτυχισμένο ήλιο ή κόσμο". Μήπως έχεις δει ποτέ κανένα άλλο κόσμο εκτός απ' αυτόν εδώ; Θα απαντήσεις όχι. Λοιπόν γιατί τόλμησες να πεις ότι υπάρχουν όχι εξακόσιες χιλιάδες, αλλά αναρίθμητοι κόσμοι; "Μας το δίδαξε η λογική". Όμως η λογική δεν θα σου διδάξει το εξής: όταν αναζητούμε μια εξαιρετικά ανώτερη φύση και επίσης ευτυχισμένη και αιώνια, όπως είναι η θεία φύση, ότι αυτή η φύση, όπως μας ξεπερνά στην αθανασία, έτσι επίσης μας ξεπερνά σε πνευματική ανωτερότητα, και ακόμη όπως στην πνευματική έτσι επίσης και στη σωματική; Γιατί λοιπόν, εφόσον είμαστε κατώτεροι από το θεό σε όλα τα άλλα πράγματα, είμαστε όμοιοι στη μορφή; Γιατί ο άνθρωπος πλησίασε τη θεία μορφή στην αρετή περισσότερο παρά στην εξωτερική εμφάνιση.

35. 97. Μήπως μπορεί να ειπωθεί τίποτε πιο παιδαριώδες - για να προχωρήσω αυτό το ίδιο θέμα ακόμη παραπέρα - από το να λέμε ότι δεν υπάρχουν αυτά τα είδη των θηρίων που γεννιούνται στην Ερυθρά Θάλασσα ή την Ινδία; Όμως ούτε ακόμη οι πιο επιμελείς εξερευνητές δεν μπορούν να μάθουν τόσα πολλά

multa quae terra mari paludibus fluminibus existunt; quae negemus esse, quia numquam vidimus?

Ipsa vero quam nihil ad rem pertinet, quae vos delectat maxime, similitudo. Quid canis nonne similis lupo (atque, ut Ennius, "simia quam similis turpissima bestia nobis"); at mores in utroque dispares. Elephanto beluarum nulla prudentior; ad figuram quae vastior?

98. De bestiis loquor; quid inter ipsos homines nonne et simillimis formis dispares mores et moribus <paribus> figura dissimilis?

Etenim si semel Vellei suscipimus genus hoc argumenti, attende quo serpat. Tu enim sumebas nisi in hominis figura rationem inesse non posse; sumet alius nisi in terrestri, nisi in eo qui natus sit, nisi in eo qui adoleverit, nisi in eo qui didicerit, nisi in eo qui ex animo constet et corpore caduco et infirmo, postremo nisi in homine atque mortali. Quod si in omnibus his rebus obsistis, quid est quod te forma una conturbet? His enim omnibus quae proposui adiunctis in homine rationem esse et mentem videbas; quibus detractis deum tamen nosse te dicis, modo liniamenta maneant. Hoc est non considerare sed quasi sortiri quid loquare.

99. Nisi forte ne hoc quidem adtendis, non modo in homine sed etiam in arbore quicquid supervacuaneum sit aut usum non habeat obstare. Quam molestum est uno digito plus habere; quid ita? Quia nec speciem nec usum alium quinque desiderant. Tuus autem deus non digito uno redundat sed capite collo cervicibus

όσα είναι τα πλάσματα που υπάρχουν στην ξηρά, στη θάλασσα, στους βάλτους και τους ποταμούς. Αυτά θα μπορούσαμε να πούμε ότι δεν υπάρχουν επειδή δεν τα είδαμε ποτέ; Πράγματι αυτή η ομοιότητα, που σας ευχαριστεί υπερβολικά, πόσο δεν έχει καμιά σχέση με την πραγματικότητα. Μήπως ένας σκύλος δεν είναι όμοιος με ένα λύκο - και όπως λέγει ο Έννιος "πόσο όμοιο είναι με μας αυτό το αισχρότατο ζώο, η μαϊμού" - όμως το καθένα έχει διαφορετικές συνήθειες. Κανένα ζώο δεν είναι πιο συνετό από τον ελέφαντα· αλλά τι πιο πελώριο στη μορφή;

98. Μιλώ για τα ζώα· μήπως όμως και ανάμεσα στους ίδιους τους ανθρώπους δεν υπάρχουν αυτοί, που μοιάζουν πάρα πολύ στη μορφή, ενώ διαφέρουν στο χαρακτήρα, και αυτοί, που μοιάζουν στο χαρακτήρα, αλλά διαφέρουν στη μορφή. Πράγματι, Βελλήιε, αν για μια φορά δεχτούμε αυτό το είδος των επιχειρημάτων, κοίταξε πού μας οδηγεί. Γιατί εσύ υπέθεσες ότι λογική δεν μπορεί να υπάρχει παρά μόνο στην ανθρώπινη μορφή· κάποιος άλλος θα υποθέσει ότι δεν μπορεί να υπάρχει παρά μόνο σε ένα γήινο πλάσμα, μόνο σ' αυτό που έχει γεννηθεί, μόνο σ' αυτό που έχει αναπτυχθεί, μόνο σ' αυτό που έχει μορφωθεί, μόνο σ' αυτό που αποτελείται από ψυχή και σώμα φθαρτό και αδύναμο, τέλος μόνο στο θνητό άνθρωπο. Γιατί αν εναντιωθείτε σ' όλα αυτά τα πράγματα, τι είναι αυτό που σας ενοχλεί μόνο στη μορφή; Γιατί θα δεις ότι η λογική και ο νους στον άνθρωπο υπάρχει σε συνδυασμό με όλα αυτά που υποστήριξα. Όμως λες ότι αναγνωρίζεις το θεό ακόμη και αν αφαιρεθούν όλα αυτά, αρκεί μόνο να παραμείνουν τα εξωτερικά χαρακτηριστικά. Αυτό δεν είναι να σκεφτείς αλλά κατά κάποιο τρόπο να ρίξεις κλήρο για το τι θα πεις.

99. Εκτός εάν βέβαια ούτε αυτό δεν παρατήρησες, ότι όχι μόνον στον άνθρωπο αλλά ακόμη και στο δένδρο οτιδήποτε είναι περιττό ή δεν χρησιμοποιείται, αποτελεί εμπόδιο. Πόσο ενοχλητικό είναι να έχεις ένα δάχτυλο πάρα πάνω· γιατί έτσι; Γιατί τα πέντε δεν χρειάζονται ένα ακόμη ούτε για τη μορφή, ούτε για τη χρήση. Στο δικό σου θεό όμως δεν περιπεύει μόνο ένα δάχτυλο, αλλά κεφάλι, λαιμός, αυχέννας, πλευρές, κοιλιά, πλάτη,

lateribus alvo tergo poplitibus manibus pedibus feminibus cruribus. Si ut immortalis sit, quid haec ad vitam membra pertinent, quid ipsa facies? Magis illa, cerebrum cor pulmones iecur: haec enim sunt domicilia vitae; oris quidem habitus ad vitae firmitatem nihil pertinet.

36. 100. Et eos vituperabas, qui ex operibus magnificis atque praeclaris, cum ipsum mundum, cum eius membra caelum terras maria, cumque horum insignia solem lunam stellasque vidissent, cumque temporum maturitates mutationes vicissitudinesque cognovissent, suspicati essent aliquam excellentem esse praestantemque naturam,, quae haec effecisset moveret regeret gubernaret. Qui etiam si aberrant a coniectura, video tamen quid sequantur: tu quod opus tandem magnum et egregium habes quod effectum divina mente videatur, ex quo esse deos suspicere? "Habebam" inquis "in animo insitam informationem quandam dei". Et barbati quidem Iovis, galeatae Minervae: num igitur esse talis putas?

101. Quanto melius haec vulgus imperitorum, qui non membra solum hominis deo tribuant sed usum etiam membrorum; dant enim arcum sagittas hastam clipeum fuscina fulmen, et si actiones quae sint deorum non vident, nihil agentem tamen deum non queunt cogitare. Ipsi qui inidentur Aegyptii nullam beluam nisi ob aliquam utilitatem quam ex ea caperent consecraverunt; velut ibes maximam vim serpentium conficiunt, cum sint aves excelsae cruribus rigidis corneo proceroque rostro; avertunt pestem ab Aegypto, cum volucris anguis ex vastitate Libyae vento Africo invectas interficiunt atque consumunt, ex quo fit ut illae nec morsu vivae noceant nec odore mortuae. Possum de

αρθρώσεις, χέρια, πόδια, μηροί, κνήμες. Αν αυτό εξυπηρετεί το να είναι θάνατος, τι σχέση έχουν αυτά τα μέλη με τη ζωή, τι σχέση έχει αυτή η ίδια η μορφή; Εκείνη εξαρτάται περισσότερο από το νου, την καρδιά, τους πνεύμονες, το συκώτι. Γιατί αυτά είναι η κατοικία της ζωής· ενώ η μορφή του προσώπου δεν έχει καμιά σχέση με τη ζωτικότητα.

- 36. 100.** Ακόμη κατέκρινες και αυτούς που από τα μεγαλόπρεπα και λαμπρά δημιουργήματα, όταν είδαν τον ίδιο τον κόσμο και τα μέλη του, δηλαδή τον ουρανό, τη γη, τη θάλασσα, και ακόμη τα στολίδια τους τον ήλιο, τη σελήνη και τα αστέρια και όταν έμαθαν για τη διάρκεια, τις αλλαγές και τη διαδοχή των εποχών, υποπετεύθηκαν ότι υπάρχει μια εξαιρετική και ανώτερη φύση η οποία δημιούργησε αυτά τα πράγματα, τα κινεί, τα διευθύνει και τα κυβερνά. Μολονότι αυτοί πλανήθηκαν σχετικά με την υπόθεση, ωστόσο ξέρω τι μέθοδο ακολουθούν. Όμως εσύ ποιο δημιούργημα μεγάλο και λαμπρό τέλος πάντων έχεις που να φαίνεται ότι το δημιούργησε μια θεία διάνοια, από όπου να υποψιαστείς ότι υπάρχει θεός; "Έχω" θα πεις "μία έμφυτη ιδέα του θεού μέσα στο μυαλό μου". Και βέβαια μια ιδέα του Δία με γένια και της Αθηνάς με περικεφαλαία· μήπως λοιπόν πιστεύεις ότι αυτοί είναι έτσι;

101. Το πλήθος των αμόρφωτων τα σκέφτηκε πολύ καλά αυτά, γιατί αυτοί αποδίδουν στο θεό όχι μόνον μέλη, αλλά ακόμη και τη χρήση των μελών αυτών. Γιατί του δίνουν τόξο, βέλη, ακόντιο, ασπίδα, τρίαινα, κεραυνό και ακόμη και αν δεν βλέπουν ποιες είναι οι ενέργειες των θεών, όμως δεν μπορούν να σκεφτούν ένα θεό που δεν κάνει τίποτε. Ακόμη και οι Αιγύπτιοι, τους οποίους κοροϊδεύουμε, δεν θεοποίησαν κανένα ζώο παρά μόνο εξαιτίας της ωφέλειας που έχουν απ' αυτά· όπως οι ίβεις σκοτώνουν μεγάλο αριθμό ερπετών μια και είναι ψηλά πουλιά με σκληρά πόδια και μακρύ κεράτινο ράμφος· προστατεύουν την Αίγυπτο από τη μαστίγα, γιατί σκοτώνουν και τρώνε τα φτερωτά φίδια που έρχονται από τη Λιβυκή έρημο με τον Αφρικανικό άνεμο, και έτσι συμβαίνει να μη βλάπτουν ούτε ζωντανά με το τσίμπημά τους ούτε πεθαμένα με τη δυσωδία τους. Μπορώ να σας μιλήσω για τη

ichneumonum utilitate de crocodilorum de faelium dicere, sed nolo esse longus. Ita concludam, tamen beluas a barbaris propter beneficium consecratas, vestrorum deorum non modo beneficium nullum extare, sed ne factum quidem omnino.

102. "Nihil habet" inquit "negotii". Profecto Epicurus quasi pueri delicati nihil cessatione melius existimat.

37. At ipsi tamen pueri etiam cum cessant exercitatione aliqua ludicra delectantur: deum sic feriatum volumus cessatione torpere, ut, si se commoverit, vereamur ne beatus esse non possit? haec oratio non modo deos spoliatur motu et actione divina, sed etiam homines inertis efficit, si quidem agens aliquid ne deus quidem esse beatus potest.

103. Verum sit sane, ut vultis, deus effigies hominis et imago: quod eius est domicilium quae sedes qui locus, quae deinde actio vitae, quibus rebus, id quod vultis, beatus est? Utatur enim suis bonis oportet <et> fruatur qui beatus futurus est. Nam locus quidem his etiam naturis, quae sine animis sunt, suus est cuique proprius, ut terra infimum teneat, hanc inundet aqua, superior <aeri>, aetheriis ignibus altissima ora reddatur; bestiarum autem terrenae sunt aliae, partim aquatiles, aliae quasi ancipites in utraque sede viventes, sunt quaedam etiam quae igne nasci putentur appareantque in ardentibus fornacibus saepe volitantes.

104. Quaero igitur vester deus primum ubi habitet, deinde quae causa eum loco moveat, si modo movetur aliquando, post, cum hoc proprium sit animantium ut aliquid adpetant quod sit naturae

χρησιμότητα των ικνευμόνων, των κροκοδείλων και της γάτας, αλλά δεν θέλω να μακρηγορήσω. Έτσι θα καταλήξω ότι αυτά τα ζώα ίσως θεοποιήθηκαν από τους βαρβάρους για την ωφέλεια που έχουν, οι δικοί σας θεοί όμως όχι μόνον δεν προσφέρουν καμιά ωφέλεια, αλλά ούτε κάνουν εντελώς τίποτε.

102. "Ο θεός" λέγει "δεν έχει καθόλου προβλήματα". Ο Επίκουρος βέβαια κρίνει όπως τα καλομαθημένα παιδιά ότι τίποτε δεν είναι καλύτερο από την απραξία.

37. Όμως αυτά τα ίδια τα παιδιά, ακόμη και όταν μένουν άπρακτα, διασκεδάζουν με κάποιο αγώνισμα. Θέλουμε λοιπόν ένα θεό αργόσχολο να είναι τόσο ναρκωμένος από την απραξία που να φοβόμαστε μήπως μπορεί να μην είναι ευτυχισμένος αν κινηθεί; Αυτά τα λόγια όχι μόνον αφαιρούν από τους θεούς την κίνηση και τη θεία δραστηριότητα, αλλά ακόμη κάνει και τους ανθρώπους νωθούς, αν ακόμη και ο θεός όταν κάνει κάποια ενέργεια δεν μπορεί να είναι ευτυχισμένος.

103. Όμως ας παραδεχτούμε, όπως εσείς βέβαια το θέλετε, ότι ο θεός είναι εικόνα και ομοίωση του ανθρώπου. Ποια είναι η κατοικία του, ποια η χώρα του, ποιος ο τόπος του, και έπειτα ποιες είναι οι ενέργειες της ζωής του, με ποιο τρόπο είναι ευτυχισμένος, όπως εσείς το θέλετε; Γιατί όποιος πρόκειται να είναι ευτυχισμένος, πρέπει να χρησιμοποιεί και να απολαμβάνει τα αγαθά του. Γιατί ακόμη και τα στοιχεία που δεν έχουν ψυχή, έχουν το καθένα το δικό του ιδιαίτερο τόπο, και έτσι η γη κατέχει το χαμηλότερο χώρο, αυτήν κατακλύζει το νερό, στον αέρα αποδίδεται ο ανώτερος χώρος και στις φωτιές του αιθέρα ο πιο ψηλός χώρος απ' όλα. Από τα ζώα πάλι άλλα είναι χερσαία, άλλα είναι υδρόβια, άλλα είναι αμφίβια και ζουν και στις δύο περιοχές, υπάρχουν επίσης μερικά που πιστεύεται ότι γεννήθηκαν από τη φωτιά και παρουσιάζονται πολλές φορές να πετάνε στις πυρακτωμένες καμίνους.

104. Ρωτάω λοιπόν πρώτον πού κατοικεί ο θεός σας, έπειτα ποια αιτία τον κάνει να κινείται από τη θέση του, αρκεί μόνο να κινείται κάποτε, μετά εφόσον αυτό είναι χαρακτηριστικό των εμψύχων, να επιθυμούν δηλαδή κάτι που ταιριάζει στη φύση τους,

accommodatum, deus quid appetat, ad quam denique rem motu mentis ac rationis utatur, postremo quo modo beatus sit quo modo aeternus. Quicquid enim horum attigeris ulcus est: ita male instituta ratio exitum reperire non potest.

105. Sic enim dicebas, speciem dei percipi cogitatione non sensu, nec esse in ea ullam soliditatem, neque eandem ad numerum permanere, eamque esse eius visionem ut similitudine et transitione cernatur neque deficiat umquam ex infinitis corporibus similium accessio, ex eoque fieri ut in haec intenta mens nostra beatam illam naturam et sempiternam putet.

38. Hoc, per ipsos deos de quibus loquimur, quale tandem est? Nam si tantum modo ad cogitationem valent nec habent ullam soliditatem nec eminentiam, quid interest utrum de hippocentauro an de deo cogitemus; omnem enim talem conformationem animi ceteri philosophi motum inanem vocant, vos autem adventum in animos et introitum imaginum dicitis.

106. Ut igitur, Ti. Gracchum cum videor contionantem in Capitolio videre de M. Octavio deferentem sitellam. Tum eum motum animi dico esse inanem, tu autem et Gracchi et Octavi imagines remanere, quae in Capitolium cum pervenerint tum ad animum meum referantur – hoc idem fieri in deo, cuius crebra facie pellantur animi, ex quo esse beati atque aeterni intellegantur.

107. Fac imagines esse quibus pulsentur animi: species dumtaxat obicitur quaedam; num etiam cur ea beata sit cur aeterna?

Quae autem istae imagines vestrae aut unde? A Democrito omnino haec licentia; sed et ille reprehensus a multis est, nec vos exitum reperitis, totaque res vacillat et claudicat. Nam quid est quod minus probari possit, omnium in me incidere imagines,

ο θεός τι επιθυμεί, και μετά σε ποιο πράγμα χρησιμοποιεί την ενέργεια του νου και της λογικής, τέλος με ποιο τρόπο είναι ευτυχισμένος και με ποιο τρόπο αιώνιος. Γιατί οτιδήποτε απ' αυτά θίξεις είναι πληγή. Έτσι ένα άσχημα κατασκευασμένο επιχείρημα δεν μπορεί να φτάσει σε συμπέρασμα.

105. Γιατί έλεγες το εξής, ότι η μορφή του θεού συλλαμβάνεται με τη σκέψη και όχι με τις αισθήσεις και δεν έχει τίποτε το στερεό, ούτε διατηρείται ίδια στον αριθμό και είναι τέτοια η όψη του, ώστε να γίνεται αντιληπτή με αναλογία και μεταβίβαση, και δεν σταματάνε ποτέ να φτάνουν όμοιες μορφές από τα άτομα και έτσι συμβαίνει ώστε ο νους μας στρέφοντας την προσοχή του σ' αυτά να σκέφτεται εκείνη την ευτυχισμένη και αιώνια φύση.

38. Στο όνομα των ίδιων των θεών για τους οποίους μιλάμε, σαν πώς είναι τέλος πάντων αυτό; Γιατί αν έχουν ισχύ μόνο στη σκέψη και δεν έχουν ούτε κάτι το στερεό, ούτε κάτι που ξεχωρίζει, τι διαφέρει αν σκεφτόμαστε έναν ιπποκένταυρο ή ένα θεό· γιατί κάθε τέτοια ιδέα του νου οι άλλοι φιλόσοφοι ονομάζουν κενή φαντασία, εσείς όμως λέτε ότι είναι άφιξη και είσοδος εικόνων μέσα στο νου μας.

106. Όπως λοιπόν, όταν μου φαίνεται ότι βλέπω τον Τιβέριο Γράκκο να μιλάει στο Καπιτώλιο και να φέρνει την κληρωτίδα για τον Μάρκο Οκτάβιο, τότε λέγω ότι αυτή είναι κενή φαντασία του νου, εσύ όμως λέγεις ότι διατηρούνται οι εικόνες του Γράκκου και του Οκταβίου, οι οποίες επανέρχονται στο νου μου όταν φτάνουν στο Καπιτώλιο – αυτό το ίδιο γίνεται και με το θεό, από τη μορφή του οποίου συνεχώς βάλλεται ο νους μας, και έτσι γίνεται αντιληπτό ότι είναι ευτυχισμένος και αιώνιος.

107. Ας υποθέσουμε ότι υπάρχουν εικόνες από τις οποίες βάλλεται ο νους μας· προβάλλεται μόνο κάποια μορφή· μήπως όμως δεν προβάλλεται και το γιατί είναι ευτυχισμένη και αιώνια; Όμως ποιες είναι αυτές οι εικόνες σας και από πού προέρχονται; Αυτή η ευχέρεια προέρχεται πάντως από τον Δημόκριτο. Αλλά και αυτός επικρίθηκε από πολλούς και εσείς δεν μπορείτε να βρείτε λύση και όλη η υπόθεση ταλαντεύεται και κωλαίνει. Γιατί τι είναι αυτό που λιγότερο μπορούμε να παραδεχτούμε από το να

Homeri Archilochi Romuli Numae Pythagorae Platonis - nec ea forma qua illi fuerunt: quo modo illi ergo? Et quorum imagines: Orpheum poetam docet Aristoteles numquam fuisse, et hoc Orphicum carmen Pythagorei ferunt cuiusdam fuisse Cercopis; at Orpheus, id est imago eius ut vos vultis, in animum meum saepe incurrit.

- 108.** Quid quod eiusdem hominis in meum aliae aliae in tuum; quid quod earum rerum quae numquam omnino fuerunt neque esse potuerunt, ut Scyllae ut Chimaerae; quid quod hominum locorum urbium earum quas numquam vidimus; quid quod simul ac mihi collibitum est praesto est imago; quid quod etiam ad dormientem veniunt invocatae. Tota res Vellei nugatoria est. Vos autem non modo oculis imagines sed etiam animis inculcatis: tanta est inpunitas garriendi.
- 39. 109.** At quam licenter. "Fluentium frequenter transitio fit visionum, ut e multis una videatur." Puderet me dicere non intellegere, si vos ipsi intellegeretis qui ista defenditis. Quo modo enim probas continenter imagines ferri, aut si continenter, quo modo aeternae? "Innumerabilitas" inquit "suppeditat atomorum". Num eadem ergo ista faciet ut sint omnia sempiterna? Confugis ad aequilibratam (sic enim *ἰσονομίαν* si placet appellemus) et ais, quoniam sit natura mortalis, immortalem etiam esse oportere. Isto modo, quoniam homines mortales sunt, sint aliqui immortales, et quoniam nascuntur in terra, nascantur in aqua. "Et quia sunt quae interimant, sint quae conservent". Sint sane, sed ea conservent

έλθουν στο νου μου οι εικόνες όλων, του Ομήρου, του Αρχιλόχου, του Ρωμύλου, του Νουμά, του Πυθαγόρα, του Πλάτωνα;- και όχι βέβαια σ' αυτή τη μορφή που εκείνοι είχαν· πώς λοιπόν θα έλθουν στο νου μου εκείνοι; και ποιων οι εικόνες θα έλθουν; Ο Αριστοτέλης λέγει ότι ποτέ δεν υπήρξε ο ποιητής Ορφέας και οι Πυθαγόρειοι λένε ότι το Ορφικό ποίημα που έχουμε ήταν έργο ενός Κέρκωπος. Όμως ο Ορφέας, δηλαδή η εικόνα του, όπως εσείς θέλετε, έρχεται συχνά στο νου μου.

108. Τι σημαίνει λοιπόν ότι διαφορετικές εικόνες του ίδιου ανθρώπου έρχονται στο δικό μου νου και διαφορετικές στο δικό σου; τι ότι έρχονται στο νου μας εικόνες όντων τα οποία ποτέ δεν υπήρξαν και ούτε μπορούσαν να υπάρχουν, όπως οι Σκύλλες και οι Χίμαιρες; τι ότι έρχονται στο νου μας εικόνες ανθρώπων, τόπων και πόλεων που ποτέ δεν είδαμε; τι ότι μου παρουσιάζεται μια εικόνα αμέσως μόλις το θελήσω; τι ότι μου έρχονται απρόσκλητες όταν κοιμάμαι; Όλη η υπόθεση, Βελλήιε, είναι ανοησία. Εσείς όμως χαράζετε αυτές τις εικόνες όχι μόνο στα μάτια αλλά και στο νου· τόση ασυδοσία υπάρχει στο να λέτε ανοησίες.

39. 109. Και με τι αυθάδεια. "Υπάρχει μια συνεχής μεταβίβαση εικόνων που ρέουν ώστε να παρουσιάζεται μια εικόνα που δημιουργείται από πολλές". Θα ντρεπόμουν να πω ότι δεν καταλαβαίνω, αν βέβαια τα καταλαβαίνατε εσείς οι ίδιοι που τα υποστηρίζετε. Γιατί πώς αποδεικνύεις ότι οι εικόνες έρχονται συνεχώς ή, αν έρχονται συνεχώς πώς αυτό γίνεται αιώνια; "Αρκεί" λέτε, "ο απεριόριστος αριθμός των ατόμων". Μήπως λοιπόν αυτό το ίδιο συντελεί στο να είναι όλα αιώνια; Καταφεύγεις στην ισορροπία - γιατί έτσι, αν σας αρέσει, ονομάζουμε την "ίσονομίαν" - και λες ότι, επειδή υπάρχει θνητή φύση, πρέπει επίσης να υπάρχει και αθάνατη. Σύμφωνα μ' αυτό, επειδή υπάρχουν θνητοί άνθρωποι, είναι δυνατόν να υπάρχουν και μερικοί αθάνατοι, και επειδή γεννιούνται στη γη, είναι δυνατόν, να γεννιούνται και στο νερό. "Και επειδή υπάρχουν δυνάμεις που καταστρέφουν, θα υπάρχουν και δυνάμεις που διασώζουν". Ας υποθέσουμε ότι υπάρχουν, αλλά να διατηρούν

quae sunt; deos istos esse non sentio.

110. Omnis tamen ista rerum effigies ex individuis quo modo corporibus oritur? Quae etiam si essent, quae nulla sunt, pellere seipse et agitari inter se concursu fortasse possent, formare figurare colorare animare non possent. Nullo igitur modo inmortalem deum efficitis.

40. Videamus nunc de beato. Sine virtute certe nullo modo; virtus autem actiosa; et deus vester nihil agens; expers virtutis igitur; ita ne beatus quidem.

111. Quae ergo vita? "Suppeditatio" inquis "bonorum nullo malorum interventu". Quorum tandem bonorum? Voluptatum credo, nempe ad corpus pertinentium; nullam enim novistis nisi profectam a corpore et redeuntem ad corpus animi voluptatem. Non arbitror te velle similem esse Epicureorum reliquorum, quos pudeat quarundam Epicuri vocum, quibus ille testatur se <ne> intellegere quidem ullum bonum quod sit seiunctum a delicatis et obscenis voluptatibus; quas quidem non erubescens persequitur omnis nominatim.

112. Quem cibum igitur aut quas potiones aut quas vocum aut florum varietates aut quos tactus quos odores adhibebis ad deos, ut eos perfundas voluptatibus? Ut poetae quidem nectar ambrosiam epulas comparant et aut Iuventatem aut Ganymedem pocula ministrantem, tu autem Epicure quid facies? Neque enim unde habeat ista deus tuus video nec quo modo utatur. Locupletior igitur hominum natura ad beate vivendum est quam deorum, quod pluribus generibus fruitur voluptatum.

113. At has levioris ducis voluptates, quibus quasi titillatio (Epicuri enim hoc verbum est) adhibetur sensibus. Quo usque

αυτά που υπάρχουν· δεν γνωρίζω όμως αν υπάρχουν τέτοιοι θεοί.

110. Όμως με ποιο τρόπο όλες οι εικόνες των πραγμάτων προέρχονται από τα άτομα; ακόμη και αν υπήρχαν αυτά, που δεν υπάρχουν, θα μπορούσαν ίσως να σπρώξουν τον εαυτό τους και να κινηθούν μεταξύ τους με τη συρροή τους, δεν θα μπορούσαν όμως να δημιουργήσουν μορφή, σχήμα, χρώμα και ζωή. Λοιπόν με κανένα τρόπο δεν μπορείτε να κάνετε τον θεό σας αθάνατο.

40. Ας εξετάσουμε τώρα την ευτυχία του. Βέβαια με κανένα τρόπο δεν μπορεί να υπάρχει ευτυχία χωρίς αρετή· η αρετή όμως είναι ενεργητική· και ο θεός σας δεν κάνει τίποτε· επομένως στερείται αρετής· επομένως δεν είναι ούτε ευτυχισμένος.

111. Λοιπόν τι ζωή κάνει; "Αφθονία αγαθών" θα πεις "χωρίς να παρεμβάλλεται κανένα κακό". Ποια όμως αγαθά; Ηδονές, υποθέτω, που αφορούν το σώμα· γιατί δεν αναγνωρίζετε καμιά ηδονή του νου παρά μόνον αν προέρχεται από το σώμα και ξαναγυρίζει σ' αυτό. Δεν πιστεύω ότι θέλεις να είσαι όμοιος με τους υπόλοιπους Επικουρείους που ντρέπονται για μερικούς λόγους του Επικούρου, στους οποίους εκείνος ισχυρίζεται ότι δεν καταλαβαίνει κανένα αγαθό που δεν συνδέεται με ηδυπαθείς και ασελγείς ηδονές· αυτές βέβαια τις εκθέτει όλες με το όνομά τους χωρίς να κοκκινίζει.

112. Λοιπόν ποια τροφή ή ποια ποτά ή ποιες ποικιλίες ήχων ή λουλουδιών ή ποιες απολαύσεις της αφής, ποιες ευωδιές θα προσφέρεις στους θεούς, για να τους γεμίσεις με ηδονή; Για παράδειγμα, οι ποιητές βέβαια ετοιμάζουν νέκταρ, αμβροσία, συμπόσια και ή την Ήβη ή το Γανυμήδη να υπηρετούν ως οινοχόοι, εσύ όμως Επίκουρε, τι θα κάνεις; Γιατί δεν βλέπω ούτε από πού τα παίρνει αυτά ο θεός σου, ούτε πώς τα χρησιμοποιεί. Λοιπόν η ανθρώπινη φύση είναι πιο ευνοημένη στο να ζει ευτυχισμένα από όσο η θεία, γιατί χαίρεται περισσότερα είδη ηδονών.

113. Όμως θεωρείς αυτές τις απολαύσεις ευτελέστερες, με τις οποίες προσφέρεται ένας κατά κάποιο τρόπο "γαργαλισμός" στις αισθήσεις - γιατί αυτή η λέξη είναι του Επικούρου -. Μέχρι τότε

ludis? nam etiam Philo noster ferre non poterat aspernari Epicureos mollis et delicatas voluptates. Summa enim memoria pronuntiabat plurimas Epicuri sententias is ipsis verbis quibus erant scriptae. Metrodori vero, qui est Epicuri collega sapientiae, multa inpudentiora recitabat; accusat enim Timocratem fratrem suum Metrodorus, quod dubitet omnia quae ad beatam vitam pertineant ventre metiri, neque id semel dicit sed saepius. Adnuere te video, nota enim tibi sunt; proferrem libros si negares. Neque nunc reprehendo quod ad voluptatem omnia referantur (alia est ea quaestio), sed doceo deos vestros esse voluptatis expertes, ita vestro iudicio ne beatos quidem.

- 41. 114.** "At dolore vacant". Satin est id ad illam abundantem bonis vitam beatissimam? "Cogitat" inquiunt "adsidue beatum esse se; habet enim nihil aliud quod agitet in mente". Comprehende igitur animo et propone ante oculos deum nihil aliud in omni aeternitate nisi "mihi pulchre est" et "ego beatus sum" cogitantem. Nec tamen video quo modo non vereatur iste deus beatus ne intereat, cum sine ulla intermissione pulsetur agiteturque atomorum incursione sempiterna, cumque ex ipso imagines semper affluent. Ita nec beatus est vester deus nec aeternus.

115. "At etiam de sanctitate de pietate adversus deos libros scripsit Epicurus". At quo modo in his loquitur: ut <Ti.> Coruncanium aut P. Scaevolam pontifices maximos te audire dicas, non eum qui sustulerit omnem funditus religionem nec manibus ut Xerses sed rationibus deorum immortalium templa et aras everterit. Quid est enim cur deos ab hominibus colendos

θα αστείεύεσαι; Γιατί ακόμη και ο φίλος μας ο Φίλωνας δεν μπορούσε να ανεχτεί τους Επικουρείους να περιφρονούν δήθεν τις τρυφερές και ηδυπαθείς απολαύσεις. Γιατί με την εξαιρετική μνήμη του ανέφερε τις περισσότερες από τις γνώμες του Επικούρου με τις ίδιες τις λέξεις που είχαν γραφεί. Μνημόνευε βέβαια και πολλά ακόμη πιο επαίσχυντα του Μητροδώρου, ο οποίος είναι ο σύντροφος του Επικούρου στη φιλοσοφία· γιατί ο Μητρόδωρος κατηγορεί τον αδελφό του τον Τιμοκράτη, επειδή διστάζει να μετρήσει όλα όσα αφορούν την ευτυχισμένη ζωή με μέτρο την κοιλιά του, και αυτό δεν το λέει μια φορά, αλλά πολλές φορές. Βλέπω ότι γνέφεις καταφατικά, γιατί σου είναι γνωστά· θα σου έφερνα βιβλία αν αρνιόσουν. Και δεν κατηγορώ αυτή τη στιγμή το ότι τα πάντα ανάγονται στην ηδονή – αυτό είναι ένα άλλο πρόβλημα –, αλλά αποδεικνύω ότι οι θεοί σας στερούνται απολαύσεων και επομένως σύμφωνα με τη γνώμη σας δεν είναι ευτυχισμένοι.

41. 114. “Όμως είναι απαλλαγμένοι από τον πόνο”. Είναι αρκετό αυτό για εκείνη την ευτυχέστατη ζωή που είναι γεμάτη αγαθά; “Σκέφτεται αδιάκοπα” λένε “ότι είναι ευτυχισμένος· γιατί δεν έχει τίποτε άλλο να σκεφτεί”. Λοιπόν σκέψου με το νου σου και βάλε μπροστά στα μάτια σου ένα θεό που να μη σκέφτεται τίποτε άλλο σ’ όλη την αιωνιότητα παρά μόνον “ωραία είμαι” και “εγώ είμαι ευτυχισμένος”. Όμως δεν βλέπω πώς αυτός ο ευτυχισμένος θεός δεν φοβάται μήπως καταστραφεί, εφόσον χωρίς διακοπή άγεται και φέρεται από την αιώνια συρροή των ατόμων, και εφόσον από τον ίδιο συνεχώς ρέουν εικόνες. Έτσι ο θεός σας δεν είναι ούτε ευτυχισμένος ούτε αιώνιος.

115. “Αλλά ο Επίκουρος έγραψε ακόμη βιβλία για την ευλάβεια και την ευσέβεια προς τους θεούς”. Όμως πώς μιλάει σ’ αυτά: έτσι που να νομίζεις ότι ακούς τον Τι. Κορουνκάνιο ή τον Π. Σκαιβόλα, τους ανώτατους αρχιερείς, και όχι αυτόν που αφάνισε όλη τη θρησκεία από τα θεμέλιά της και ανέτρεψε τους ναούς και τους βωμούς των αθάνατων θεών όχι με τα χέρια, όπως ο Ξέρξης, αλλά με επιχειρήματα. Γιατί για ποιο λόγο ισχυρίζεσαι ότι οι άνθρωποι πρέπει να λατρεύουν τους θεούς, ενώ οι θεοί όχι

dicas, cum dei non modo homines non colant sed omnino nihil curent nihil agant?

116. "At est eorum eximia quaedam praestansque natura, ut ea debeat ipsa per se ad se colendam elicere sapientem." An quicquam eximium potest esse in ea natura, quae sua voluptate laetans nihil nec actura sit umquam neque agat neque egerit? Quae porro pietas ei debetur a quo nihil acceperis, aut quid omnino cuius nullum meritum sit ei deberi potest? Est enim pietas iustitia adversum deos; cum quibus quid potest nobis esse iuris, cum homini nulla cum deo sit communitas? Sanctitas autem est scientia colendorum deorum; qui quam ob rem colendi sint non intellego nullo nec accepto ab his nec sperato bono.

42. 117. Quid est autem quod deos veneremur propter admirationem eius naturae in qua egregium nihil videmus?

Nam superstitione, quod gloriari soletis, facile est liberare, cum sustuleris omnem vim deorum. Nisi forte Diagoram aut Theodorum, qui omnino deos esse negabant, censes superstitiosos esse potuisse; ego ne Protagoram quidem, cui neutrum licuerit, nec esse deos nec non esse. Horum enim sententiae omnium non modo superstitionem tollunt, in qua inest timor inanis deorum, sed etiam religionem, quae deorum cultu pio continetur.

118. Quid i qui dixerunt totam de dis immortalibus opinionem fictam esse ab hominibus sapientibus rei publicae causa, ut quos ratio non posset eos ad officium religio duceret, nonne omnem religionem funditus sustulerunt? Quid Prodicus Cius, qui ea quae

μόνον δεν σέβονται τους ανθρώπους, αλλά δεν ενδιαφέρονται καθόλου για τίποτε ούτε κάνουν τίποτε;

116. "Αλλά αυτοί έχουν μια έξοχη και ανώτερη φύση, τέτοια που να πρέπει από μόνη της να προσελκύει το σοφό στη λατρεία της". Μήπως όμως μπορεί να υπάρχει κάτι ανώτερο σε μια τέτοια φύση, που απολαμβάνοντας τις ηδονές της δεν θα κάνει ποτέ τίποτε, ούτε κάνει, ούτε είχε κάνει; Περαιτέρω τι ευσέβεια οφείλεις σ' αυτόν, από τον οποίο δεν έχεις να λάβεις τίποτε, ή τι μπορείς να οφείλεις σ' αυτόν που δεν σε ευεργέτησε σε τίποτε; Γιατί η ευσέβεια είναι δικαιοσύνη προς τους θεούς· τι δίκαιο όμως μπορεί να υπάρχει ανάμεσα σε μας και σ' αυτούς, όταν δεν υπάρχει τίποτε κοινό ανάμεσα στον άνθρωπο και το θεό; Ευλάβεια όμως είναι το να ξέρεις να λατρεύεις τους θεούς· δεν καταλαβαίνω όμως για ποιο λόγο πρέπει να λατρεύουμε τους θεούς, αν δεν έχουμε να λάβουμε ούτε να ελπίζουμε κανένα καλό απ' αυτούς.

42. 117. Για ποιο λόγο όμως να λατρεύουμε τους θεούς επειδή θαυμάζουμε τη φύση αυτή, στην οποία δεν βλέπουμε τίποτε το εξαιρετικό; Γιατί είναι εύκολο να απελευθερωθείς από τη δεισιδαιμονία, για το οποίο συνηθίζετε να καυχιέστε, όταν αφαιρέσεις όλη τη δύναμη των θεών. Εκτός αν κατά τύχη νομίζεις ότι ήταν δυνατόν να είναι δεισιδαίμονες ο Διαγόρας ή ο Θεόδωρος που είπαν ότι δεν υπάρχουν καθόλου θεοί. Εγώ νομίζω ότι ούτε ο Πρωταγόρας δεν μπορούσε να είναι ο οποίος δεν θεώρησε κανένα από τα δύο δυνατά, ούτε ότι υπάρχουν θεοί, ούτε ότι δεν υπάρχουν. Γιατί οι γνώμες όλων αυτών όχι μόνον αφανίζουν τη δεισιδαιμονία, στην οποία υπάρχει ένας αβάσιμος φόβος για τους θεούς, αλλά ακόμη και τη θρησκεία, η οποία συνίσταται στην ευλαβική λατρεία των θεών.

118. Τι λοιπόν, αυτοί που είπαν ότι όλη η δοξασία για τους αθάνατους θεούς επινοήθηκε από σοφούς ανθρώπους για χάρη της πολιτείας για να οδηγήσει η θρησκεία στο δρόμο του καθήκοντος αυτούς που δεν μπορούσε να οδηγήσει η λογική, μήπως δεν αφάνισαν από τα θεμέλια όλη τη θρησκεία; Ο Πρόδικος ο Κείος, που είπε ότι θεωρήθηκαν θεοί αυτά που

prodesse hominum vitae deorum in numero habita esse dixit, quam tandem religionem reliquit?

119. Quid qui aut fortis aut claros aut potentis viros tradunt post mortem ad deos pervenisse, eosque esse ipsos quos nos colere precari venerarique soleamus, nonne expertes sunt religionum omnium? Quae ratio maxime tractata ab Euhemero est, quem noster et interpretatus est et secutus praeter ceteros Ennius; ab Euhemero autem et mortes et sepulturae demonstrantur deorum; utrum igitur hic confirmasse videtur religionem an penitus totam sustulisse? Omitto Eleusinem sanctam illam et augustam, "ubi initiantur gentes orarum ultimae", praetereo Samothraciam eaque quae Lemni "nocturno aditu occulta coluntur silvestribus saepibus densa"; quibus explicatis ad rationemque revocatis rerum magis natura cognoscitur quam deorum.

- 43. 120.** Mihi quidem etiam Democritus vir magnus in primis, cuius fontibus Epicurus hortulos suos inrigavit, nutare videtur in natura deorum. Tum enim censet imagines divinitate praeditas inesse in universitate rerum, tum principia mentis quae sunt in eodem universo deos esse dicit, tum animantes imagines quae vel prodesse nobis solent vel nocere, tum ingentes quasdam imagines tantasque ut universum mundum conplectantur extrinsecus. Quae quidem omnia sunt patria Democriti quam Democrito digniora;
- 121.** quis enim istas imagines comprehendere animo potest, quis admirari, quis aut cultu aut religione dignas iudicare?

Epicurus vero ex animis hominum extraxit radicitus religionem, cum dis immortalibus et opem et gratiam sustulit. Cum enim optimam et praestantissimam naturam dei dicat esse,

ωφελούν τη ζωή των ανθρώπων, τι θρησκεία άφησε τέλος πάντων;

119. Αυτοί που λένε ότι οι γενναίοι ή οι επιφανείς ή οι ισχυροί άνδρες θεοποιήθηκαν μετά το θάνατό τους και είναι αυτοί οι ίδιοι τους οποίους εμείς συνηθίζουμε να λατρεύουμε, να προσευχόμαστε, να σεβόμαστε, μήπως δεν στερούνται τελείως θρησκείας; Αυτή η θεωρία αναπτύχθηκε κυρίως από τον Ευήμερο, τον οποίο ερμήνευσε και ακολούθησε περισσότερο από τους άλλους ο δικός μας ο Έννιος. Ο Ευήμερος επίσης περιγράφει θανάτους και ταφές θεών· λοιπόν έχεις την εντύπωση ότι αυτός στήριξε τη θρησκεία ή μήπως ότι την αφάνισε εντελώς; Παραλείπω εκείνο το άγιο και σεβαστό ιερό της Ελευσίνας, "όπου ζητούν να μυηθούν έθνη από τις πιο μακρινές χώρες της γης". Παρακάμπω το ιερό της Σαμοθράκης και αυτά που στη Λήμνο "απόκρυφα μυστήρια συχνά τελούνται σε λόχμες του δάσους όταν πέφτει το πυκνό σκοτάδι της νύχτας". Αυτά αν εξηγήσει κανείς και τα αναγάγει στη λογική αναγνωρίζει περισσότερο τη φύση παρά τους θεούς.

- 43. 120.** Εγώ όμως πιστεύω ότι ακόμη και ο Δημόκριτος ένας κατ'εξοχήν σπουδαίος άνθρωπος, από τις πηγές του οποίου ο Επίκουρος πότισε τους μικρούς του κήπους, δεν είχε σαφή γνώμη για τους θεούς. Γιατί άλλοτε πιστεύει ότι υπάρχουν στο σύμπαν εικόνες προικισμένες με θεία δύναμη· άλλοτε λέγει ότι τα πρώτα στοιχεία του πνεύματος, που υπάρχουν στο ίδιο το σύμπαν, είναι θεοί· άλλοτε ότι υπάρχουν έμψυχες εικόνες που συνηθίζουν είτε να μας ωφελούν είτε να μας βλάπτουν· και άλλοτε ότι υπάρχουν μερικές τεράστιες εικόνες τόσο μεγάλες που να περιβάλλουν απ' έξω όλο τον κόσμο. Όλα αυτά βέβαια είναι περισσότερο άξια για την πατρίδα του Δημοκρίτου παρά για τον ίδιο το Δημόκριτο.

121. Γιατί ποιος μπορεί να συλλάβει με το νου του αυτές τις εικόνες, ποιος μπορεί να τις θαυμάσει, ποιος να τις θεωρήσει άξιες για τη λατρεία ή τη θρησκεία; Ο Επίκουρος όμως ξερίζωσε από τις ψυχές των ανθρώπων τη θρησκεία, όταν αφαίρεσε από τους αθάνατους θεούς τη δύναμη και τη φιλανθρωπία. Γιατί ενώ λέγει ότι η θεία φύση είναι άριστη και ανώτατη, λέγει επίσης ότι ο

negat idem esse in deo gratiam: tollit id quod maxime proprium est optimae praestantissimaeque naturae. Quid enim melius aut quid praestantius bonitate et beneficentia; qua cum carere deum vultis, neminem deo nec deum nec hominem carum, neminem ab eo amari neminem diligere vultis: ita fit ut non modo homines a deis sed ipsi dei inter se ab aliis alii neglegantur.

- 44.** Quanto Stoici melius, qui a vobis reprehenduntur: censent autem sapientes sapientibus etiam ignotis esse amicos; nihil est enim virtute amabilius, quam qui adeptus erit ubicumque erit gentium a nobis diligetur.

122. Vos autem quid mali datis, cum <in> inbecillitate gratificationem et benivolentiam ponitis. Ut enim omittam vim et naturam deorum, ne homines quidem censetis, nisi inbecilli essent, futuros beneficos et benignos fuisse? Nulla est caritas naturalis inter bonos? Carum ipsum verbum est amoris, ex quo amicitiae nomen est ductum; quam si ad fructum nostrum referemus, non ad illius commoda quem diligemus, non erit ista amicitia sed mercatura quaedam utilitatum suarum. Prata et arva et pecudum greges diliguntur isto modo, quod fructus ex is capiuntur, hominum caritas et amicitia gratuita est; quanto igitur magis deorum, qui nulla re egentes et inter se diligunt et hominibus consulunt. Quod ni ita sit, quid veneramur quid precamur deos, cur sacris pontifices cur auspiciis augures praesunt, quid optamus a deis immortalibus quid vovemus? "At etiam liber est Epicuri de sanctitate".

θεός δεν έχει φιλάνθρωπία· αφαιρεί δηλαδή αυτό που είναι το κατεξοχήν χαρακτηριστικό της άριστης και ανώτατης φύσης. Γιατί τι είναι καλύτερο ή ανώτερο από την καλοσύνη και την ευεργεσία. Αν λοιπόν θέλετε να αφαιρέσετε από το θεό αυτό, τον θέλετε να μην αισθάνεται στοργή για κανένα ούτε θεό ούτε άνθρωπο, κανένα να μην αγαπά, κανένα να μην εκτιμά· έτσι συμβαίνει ώστε όχι μόνον οι θεοί να αδιαφορούν για τους ανθρώπους αλλά και αυτοί οι ίδιοι να αδιαφορούν ο ένας για τον άλλο.

- 44.** Πόσο καλύτερα τα λένε οι Στωικοί που εσείς επικρίνετε: πιστεύουν ότι όλοι οι σοφοί είναι φίλοι ακόμη και όταν είναι άγνωστοι μεταξύ τους· γιατί τίποτε δεν είναι περισσότερο αγαπητό από την αρετή και αυτός που θα την αποκτήσει θα τον αγαπούμε οπουδήποτε στον κόσμο και αν βρίσκεται.

122. Εσείς όμως τι κακό κάματε, όταν θεωρήσατε την ευεργεσία και τη φιλάνθρωπία ως αδυναμία. Γιατί για να αφήσω κατά μέρος τη δύναμη και τη φύση των θεών, νομίζετε ότι ούτε οι άνθρωποι δεν πρόκειται να ευεργετήσουν και να είναι φιλόανθρωποι παρά μόνον αν είναι αδύναμοι; Δεν υπάρχει φυσική στοργή ανάμεσα στους καλούς; Είναι αγαπητή ακόμη και η λέξη *amor* (αγάπη) από την οποία παράγεται και ο όρος *amicitia* (φιλία) την οποία αν την ανάγουμε στο συμφέρον μας και όχι στα συμφέροντα εκείνου που αγαπούμε, αυτό δεν θα είναι φιλία αλλά μια εμπορική συναλλαγή που εξυπηρετεί τα συμφέροντα του καθενός. Μ' αυτό τον τρόπο αγαπούμε τα λιβάδια, τα χωράφια και τα κοπάδια των ζώων, γιατί έχουμε κέρδος απ' αυτά, η στοργή όμως και η φιλία ανάμεσα στους ανθρώπους είναι αφιλοκερδής· και επομένως πόσο περισσότερο στους θεούς οι οποίοι, αν και δεν έχουν ανάγκη από τίποτε, και μεταξύ τους αγαπούν ο ένας τον άλλον και τους ανθρώπους φροντίζουν. Αν αυτό δεν είναι έτσι, τότε γιατί λατρεύουμε τους θεούς, γιατί προσευχόμαστε σ' αυτούς, γιατί έχουμε αρχιερείς για να επιβλέπουν τα ιερά και οιωνοσκόπους για τις οιωνοσκοπίες, γιατί ευχόμαστε στους αθάνατους θεούς, γιατί κάνουμε τάματα; "Όμως υπάρχει και βιβλίο του Επικούρου *Περὶ Εὐλαβείας*".

123. Ludimur ab homine non tam faceto quam ad scribendi licentiam libero. Quae enim potest esse sanctitas si dii humana non curant, quae autem animans natura nihil curans? Verius est igitur nimirum illud quod familiaris omnium nostrum Posidonius disseruit in libro quinto de natura deorum, nullos esse deos Epicuro videri, quaeque is de deis immortalibus dixerit invidiae detestandae gratia dixisse; neque enim tam desipiens fuisset ut homunculi similem deum fingeret, liniamentis dumtaxat extremis non habitu solido, membris hominis praeditum omnibus usu membrorum ne minimo quidem, exilem quendam atque perlucidum, nihil cuiquam tribuentem nihil gratificantem, omnino nihil curantem nihil agentem. Quae natura primum nulla esse potest, idque videns Epicurus re tollit oratione relinquit deos;

124. deinde si maxime talis est deus ut nulla gratia nulla hominum caritate teneatur, valeat - quid enim dicam "propitius sit"; esse enim propitius potest nemini, quoniam ut dicitis omnis in inbecillitate est et gratia et caritas."

123. Μας κοροϊδεύει ένας άνθρωπος που δεν είναι τόσο πνευματώδης όσο χωρίς φραγμούς και τολμηρός στο να γράφει. Γιατί ποια ευλάβεια μπορεί να υπάρχει αν οι θεοί δεν φροντίζουν για τα ανθρώπινα πράγματα, επίσης ποιο έμψυχο ον μπορεί να υπάρχει που να μη φροντίζει για τίποτε; Χωρίς αμφιβολία λοιπόν είναι περισσότερο αληθινό αυτό που υποστήριξε ο φίλος όλων μας ο Ποσειδώνιος στο πέμπτο βιβλίο του συγγράμματός του *“Περὶ θεῶν”*, ότι ο Επίκουρος δεν πιστεύει ότι υπάρχουν θεοί και αυτά που είπε αυτός για τους αθάνατους θεούς, τα είπε για να αποτρέψει το μίσος του πλήθους. Γιατί δεν μπορούσε να ήταν τόσο ανόητος ώστε να φανταστεί το θεό όμοιο με το ανθρωπάκι, μόνον ως προς τα εξωτερικά χαρακτηριστικά και όχι ως προς τη στερεά μορφή, ότι έχει όλα τα μέλη του ανθρώπου αλλά δεν κάνει την παραμικρή χρήση αυτών των μελών, ότι είναι μια μορφή λεπτή και διάφανη, που δεν προσφέρει τίποτε σε κανέναν ούτε κάνει καμιά ευεργεσία, δεν φροντίζει για τίποτε εντελώς ούτε κάνει τίποτε. Πρώτα απ’ όλα μια τέτοια φύση δεν μπορεί να υπάρχει και ο Επίκουρος, ξέροντάς το, αφανίζει στην πραγματικότητα τους θεούς ενώ τους διατηρεί με τα λόγια.

124. Έπειτα αν ο θεός είναι προπαντός τέτοιος ώστε να μην αισθάνεται καμιά φιλάνθρωπία και στοργή για τους ανθρώπους, ας τον να πάει στο καλό - γιατί πώς να πω “ας είναι φιλάνθρωπος”· γιατί δεν μπορεί να είναι φιλάνθρωπος για κανέναν, εφόσον, όπως λέτε, κάθε φιλάνθρωπία και στοργή είναι αδυναμία.”

ΣΧΟΛΙΑ

DE NATURA DEORUM: Ο τίτλος του έργου έχει αυτή τη μορφή ή τη μορφή *De Deorum Natura*. Η πιο συνηθισμένη μορφή του συνδυασμού των δύο λέξεων είναι να τοποθετείται πρώτη η γενική· έτσι το βρίσκουμε στον Λουκρήτιο (*De Rerum Natura*), στον Κάτωνα (*De Agri Cultura*) και στον ίδιο τον Κικέρωνα (*De Haruspicum Responsis*). Στον Κικέρωνα όμως βρίσκουμε και την άλλη μορφή όπου η γενική ακολουθεί π.χ. (*De Finibus Bonorum et Malorum*) και (*De Optimo Genere Oratorum*).

Μολονότι τα καλύτερα χειρόγραφα και οι περισσότερες μαρτυρίες άμεσης και έμμεσης παράδοσης έχουν *De Deorum Natura*, όμως ο ίδιος ο Κικέρωνας φαίνεται να προτιμά τη σειρά *De Natura Deorum* είτε για λόγους ευφωνίας (αποφεύγει την επανάληψη *De De-*) ή για έμφαση. Αυτό φαίνεται από τη χρήση του συνδυασμού μέσα στο ίδιο το έργο· υπάρχουν 6 περιπτώσεις με τη σειρά *Deorum Natura* και 23 με τη σειρά *Natura Deorum*. Επίσης όταν ο ίδιος αναφέρει τίτλους παρόμοιων έργων π. χ. τον τίτλο *Περὶ Θεῶν* με τον οποίο είναι γνωστά τα έργα του Χρυσίππου και Ποσειδωνίου, τον αποδίδει με τον τίτλο *De Natura Deorum*. Και τέλος στις 5 περιπτώσεις που αναφέρεται στο παρόν έργο το ονομάζει *De Natura Deorum* (*Div. I, 7. 1, 8. 2, 3. 2, 148. Fat. I*). Ο όρος *natura* έχει πολλές σημασίες· ιδιαίτερα στο χώρο που πρόκειται να μελετήσουμε έχει τη σημασία "ουσία", "ο διαρκής και βασικός χαρακτήρας ενός προσώπου ή πράγματος". Αλλά η φράση *Natura Deorum* αποτελεί ουσιαστικά μια περίφραση αντί για το *Dij*, έτσι *De Natura Deorum* είναι συνώνυμο με το *De diis* (Ελλ. *Περὶ Θεῶν*).

1. Brute: Με αυτή την κλητική προσφώνηση ο Κικέρωνας αφιερώνει το σύγγραμμά του στον *M. Iunius Brutus*· δεν τον αναφέρει πουθενά στη συνέχεια του διαλόγου. Σ' αυτόν επίσης αφιέρωσε τα έργα του *Orator*, *Paradoxa Stoicorum*, *De Finibus Bonorum et Malorum*, *Tusculanae Disputationes* και απ' αυτόν ονόμασε το διάλόγό του *Brutus*.

philosophiae esse <in>scientiam: Υπάρχει ένα πρόβλημα κειμένου ανάμεσα στις λέξεις *philosophiae* και *scientiam*. Από τα χειρόγραφα, το B¹ έχει *ad h...* ή *ad hoc*, το B² *ad hanc*, το M *esse*, και το F τίποτε. Έχουν προταθεί πολλές διορθώσεις σ' αυτό το σημείο. Θα προτιμήσουμε τη διόρθωση που υιοθέτησε ο A. S. Pease στη σχολιασμένη έκδοση του *De Natura Deorum* (βλ. βιβλιογραφία), δηλαδή *esse <in>scientiam*. Η διόρθωση αυτή εξυπηρετεί άριστα το νόημα του κειμένου και ακόμη μπορεί να συσχετισθεί με απόψεις σχετικές που έχουν διατυπωθεί από τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη, π. χ. Πλατ. *Θεαιτ.* 115 d: *μάλα γὰρ φιλοσόφου τὸ πάθος, τὸ θαυμάζειν· οὐ γὰρ ἄλλη ἀρχὴ φιλοσοφίας ἢ αὕτη*. Αριστ. *Μεταφυσ.* 1. 982β, 19: *εἴπερ διὰ τὸ φεύγειν τὴν ἄγνοιαν ἐφιλοσόφησαν φανερόν ὅτι διὰ τὸ εἰδέναι τὸ ἐπίστασθαι ἐδίδωκον*.

Academicos: Είναι η γραφή που μας δίνει το χειρόγραφο M, ενώ τα B¹ και F δίνουν *Academici* και το B² *Academia*. Θα προτιμήσουμε τη γραφή *Academicos*, εφόσον αυτό είναι το υποκείμενο του απαρεμφάτου *cohibuisse*.

adsensionem cohibuisse: Μια προσπάθεια του Κικέρωνα να αποδώσει το φιλοσοφικό όρο *ἐποχή*. *Ἐποχή* είναι η τάση των οπαδών της Ακαδημίας να μην εκφέρουν συγκεκριμένη γνώμη πάνω σε διάφορα φιλοσοφικά θέματα: Η ιδέα φαίνεται ότι ξεκίνησε από το γνωστό αξίωμα "ἐν οἶδα ὅτι οὐδέν οἶδα" που είχε υιοθετήσει και είχε κάνει αρχή του ο Σωκράτης (πρβλ. Διογ. Λαέρτ. 9, 61: *ὅθεν γενναιοῦτατα δοκεῖ φιλοσοφῆσαι, τὸ τῆς ἀλαταληψίας καὶ ἐποχῆς εἶδος εἰσαγαγόν*. Και 9, 76: *ἡ δὲ παντὶ λόγῳ καὶ αὐτὴ συνάγει τὴν ἐποχήν· τῶν μὲν γὰρ πραγμάτων διαφωνούντων, τῶν δὲ λόγων ἰσοσθενούντων ἀγνώσιᾳ τῆς ἀληθείας ἐπακολουθεῖ*). Τον όρο *ἐποχή* θα τον βρούμε σε πολλούς άλλους συγγραφείς. Ο Κικέρωνας είναι ο πρώτος που μετέφερε τον όρο στα Λατινικά: *Ac.* 2, 59: *ex his illa necessario nata est ἐποχή, id est adsensionis retentio*. Πρβλ. Πλουτ. *Κικ.* 40, 2: *ἐκεῖνος γάρ ἐστιν...ὁ καὶ τὴν φαντασίαν...καὶ τὴν ἐποχὴν καὶ τὴν...κατάληψιν...καὶ ἄλλα πολλὰ τῶν τοιούτων ἐξονομάσας πρῶτος ἢ μάλιστα Ρωμαίους*.

2. Velut: Τη λέξη χρησιμοποιεί ένας ομιλητής για να περάσει από ένα γενικό σε ένα μερικό θέμα: αντιστοιχεί στο Ν. Ε. "για παράδειγμα".

duce natura: Η φράση αποδίδει το ελληνικό "φύσει", το βρίσκουμε είτε σε αφαιρετική απόλυτο, όπως εδώ, είτε με τις δύο λέξεις διαφορετικά συνδεδεμένες.

sese duce natura venimus: Στο σημείο αυτό το κείμενο είναι προβληματικό. Τα χειρόγραφα Β, F και M¹ δίνουν τη γραφή *omnes sese* (το *sese* δεν το έχει το M²): ο Ο. Plasberg έχει διορθώσει το κείμενο ως εξής: *omnes sese <vertere in> venimus* ή ως εξής: *omnes fere* (γραφή την οποία θεωρεί καλύτερη). Μολονότι οι διορθώσεις αυτές είναι πιθανές πιστεύουμε ότι η λύση του προβλήματος είναι απλούστερη. Θα απαλείψουμε το *sese* (που είναι διαφορετική γραφή του *se*) ακολουθώντας το χειρόγραφο M². Το *sese* είναι πολύ πιθανό να αποτελούσε στο αρχέτυπο παρατήρηση σχολιαστή γραμμένη στο περιθώριο (ως εναλλακτική γραφή του *se*) που αναφερόταν στο *se* της επόμενης σειράς (*dubitare se Protagoras*) και που κάποιος γραφέας από λάθος μετέφερε στην επάνω σειρά.

Protagoras,...Diagoras Melius et Theodorus Cyrenaicus:

Τους τρεις αυτούς φιλοσόφους αναφέρει ο Κόττια και στην παράγραφο 63 για να ανασκευάσει το επιχείρημα ότι η πίστη στους θεούς είναι καθολικό φαινόμενο. Από το μεγάλο αριθμό των φιλοσόφων που θεωρούνταν άθεοι ή αγνωστικιστές αναφέρει μόνον αυτούς καθώς αποτελούν βασικά παραδείγματα των δύο τύπων.

Στην Αθήνα από την αρχή του Πελοποννησιακού πολέμου μέχρι το τέλος του 4ου αιώνα, πάρα πολλοί φιλόσοφοι κατηγορήθηκαν ως άθεοι. Την κατηγορία για αθεΐα μπορούσαν να επισύρουν: (1) Η απόλυτη θεωρητική άρνηση της ύπαρξης του θείου. (2) Η άρνηση των παραδεκτών από το λαό θεών προς όφελος ξένων θεοτήτων. (3) Η άρνηση των παραδεκτών θεών και η αντικατάστασή τους από αγνώτερες μορφές, όπως ανεικονικοί θεοί αντί των ανθρωπόμορφων, μονοθεϊσμός αντί της πολυθεΐας, πνευματικοί θεοί αντί των υλικών. Και (4) για αθεΐα

κατηγορούσαν πολλές φορές μερικοί τους προσωπικούς τους εχθρούς.

Γνωστοί άθεοι της αρχαιότητας ήταν οι: Πρωταγόρας Πρόδικος, Διογένης από την Απολλωνία, Ίππων από το Ρήγιο, Κριτίας, Διαγόρας από τη Μήλο, Θεόδωρος από την Κυρήνη, Βίων, Επίκουρος και Ευήμερος.

Στη Ρώμη η αθεΐα δεν θεωρήθηκε έγκλημα εξαιτίας της Ρωμαϊκής αδιαφορίας για τη θεωρητική έρευνα πάνω σε θρησκευτικά θέματα, εφόσον οι καθιερωμένες λατρείες δεν θίγονταν.

Protagoras: Ο Πρωταγόρας ο Αβδηρίτης ήταν ο σπουδαιότερος από τους σοφιστές. Έζησε από το 481 μέχρι το 411. Ήλθε στην Αθήνα όπου γνωρίστηκε με τον κύκλο του Περικλή. Από τον Περικλή πήρε την εντολή να λάβει μέρος στον εποικισμό της πανελλήνιας αποικίας των Θουρίων, που ιδρύθηκε το 444, και να γράψει το σύνταγμά της. Περίπου την εποχή που έγινε η εκστρατεία στη Σικελία κατηγορήθηκε για ασέβεια εξαιτίας του τρόπου που άρχιζε ένα σύγγραμμά του, πιθανώς με τον τίτλο *Περὶ Θεῶν*, και εξορίστηκε από την Αθήνα (πρβλ. Διογ. Λαέρτ. 9, 51: *καὶ ἀλλαχοῦ δὲ τοῦτον ἤρξατο τὸν τρόπον* (DK 80 B4) *“περὶ μὲν θεῶν οὐκ ἔχω εἰδέναι οὐθ’ ὥς εἰσὶν, οὐθ’ ὥς οὐκ εἰσὶν· πολλὰ γὰρ τὰ κωλύοντα εἰδέναι, ἢ τ’ ἀδηλότης καὶ βραχυς ὧν ὁ βίος τοῦ ἀνθρώπου”*. Διὰ ταύτην δὲ τὴν ἀρχὴν τοῦ συγγράμματος ἐξεβλήθη πρὸς Ἀθηναίων καὶ τὰ βιβλία αὐτοῦ κατέκαυσαν ἐν τῇ ἀγορᾷ, ὑπὸ κήρυκι ἀναλεξάμενοι παρ’ ἐκάστου τῶν κεκτημένων). Έφυγε από την Αθήνα και πνίγηκε σε ναυάγιο ενώ πήγαινε στη Σικελία.

Έγραψε πολλά συγγράμματα. Το πιο σημαντικό έφερε κατά πάσαν πιθανότητα τον τίτλο *Ἀλήθεια* ή *Καταβάλλοντες* και άρχιζε με την πασίγνωστη φράση: *πάντων χρημάτων μέτρον ἐστὶν ἄνθρωπος, τῶν μὲν ὄντων ὥς ἔστιν, τῶν δὲ οὐκ ὄντων ὥς οὐκ ἔστιν* (DK 80 B1). Με αυτή τη φράση το πρόβλημα της γνώσης μετατοπίστηκε από το αντικείμενο στο υποκείμενο. Στο θέμα της θρησκείας, όπως είδαμε στο απόσπασμα από τον Διογένη το Λαέρτιο, υποστήριξε την αγνωστικιστική άποψη· δεν αρνήθηκε την ύπαρξη των θεών, αλλά απλά δήλωσε την αδυναμία του

ανθρώπου να γνωρίζει πράγματα που ξεπερνούν το χώρο της εμπειρίας του· φαίνεται ότι είχε κάνει σαφή διάκριση ανάμεσα στην "πίστη" και τη "γνώση".

Diagoras Melius: Ο Διαγόρας ήταν ποιητής και σύμφωνα με μερικούς αρχικά ήταν ευσεβής πιστός, αλλά έχασε την πίστη του στους θεούς επειδή κάποιος φίλος του παραβίασε μια συμφωνία τους που είχε επισφραγιστεί με όρκο και οι θεοί δεν τιμώρησαν την επιορκία του. Έγραψε αναίρεση των θρησκευτικών απόψεών του με τον τίτλο *ἀποπυργίζοντες λόγοι*, έκαψε ένα άγαλμα του Ηρακλή, καταδικάστηκε σε θάνατο για ασέβεια το 415 π. Χ. και έφυγε από την Αθήνα.

Theodorus: Από την Κυρήνη (και πρέπει να διακρίνεται από τον άλλο Θεόδωρο, και αυτόν από την Κυρήνη, το γεωμέτρη). Ήταν διάσημος άθεος. Γεννήθηκε γύρω στο 340 π. Χ. ήταν μαθητής του Αριστίππου και του Αννίκερη και δάσκαλος του Ευημέρου. Έφυγε από την Κυρήνη για πολιτικούς λόγους και ήλθε στην Αθήνα, αλλά εξαιτίας των θρησκευτικών και ηθικών απόψεών του αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την Αθήνα (Διογ. Λαέρτ. 2, 99: *κλέψειν τε καὶ μοιχεύσειν καὶ ἱεροσυλήσειν ἐν καιρῷ· μηδὲν γὰρ τούτων φύσει αἰσχρὸν εἶναι*). Έζησε στην αυλή του Πτολεμαίου, ο οποίος τον έστειλε σαν πρεσβευτή στον Λυσίμαχο. Το βιβλίο του *Περὶ Θεῶν* λέγεται ότι ήταν η πηγή πολλών απόψεων του Επικούρου πάνω στο θέμα αυτό.

3. pietas...sanctitas...religio: Τις τρεις αυτές έννοιες βρίσκουμε πάλι στην παράγραφο 14. Οι δύο πρώτες αναφέρονται και στις παραγράφους 115-116· φαίνεται ότι αντιστοιχούν στις Ελληνικές λέξεις "εὐσέβεια" και "ἀσιότητα".

pietas: Ο ορισμός της δίνεται στην παράγραφο 116: *est enim pietas iustitia adversum deos*. Πρβλ. Πλατ. "Όροι 412e: *εὐσέβεια δικαιοσύνη περὶ θεούς*. Η βασική σημασία της φαίνεται να είναι η αφοσίωση και η γεμάτη σεβασμό προσκόλληση του ανθρώπου στις αρχές του και στα καθήκοντά του απέναντι στους θεούς, στους γονεῖς και στην πατρίδα.

sanctitas: Ο ορισμός της δίνεται επίσης στην παράγραφο 116: *scientia colendorum deorum*.

religio: Ο όρος φαίνεται να περιγράφει τις υποχρεώσεις του ανθρώπου προς τους θεούς και προς τους συνανθρώπους του.

deorum numini: Η λέξη *numen* σημαίνει μάλλον τη δύναμη των θεών παρά την ίδια τη θεότητα.

4. fides: Για την κοινωνική και πολιτική σπουδαιότητα της θρησκείας πρβλ. Πλατ. Νόμοι 10, 885b: *θεοὺς ἡγούμενος εἶναι κατὰ νόμους οὐδείς πώποτε οὔτε ἔργον ἀσεβὲς ἡργάσατο ἐκὼν οὔτε λόγον ἀφῆκεν ἄνομον, ἀλλὰ ἐν δὴ τι τῶν τριῶν πάσχων, ἢ τοῦτο, ὅπερ εἶπον, οὐκ ἡγούμενος, ἢ τὸ δεύτερον ὄντας οὐ φροντίζειν ἀνθρώπων, ἢ τρίτον εὐπαραμυθήτους εἶναι θυσίαις τε καὶ εὐχαῖς παραγομένους.*

Το ότι η θρησκεία αποτελεί εγγύηση της ιερότητας των όρκων συζητεί ο Κικέρωνας στο σύγγραμμά του *Leges* 2, 16.

societas generis humani: Πρβλ. Αριστ. Ρητ. Ι, 15, 1376b, 11-14: *ὥστε ἀκύρων γιγνομένων ἀναιρεῖται ἡ πρὸς ἀλλήλους χρεία τῶν ἀνθρώπων.*

excellentissima virtus iustitia: Πρβλ. Αριστ. Ηθ. Νικ. 5, 3, 1129b, 25: *αὕτη μὲν οὖν ἡ δικαιοσύνη ἀρετὴ μὲν τελεία...πολλάκις κρατίστη τῶν ἀρετῶν εἶναι δοκεῖ ἡ δικαιοσύνη...*

sunt autem alii: Είναι οι Στωικοί που ο Κικέρωνας και άλλοι επανειλημμένα τους αντιπαραθέτουν στους Επικουρείους.

mente atque ratione: Πρβλ. Διογ. Λαέρ. 7, 138: *Τὸν δὴ κόσμον διοικεῖσθαι κατὰ νοῦν καὶ πρόνοιαν, καθά φησι Χρύσιππος τ' ἐν τῷ πέμπτῳ Περὶ Προνοίας καὶ Ποσειδώνιος ἐν τῷ τρισκαιδεκάτῳ Περὶ Θεῶν.*

quae terra pariat: Η Λατινική δεν έχει μια λέξη αντίστοιχη με την Ελληνική "φυτά", αλλά και στα Ελληνικά συχνά χρησιμοποιούνται περιφράσεις.

Carneades: Από την Κυρήνη· έζησε από το 214 μέχρι το 129. Διαδέχθηκε τον Αρκεσίλαο. Με αυτόν η σκέψη της Ακαδημίας μπήκε σε καινούριο δρόμο. Δυνατό και σοφό μυαλό· διέθετε εξαιρετική ρητορική ικανότητα. Έλαβε μέρος στην περίφημη πρεσβεία φιλοσόφων που πήγε στη Ρώμη το 155 π. Χ. Εκεί έκανε μια δημόσια επίδειξη της ικανότητάς του να επιχειρηματολογεί το ίδιο πειστικά πάνω σε δύο αντίθετες θέσεις, μπροστά στον Γάλβα

και τον Κάτωνα τον Τιμητή. Κυρίως στράφηκε εναντίον της Στωικής φιλοσοφίας (πρβλ. Διογ. Λαέρτ. 4, 62: Οὗτος τὰ τῶν Στωικῶν βιβλία ἀναγούς ἐπιμελῶς καὶ μάλιστα τὰ Χρυσίππου, ἐπεικῶς αὐτοῖς ἀντέλεγε καὶ εὐημέρει τοσοῦτον, ὥστε ἐκεῖνο ἐπιλέγειν εἰ μὴ γὰρ ἦν Χρύσιππος, οὐκ ἂν ἦν ἐγώ.

Συγγράμματα δεν άφησε. Ό,τι ξέρουμε γι' αυτόν προέρχεται από τα συγγράμματα των μαθητών του και ιδιαίτερα του Κλειτομάχου. Ερευνούσε το πρόβλημα για τη δυνατότητα της γνώσης γενικότερα και υπέβαλλε τις απόψεις των διάφορων φιλοσόφων σε λεπτομερή κριτική, ενώ συγχρόνως όριζε με μεγαλύτερη ακρίβεια τους βαθμούς και τους όρους της πιθανότητας.

Πολεμούσε προπαντός τη Στωική θεολογία· αρνούνταν την ορθότητα του επιχειρήματος των Στωικών ότι από τη σκόπιμη διάταξη του κόσμου συμπεραίνει κανείς την ύπαρξη του θεού, αντιτάσσοντας σ' αυτό τη διαπίστωση ότι πολλά κακά υπάρχουν στον κόσμο. Πίστευε ότι δεν μπορεί να σκεφθεί κανείς τη θεότητα ως έμψυχο, λογικό ον, χωρίς να της αποδώσει ιδιότητες και καταστάσεις που έρχονται σε αντίφαση με την αιωνιότητα και την τελειότητά της.

Ο σκεπτικισμός του τον έκανε να δεχθεί την απόλυτη μη-δυνατότητα της γνώσης και κατά συνέπεια μια ανεπιφύλακτη "εποχή" της κρίσης.

5. indocti sed etiam docti: Ο Κικέρωνας συχνά αντιπαράθετει μορφωμένους και αμόρφωτους προκειμένου να στηρίξει κάποιο επιχείρημα.

6. compluris: Στο *De Divinatione* (2, 1-4) ο Κικέρωνας αναφέρει το *De Republica* που χρονολογείται πριν από το θάνατο της κόρης του Τουλλίας (Φεβρουάριος του 45) και έπειτα αναφέρει τα: *Hortensius, Academica, De Finibus, Tusculanae, De Natura Deorum, Consolatio, De Senectute* και το *De Divinatione* που χρονολογούνται ανάμεσα στον Φεβρουάριο του 45 και τον Μάρτιο του 44. Σ' αυτά πρέπει να προσθέσουμε τα: *Paradoxa, Timaeus, De Fato, De Amicitia, De Officiis, De Gloria, De*

Virtutibus και πιθανώς το *De Legibus* που χρονολογούνται από το 46(ή και πιο πριν) μέχρι τον Δεκέμβριο του 43.

a primo tempore aetatis: Ο Κικέρωνας σαν παιδί είχε δάσκαλο τον Στωικό Διόδοτο. Στη Ρώμη άκουσε τον Επικούρειο Φαίδρο και τον Ακαδημαϊκό Φίλωνα. Αργότερα το 79 στην Αθήνα άκουσε τον Αντίοχο, τον αρχηγό της Εκλεκτικής Ακαδημίας. Και τέλος στη Ρόδο το 77 ή ίσως στη Ρώμη ακόμη νωρίτερα συνδέθηκε φιλικά με τον Ποσειδώνιο.

familiaritates: Ο Κικέρωνας αναφέρει σαν φίλους του στα έργα του πολλούς σύγχρονούς του φιλοσόφους, όπως είναι: ο περιπατητικός Κράτιππος, οι Επικούρειοι Σίρων και Φιλόδημος, ο Αντίοχος και ο Ποσειδώνιος κ. ά.

Philo: Ακαδημαϊκός φιλόσοφος από τη Λάρισα, διαδέχθηκε τον Κλειτόμαχο ως αρχηγός της Ακαδημίας. Το 88 ήλθε εξόριστος στη Ρώμη όπου έγινε δάσκαλος του Κικέρωνα· πέθανε πιθανώς πριν από το 79. Η επίδρασή του στον Κικέρωνα ήταν πολύ μεγάλη (πρβλ. Πλουτ. Κικ. 3, 1: *Ἀπαλλαγείς δὲ τῶν ἐν παισὶ διατριβῶν, Φίλωνος ἤκουσε τοῦ ἐξ Ἀκαδημείας, ὃν μάλιστα Ρωμαῖοι τῶν Κλειτομάχου συνήθων καὶ διὰ τὸν λόγον ἐθαύμασαν καὶ διὰ τὸν τρόπον ἠγάπησαν.*

Ο Φίλωνας ξεκίνησε μια αντίδραση απέναντι στο σκεπτικισμό των προκατόχων του. Δεν αρνήθηκε τελείως τη δυνατότητα της γνώσης και υποστήριξε ότι ο Αρκεσίλαος και ο Καρνεάδης δεν είχαν πρόθεση να αρνηθούν αυτή τη δυνατότητα, αλλά έφτασαν σ' αυτό από αντίθεση προς τη διδασκαλία των Στωικών για τη γνώση.

Antiochus: Από την Ασκάλωνα, ιδρυτής της ονομαζόμενης "πέμπτης Ακαδημίας", γεννήθηκε το δεύτερο μισό του 2ου αιώνα π. Χ. και σπούδασε στην Αθήνα κοντά στον Φίλωνα από τη Λάρισα, τον οποίο ακολούθησε στη Ρώμη το 88 π. Χ. Εκτός από τον Φίλωνα άκουσε τον Στωικό Μνήσαρκο. Αργότερα έγινε αρχηγός της Ακαδημίας στην Αθήνα, όπου ο Κικέρωνας για έξι μήνες παρακολούθησε τη διδασκαλία του (79-78). Πέθανε γύρω στο 68 ή 67.

Με αυτόν κυρίως η Ακαδημία πέρασε από τη Σκέψη στον Εκλεκτικισμό. Ισχυρίστηκε ότι υπάρχει κάτι απόλυτα βέβαιο. Γι'

αυτόν η Αλήθεια είναι αυτό πάνω στο οποίο συμφωνούν όλοι οι αξιόλογοι φιλόσοφοι. Στα πλαίσια του Εκλεκτικισμού του ήθελε να συνδυάσει τις απόψεις της Ακαδημίας, της Περιπατητικής και της Στωικής Σχολής που αυτός επικροτούσε. Γι' αυτό το λόγο επιχείρησε μια έκθεση των απόψεων των τριών αυτών σχολών για να δείξει ότι οι διαφωνίες τους βρίσκονται σε λεπτομέρειες και τη διατύπωση, αλλά όχι στην ουσία.

Posidonius: Καταγόταν από την Απάμεια της Συρίας. Έζησε από το 135 μέχρι το 51 π. Χ. Μετά από πολλά ταξίδια (Αίγυπτο, Νουβία, Μασσαλία, Ισπανία) ήλθε στη Ρόδο γύρω στο 97 εκεί τον άκουσε ο Κικέρωνας το 78. Έγραψε πάρα πολλά συγγράμματα από τα οποία σώζονται λίγα αποσπάσματα. Τα περισσότερα που ξέρουμε γι' αυτόν προέρχονται από πληροφορίες μεταγενεστέρων.

Γι' αυτόν ο θεός είναι πύρινο πνεύμα που διαθέτει νοημοσύνη, δεν έχει μορφή και μπορεί να μεταβληθεί σε ό,τι θέλει. Για την προέλευση της θρησκείας υποστήριξε ότι ο άνθρωπος οδηγήθηκε στην ιδέα του θεού από το θαυμασμό για τον έναστρο ουρανό, το σεβασμό προς ό,τι τον τρέφει και το φόβο μήπως τιμωρηθεί για τυχόν κακό που έκανε. Οι πρώτοι άνθρωποι είχαν έμφυτη την ιδέα του θεού μέσα τους και πίστευαν ότι αυτός κυβερνά και διευθύνει τον κόσμο. Μετά όμως νομοθέτες, ποιητές και καλλιτέχνες διαμόρφωσαν τις μορφές των θεών και καθόρισαν τα ήθη, τα έθιμα και το τυπικό της λατρείας.

7. referuntur ad vitam: Ο Κικέρωνας, όπως και κάθε Ρωμαίος, ενδιαφερόταν περισσότερο για θέματα φιλοσοφίας που είχαν άμεση εφαρμογή στην πρακτική ζωή. Έτσι εξηγείται το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του για την πολιτική φιλοσοφία, την ηθική και τη φιλοσοφία της θρησκείας και η αδιαφορία του για τα μεταφυσικά, τα αισθητικά και τα πιο θεωρητικά θέματα της λογικής.

ratio et doctrina: Οι δύο τομείς της μόρφωσης: ό,τι ο άνθρωπος θεμελιώνει μόνος του με τη λογική του και ό,τι μαθαίνει από τη διδασκαλία άλλων.

tam sero: Την εποχή αυτή ο Κικέρωνας ήταν πάνω από 60 χρονών.

unius consilio: Αναφέρεται στον Καίσαρα που είχε πάρει τον τίτλο του ισόβιου δικτάτορα, γεγονός που δεν άφηνε στον Κικέρωνα περιθώρια να παίξει ουσιαστικό ρόλο στην πολιτική ζωή της Ρώμης. Ο τρόπος με την οποίο ο Κικέρωνας μιλάει εδώ δείχνει ότι ο Καίσαρας ζούσε όταν γράφτηκε το *De Natura Deorum* πράγμα που τοποθετεί τη χρονολογία του έργου πριν από τις Ειδούς του Μαρτίου του 44.

8. dici posse: Η δημιουργία του φιλοσοφικού λεξιλογίου είναι δύσκολη δουλειά σε κάθε γλώσσα. Για τα Λατινικά το πρόβλημα ήταν μεγαλύτερο καθώς οι Ρωμαίοι αποστρέφονταν τις συζητήσεις πάνω σε αφηρημένα θέματα και συνεπώς απουσίαζαν από τη γλώσσα τους αφηρημένες και σύνθετες λέξεις. Όμως, μολονότι το φιλοσοφικό και επιστημονικό λεξιλόγιο προέρχεται από τα Ελληνικά, όμως και εκεί δεν λείπουν τέτοιες δυσκολίες. Ο Πλάτωνας λ. χ. απολογείται, στο *Θεαίτ.* 182a, για το πλάσιμο της λέξης "ποιότης" και ο Γαληνός για την αναγκαιότητα να δημιουργήσει νέους τεχνικούς όρους.

9. fortunae...iniuria: Αναφέρεται στο θάνατο της κόρης του Τουλλίας το Φεβρουάριο του 45, γεγονός που επηρέασε φοβερά τον Κικέρωνα, καθώς φαίνεται ότι μ' αυτήν ήταν περισσότερο στενά δεμένος από όσο με τα άλλα μέλη της οικογένειάς του.

totam philosophiam: Φαίνεται ότι γύρω σ' αυτήν την εποχή ο Κικέρωνας συνέλαβε την ιδέα να δώσει στη Λατινική Γραμματεία τους θησαυρούς της Ελληνικής φιλοσοφίας. Έτσι συγκέντρωσε τα μέχρι τότε σκορπισμένα γραπτά του πάνω σε διάφορα φιλοσοφικά θέματα και έγραψε και άλλα έργα ώστε να καλύψει όλο το φάσμα της φιλοσοφίας.

partes...membra: Φαίνεται ότι ο Κικέρωνας είχε δεχθεί την τριπλή διαίρεση της μετά τον Αριστοτέλη φιλοσοφίας σε "ηθική", "λογική" και "φυσική" (όπου ανήκουν τα έργα: *De Natura Deorum*, *De Divinatione* και *De Fato*).

10. ipse dixit: Αποδίδει τη φράση των Πυθαγορείων "αὐτὸς ἔφα" (= το είπε αυτός ο ίδιος, δηλ. ο Πυθαγόρας): πρβλ. Κλήμη

Στρωματεῖς 2, 6: τοὺς μὲν Πυθαγόρου τοῦ Σαμίου ζηλωτὰς τῶν ζητουμένων τὰς ἀποδείξεις παραιτούμενους τὸ "αὐτὸς ἔφα" πίστιν ἡγεῖσθαι καὶ ταύτη ἀρκεῖσθαι μόνῃ τῇ φωνῇ πρὸς τὴν βεβαίωσιν ὧν ἀκηκόασιν.

ipse: Η αντωνυμία χρησιμοποιείται, όπως και το Ελληνικό αὐτός, από δούλους για τους κυρίους τους και από τους μαθητές για τους δασκάλους ή τους αρχηγούς των φιλοσοφικών σχολών (στη δεύτερη περίπτωση χρησιμοποιείται πιο σπάνια και το ἐκεῖνος).

11. quattuor Academicis libris: Αναφέρεται στο έργο του *Academica*. Η πρώτη έκδοση σε δύο βιβλία είχε ολοκληρωθεί στις 13 Μαΐου του 45. Κύριοι ομιλητές είναι οι Κάτουλος και Λούκουλλος· δευτερεύοντες οι Κικέρωνας και Ορτίνσιος. Ο Κικέρωνας όμως δεν ήταν ικανοποιημένος και κατά τη διάρκεια μιας παραμονής στο Αρπίνο, στα τέλη Ιουνίου, έγραψε για δεύτερη φορά το έργο σε τέσσερα βιβλία και το ολοκλήρωσε τον Ιούλιο. Στη δεύτερη έκδοση πρωταγωνιστικό ρόλο στη συζήτηση παίζει ο Βάρρωνας, στον οποίο αφιερώνει το έργο, και έχει συνομιλητές τον Κάτωνα και τον Βρούτο.

contra omnia disserendi: Αναφέρεται στη διαλεκτική μέθοδο που είχε συνδεθεί ιδιαίτερα με τον Σωκράτη και τους Ακαδημαϊκούς. Όμως η μέθοδος αυτή ξεκίνησε πιθανώς με τους Ελεάτες και αναπτύχθηκε από τον Πρωταγόρα και τον Γοργία. Στην περίπτωση του Κικέρωνα θα μπορούσε κανείς να παρατηρήσει ότι η Ακαδημαϊκή συνήθεια να ζυγίζει τα υπέρ και τα κατά κάθε προβλήματος και να καταλήγει σε πιθανότητα μάλλον παρά σε βεβαιότητα, αποτελούσε ένα λαμπρό παράλληλο της δουλειάς ενός δικηγόρου που ξέρει να χρησιμοποιεί την ισορροπία των επιχειρημάτων σε κάθε δικαστική υπόθεση.

Arcesila: Από την Πιτάνη της Αιολίδας. Έζησε από το 315/4 μέχρι το 241/0 π. Χ. Διαδέχθηκε τον Κράτη στην Ακαδημία και ίδρυσε τη "Μέση Ακαδημία". Συγγράμματα δεν άφησε· ό,τι ξέρουμε γι' αυτόν προέρχεται από τους μεταγενεστέρους. Είναι αυτός που εισήγαγε στην Ακαδημία το Σκεπτικισμό, τον οποίο είχε κάνει φιλοσοφικό σύστημα ο Πύρρωνας. Φαίνεται ότι

πίστευε ότι μ' αυτό τον τρόπο, έμενε πιστός στο πνεύμα της Σωκρατικής διαλεκτικής, όπως αυτή αντικατοπτρίζεται στους πρώιμους διαλόγους του Πλάτωνα. Κυρίως στρεφόταν εναντίον των Στωικών.

Carneade: (βλ. παράγραφο 4).

12. veris falsa quaedam adiuncta: Οι τρεις κυριότερες φιλοσοφικές σχολές της εποχής είχαν διατυπώσει διαφορετικές απόψεις σχετικά με τις αισθήσεις. Οι Επικούρειοι θεωρούσαν ότι οι αισθήσεις είναι αγγελιαφόροι της αλήθειας. Τα λάθη των ανθρώπων δεν οφείλονται στις αισθήσεις, αλλά στο ότι δεν τις ερμηνεύουν σωστά. Οι Στωικοί θεωρούσαν ότι από τις πληροφορίες που μας μεταφέρουν οι αισθήσεις μερικές είναι αληθινές, άλλες όμως είναι ψεύτικες. Οι αληθινές ξεχωρίζουν από τις ψεύτικες εξαιτίας της καθαρότητας με την οποία παρουσιάζονται (*ένάργεια*). Οι Ακαδημαϊκοί θεωρούσαν ότι ίσως μερικές πληροφορίες που μας δίνουν οι αισθήσεις να είναι αληθινές, αλλά μια και δεν μπορούμε να ξέρουμε ποιες είναι αυτές, όλες πρέπει να θεωρούνται αναξιόπιστες· άρα και οι συλλογισμοί που βασίζονται πάνω σ' αυτές δεν οδηγούν στην αλήθεια, αλλά στην πιθανότητα.

nota: (notum) Αποδίδει τον Ελληνικό όρο "*σημείον*" είναι μια λέξη με πολλές φιλοσοφικές σημασίες που χρησιμοποιείται και από τους Στωικούς (ο Ζήνωνας έγραψε βιβλίο "*Περὶ Σημείων*", όπως λέγει ο Διογένης ο Λαέρτιος 7, 4) και από τους Επικουρείους (ο Φιλόδημος έγραψε έργο με τον τίτλο "*Περὶ Σημείων και Σημειώσεων*").

13. ut in Synephebis: Είναι από τους *Synephebi* του Καικιλίου, μια κωμωδία στην οποία ο Κικέρωνας παραπέμπει πολύ συχνά. Είναι δύσκολο όμως να ξέρουμε αν εδώ ο Κικέρωνας παραθέτει ακριβώς το κείμενο του Καικιλίου ή δίνει μια ελεύθερη απόδοσή του.

14. delubris: Η πιο παλαιά αναφορά της λέξης είναι στα *Argeorum Sacrificia* στον Varr. *L.L.* 5, 52 όπου φαίνεται να

δηλώνει μέρος του ιερού του *Deus Fidius*. Ο J. B. Hofmann *Lat. etym. Wörterbuch*, το παράγει από το ρήμα *deluo* και νομίζει ότι αρχικά ήταν χώρος με τρεχούμενο νερό κοντά στο ιερό, όπου έπρεπε να γίνουν οι απαραίτητοι καθαρμοί πριν από τις θυσίες.

quibus nos praesumus: Ο Κικέρωνας έγινε οiwονοσκόπος το 53 και διαδέχθηκε τον Κράσσο μετά το θάνατο αυτού. Αναφέρεται συχνά στις μελέτες του και στην πρόοδό του στον τομέα των οiwονοσκοπιών. Για όλα αυτά μιλάει στο έργο του *De Auguriis*. Εντούτοις συχνά καταφέρεται κατά της μαντικής και της οiwονοσκοπίας στο δεύτερο βιβλίο του *De Divinatione*.

15. apud: Ίσως να αναφέρεται στο σπίτι του στην πόλη ή σε μια έπαυλη στην εξοχή. Μερικοί μελετητές πιστεύουν ότι είναι μια έπαυλη όπου μια "ἐξέδρα" θα ταίριαζε καλύτερα στον ανοικτό χώρο της εξοχής. Αν όμως λάβουμε υπόψη μας ότι ο Κικέρωνας έρχεται στο μέσον της συζήτησης και ότι στο τέλος διαλύονται με τον ερχομό της νύχτας, ίσως θα πρέπει να σκεφτούμε ότι μάλλον πρόκειται για ένα σπίτι μέσα στην πόλη.

C. Cottam: Γεννήθηκε το 120 π. Χ. Έτσι την εποχή του διαλόγου θα ήταν γύρω στα 45 και ο Κικέρωνας γύρω στα 29-31. Από τον Κικέρωνα θεωρείται ότι τη χρονική στιγμή του διαλόγου δεν ήταν ακόμη ύπατος (πήρε το αξίωμα αυτό το 75 π. Χ.), αλλά αρχιερέας. Αυτό μας βοηθά να καθορίσουμε τη δραματική χρονολογία του έργου. Ως δικηγόρος θεωρείται ως ένας από τους πιο διακεκριμένους της γενιάς του. Λόγοι του δεν έχουν δημοσιευθεί αν και στα αποσπάσματα των *Ιστοριών* του Σαλλουστιού υπάρχει ένας, αλλά φυσικά είναι διαμορφωμένος από το Σαλλούστιο. Ο Κόττα έχει ένα ρόλο στο *De Oratore*. Σχετικά με τα φιλοσοφικά του ενδιαφέροντα ο Κικέρωνας φαίνεται να τον θεωρεί οπαδό της Ακαδημίας· στο *De Oratore* (3, 145) μάλιστα τον παρουσιάζει να λέγει: *me quidem in Academiam totum compulisti*.

feriis Latinis: Μια κινητή γιορτή που διαρκούσε τέσσερις ημέρες κατά τη διάρκεια της οποίας γίνονταν λατρευτικές τελετές στο όρος Αλβανό. Το *De Republica* διαδραματίζεται κατά την ίδια γιορτή.

exedra: Ένα ευρύχωρο δωμάτιο, χτισμένο δίπλα στη στοά του περιστυλίου, κυρίως σχήματος ημικυκλικού, εφοδιασμένο με καθίσματα, που το χρησιμοποιούσαν για συζητήσεις. Έξέδραι φαίνεται ότι υπήρχαν στις σχολές των Ελλήνων φιλοσόφων.

C. Velleius: Ό,τι γνωρίζουμε γι' αυτόν προέρχεται από τα στοιχεία που μας δίνει ο Κικέρωνας στο *De Natura Deorum*. Έτσι φαίνεται ότι καταγόταν από το Λανούβιο και ήταν φίλος του ρήτορα Λ. Κράσσου. Θα απορούσε κανείς όμως για ποιο λόγο ο Κικέρωνας διάλεξε έναν ασήμαντο εκπρόσωπο της Επικούρειας Σχολής τη στιγμή που στη Ρώμη την εποχή εκείνη υπάρχουν άλλοι πολύ καλύτεροι εκπρόσωποί της, όπως λ. χ. ο Λουκρήτιος. Ίσως όμως σκόπιμα διάλεξε έναν όχι και τόσο καλό ομιλητή ως εκπρόσωπο της σχολής, της οποίας τη διδασκαλία δεν επικροτούσε.

Q. Lucilius Balbus: Και γι' αυτόν ό,τι ξέρουμε προέρχεται από τα στοιχεία που δίνει ο Κικέρωνας στο *De Natura Deorum*. φαίνεται λοιπόν ότι ήταν φίλος του Ποσειδωνίου και αλληλογραφούσε με τον Ακαδημαϊκό Αντίοχο, ο οποίος πιθανώς την εποχή που διαδραματίζεται ο διάλογός μας του είχε αφιερώσει κάποιο βιβλίο του.

progressus: Ίσως μεταφράζει το Στωικό όρο "προκοπή" (= πρόοδος προς την αρετή).

pro tuo studio: Ο Κικέρωνας μόλις έχει επιστρέψει από το ταξίδι του στην Ελλάδα και την Ανατολή, όπου είχε παρακολουθήσει πολλούς Έλληνες φιλοσόφους, γι' αυτό τον θεωρούσαν αρκετά ικανό για να μετάσχει σε μια συζήτηση.

16. trium disciplinarum: Παραλείπει τους Περιπατητικούς γιατί πίστευε ότι οι θεολογικές απόψεις τους ήταν συγγενείς με αυτές των Στωικών. Την άποψη αυτή υποστήριζε ο Αντίοχος, όπως φαίνεται από όσα θα πει στη συνέχεια δικαιολογώντας την απουσία ενός Περιπατητικού ομιλητή.

M. Piso (M. Pupius Piso Frugi): Γιος του Καλπουρνίου Πείσωνα και υιοθετημένος από τον Μ. Πούπιο. Την εποχή του διαλόγου ήταν ταμίας του Λ. Σκιπίωνα. Υπήρξε πραίτωρας στην Ισπανία, έκανε θρίαμβο το 69 για τις υπηρεσίες του εναντίον των πειρατών

και του Μιθριδάτη και έγινε ύπατος το 61. Ήταν εξαιρετικός ρήτορας. Ο περιπατητικός Στασέας από τη Νεάπολη ήταν φίλος του και χωρίς αμφιβολία τον επηρέασε. Στο 5^ο βιβλίο του *De Finibus* ο Πείσωνας είναι ο εκπρόσωπος των περιπατητικών. Ο Κικέρωνας φαίνεται να έχει συγκωρήσει μια αντίθεση ανάμεσα σ' αυτόν και τον Πείσωνα εξαιτίας της στάσης του τελευταίου προς τον Κλώδιο.

ad hunc Balbum: Ίσως απλά ένα βιβλίο σταλμένο σαν δώρο, αλλά πιο πιθανό φαίνεται ένα βιβλίο που απευθύνεται ή αφιερώνεται στον Βάλβο. Ένα τέτοιο έργο, που προσπαθεί να γεφυρώσει τα χάσματα μεταξύ των σχολών που ξεκινούν από τη διδασκαλία του Σωκράτη, θα μπορούσε πολύ ταιριαστά να απευθύνεται από ένα μη-σκεπτικιστή Ακαδημαϊκό προς ένα Στωικό.

17. nisi molestum est: Μια συχνή φράση ευγένειας πρβλ. Πλατ. *Τίμ.* 17b: *εἰ μή τί σοι χαλεπόν.*

ab eodem Philone: Ο Κικέρωνας παρουσιάζεται σαν να είναι κιάλας αναγνωρισμένος ως ένας οπαδός της Ακαδημίας.

adiutorem...auditorem: Παρονομασία. Το συνδυασμό βρίσκουμε συχνά στους μεταγενέστερους συγγραφείς.

libero iudicio: Τονίζει με ιδιαίτερη υπερηφάνεια την ελευθερία που απολάμβαναν οι Ακαδημαϊκοί σε αντίθεση με το δογματισμό μερικών άλλων σχολών, δηλαδή των Στωικών, των Πυθαγορείων και ιδιαίτερα των Επικουρείων.

nulla...adstrictum necessitate: Η δήλωση του Κικέρωνα για ελευθερία της προσωπικής κρίσης των Ακαδημαϊκών εξυπηρετεί μια προετοιμασία για το 3, 95 όπου τα δύο μέλη της σχολής ο Κόττα και ο Κικέρωνας υποστηρίζουν διαφορετικές απόψεις.

velim nolim: Με τη φράση αυτή ο Κικέρωνας αποδίδει μια κοινή παροιμιακή φράση που στα Ελληνικά τη βρίσκουμε διατυπωμένη με πολλούς τρόπους π. χ. *θέλεος ἀθέλεος* (Αισχ. *Ικετ.* 862), *θέλεις οὐ θέλεις* (Αρρ. *Επικτ.* 3, 9, 16), *οὐκ ἐκῶν ἐκῶν* (Ευρ. *Ι. Τ.* 512).

18. tum Velleius: Μετά μια γενική εισαγωγή εδώ αρχίζει τη συζήτηση ο Επικούρειος Βελλήιος, ο οποίος επιτίθεται πρώτα εναντίον των Πλατωνικών και Στωικών θεωριών για τους θεούς και τη δημιουργία (18-24), δεύτερον εναντίον των φιλοσόφων γενικά ακολουθώντας μια διάταξη κατά το δοξογραφικό τρόπο (25-41), τρίτον εναντίον των διάφορων λογοτεχνικών, λαϊκών και βαρβαρικών δοξασιών (42-43) και μετά εκθέτει τις απόψεις των Επικουρείων (43-56).

fidenter sane: Το αλαζονικό ξεκίνημα του λόγου του Βελλήιου έρχεται σε αντίθεση με την πιο ευγενική και χωρίς πάθος εισαγωγή του Κόττα στην παράγραφο 57· έτσι δημιουργεί την εντύπωση ενός μονόπλευρου και ενθουσιώδους οπαδού της Επικούρειας φιλοσοφίας, που πιθανώς έχει ακόμη το ζήλο του νεο-προσλήτου. Ο δογματισμός είναι κατεξοχήν χαρακτηριστικό των Επικουρείων, εφόσον ο ίδιος ο Επίκουρος είχε πει (Διογ. Λαέρ. 10, 12): *τὸν σοφόν...δογματιεῖν τε καὶ οὐκ ἀπορήσειν*.

Epicuri intemundiis: *intermundia* (Ελλ. μετακόσμια) είναι σύμφωνα με τη διδασκαλία του Επικούρου χώροι ανάμεσα στους διάφορους κόσμους, όπου ο Επίκουρος τοποθετούσε τους θεούς (βλ. Εισαγωγή).

mundi: Κανονικά αποδίδει την ελληνική λέξη "κόσμος". Ο Ελληνικός όρος που αρχικά σημαίνει "τάξη", "στολισμός", χρησιμοποιήθηκε πρώτα με μεταφορική σημασία από τον Πυθαγόρα για να δηλώσει το σύμπαν. Όπως όμως λέγει ο Αέτιος, ο Θεόφραστος αποδίδει τον όρο στον Παρμενίδη και ο Ζήνωνας στον Ησίοδο.

Platonis: Ο περίφημος φιλόσοφος, ο σπουδαιότερος μαθητής του Σωκράτη. Έζησε από το 427 μέχρι το 347. Ήταν γιος του Αρίστωνα και της Περικτιόνης, Αθηναίων από τις αρχοντικότερες οικογένειες. Είκοσι χρονών γνώρισε τον Σωκράτη που τον έκανε να εγκαταλείψει την ποίηση και να στραφεί στη φιλοσοφία. Για ένα διάστημα, μετά το θάνατο του Σωκράτη, πήγε στα Μέγαρα γύρισε όμως γρήγορα στην Αθήνα όπου αφιερώθηκε στη συγγραφή φιλοσοφικών διαλόγων. Έκανε πολλά ταξίδια στην Αίγυπτο, την Κύρηνη και τη Μεγάλη Ελλάδα όπου

συναναστράφηκε τους Πυθαγορείους. Στις Συρακούσες προσπάθησε να επηρεάσει τον Διονύσιο τον πρώτο και να πραγματοποιήσει τα πολιτικά ιδανικά του, αλλά απέτυχε. Στο γυρισμό για την Αθήνα, στην Αίγινα τον συνέλαβαν πειρατές και τον πούλησαν για δούλο. Τον αγόρασε ο φίλος του από την Κυρήνη, ο Αννίκερης, και τον ελευθέρωσε. Ο Αννίκερης δεν δέχτηκε να πάρει πίσω το αντίτιμο της απελευθέρωσης του Πλάτωνα. Με τα χρήματα αυτά ο Πλάτωνας αγόρασε έναν κήπο κοντά στο ιερό του Ακάδημου όπου και εγκατέστησε τη σχολή που ονομάστηκε Ακαδημία (387 π. Χ.). Ταξίδεψε πάλι στη Σικελία σε μια προσπάθεια να πραγματοποιήσει τα πολιτικά του ιδανικά μέσω του Διονυσίου του δευτέρου, αλλά απέτυχε και πάλι. Εγκατέλειψε τις προσπάθειές του μετά τη δολοφονία του Δίωνα και πέρασε την υπόλοιπη ζωή του στην Αθήνα αφοσιωμένος στο συγγραφικό του έργο. Η συγγραφική του δράση απλώνεται σε ένα διάστημα πενήντα χρόνων. Πολλά συγγράμματα παραδόθηκαν με το όνομά του από αυτά όμως στην αρχαιότητα θεωρούνταν γνήσια 36 συγγράμματα (35 διάλογοι και ένα σύγγραμμα θεωρούνται οι 13 επιστολές του). Αυτά ο Θράσυλλος τα κατέταξε σε 9 τετραλογίες. Η νεώτερη έρευνα απέδειξε ότι και άλλα είναι νόθα. Έτσι σήμερα θεωρούνται γνήσια 27 συγγράμματα (δηλαδή η *Απολογία* και 26 διάλογοι) και από τις επιστολές ίσως οι 6, 7 και 8.

Μέσα από τους διαλόγους του μπορούμε να δούμε το φιλοσοφικό σύστημα του Πλάτωνα στην εξέλιξή του και όχι σαν έτοιμο σύστημα. Στη διαμόρφωση της σκέψης του βαθιά επίδραση άσκησε η διδασκαλία του Σωκράτη και σε δεύτερη μοίρα η διδασκαλία των Πυθαγορείων.

Δεν είναι σκοπός μας να δούμε εδώ το φιλοσοφικό σύστημα του Πλάτωνα· θα περιοριστούμε απλά σε μια σύντομη έκθεση των απόψεών του πάνω στα θέματα της θρησκείας που μας απασχολούν στο κείμενο που μελετάμε. Η θρησκεία του Πλάτωνα είναι ένας φιλοσοφικός μονοθεϊσμός· ταυτίζει τη θεότητα με την ιδέα του αγαθού. Πιστεύει ότι ο κόσμος είναι δημιούργημα μιας διάνοιας. Ο κόσμος είναι έμψυχος κλείνει μέσα του θνητά και αθάνατα όντα είναι στην ουσία ένας ορατός θεός,

εικόνα του νοητού. Η λατρεία του θεού συνίσταται στην αρετή και τη γνώση και τελικός σκοπός του ανθρώπου είναι να μοιάσει στο θεό.

Όμως στο τελευταίο του έργο, τους *Νόμους*, ο Πλάτωνας γίνεται όλο και πιο συντηρητικός. Στρέφεται κατά της αθεΐας και απαιτεί θανατική ποινή για τους αθέους, και ακόμη θεωρεί θεούς τα άστρα και αναγνωρίζει κάποια παιδαγωγική σημασία στους θεούς της παραδοσιακής θρησκείας.

Από τις απόψεις του Πλάτωνα ο Βελλήσιος αναφέρεται εδώ στη βασική ιδέα του ότι το σύμπαν είναι δημιούργημα μιας διάνοιας (παρ. 18), δεν αναπτύσσει επιχειρήματα για να την ανασκευάσει, αλλά απλά τη μεταφέρει στο ανθρώπινο επίπεδο, παρουσιάζοντας δηλαδή το θεό σαν ένα άνθρωπο αρχιτέκτονα και εκφράζει κάποιες απορίες που φυσικά προέρχονται από έναν τέτοιο συσχετισμό (παρ. 19).

Αναφέρεται επίσης στην ιδέα ενός έμψυχου κόσμου που είναι και αυτός θεός ή μέρος του θεού, αλλά οι ιδιότητες που του αποδίδει φαίνεται να είναι ένας συνδυασμός των Πλατωνικών και Στωικών (βλ. παρακάτω) απόψεων πάνω σ' αυτό το θέμα. Ιδιαίτερα όμως η σφαιρική μορφή του κόσμου (*rutundum*) για την οποία μιλάει (παρ. 18) είναι άποψη του Πλάτωνα.

Πράγματι ο Πλάτωνας ακολουθώντας τις αρχές της στερεομετρίας, όπως την είχε ιδρύσει ο Θεαίπτοτος, απέδωσε τα τέσσερα βασικά σχήματα στα στοιχεία της φύσης, δηλαδή τον κύβο στο χώμα, την πυραμίδα στη φωτιά, το οκτάεδρο στον αέρα, το εικοσάεδρο στο νερό. Το πέμπτο σχήμα, το δωδεκάεδρο, που μοιάζει περισσότερο στη σφαίρα, το απέδωσε στο θεό και είπε ότι το σύμπαν έχει αυτό το σχήμα (πρβλ. Διογ. Λαέρ. 3, 71-72: *ἓνα τε αὐτόν καὶ οὐκ ἄπειρον κατεσκευάσθαι, ὅτι καὶ τὸ ὑπόδειγμα ἐν ἧν ἂφ' οὗ αὐτόν ἐδημιούργησε· σφαιροειδῆ δὲ διὰ τὸ καὶ τὸν γεννήσαντα τοιοῦτον ἔχειν σχῆμα. Ἐκεῖνον μὲν γὰρ περιέχειν τὰ ἄλλα ζῶα, τοῦτον δὲ τὰ σχήματα πάντων.*)

Τη στροφή του Πλάτωνα προς πιο συντηρητικές απόψεις στο σύγγραμμά του *Νόμοι* θα αντιμετωπίσει στην παράγραφο 30 (όπου βλέπε).

de Timaeo: Στο σύγγραμμά του αυτό ο Πλάτωνας συχνά αναφέρεται στο θεό ως δημιουργό του σύμπαντος π.χ. Πλατ. *Τίμ.* 28c - 29a: τὸν μὲν οὖν ποιητὴν καὶ πατέρα τοῦδε τοῦ παντός...ὁ τεκταινόμενος αὐτὸν ἀπρηγάζετο...ὃ τε δημιουργός κ.τ.λ. Το έργο αυτό μετέφρασε ο Κικέρωνας, είναι όμως αποσπασματικό.

Stoicorum: Σύμφωνα με τη Στωική φιλοσοφία μοναδική πραγματικότητα είναι η ύλη· η ύλη από μόνη της δεν έχει ιδιότητες· οι ιδιότητες των όντων προέρχονται από τη λογική δύναμη που απλώνεται μέσα στην ύλη και η οποία δημιούργησε τον κόσμο. Όλες οι δυνάμεις που ενεργούν στον κόσμο προέρχονται από την αρχική αυτή λογική δύναμη. Όπως όλα τα πραγματικά όμως, πρέπει να τη φανταστούμε σαν κάτι το υλικό, συγκεκριμένα σαν πνεύμα ή φωτιά. Από αυτή προέρχεται η κίνηση και η ζωή των πάντων και υπάρχει μέσα στο σύμπαν σαν η ψυχή ή το πνεύμα του. Είναι η ψυχή, ο νους, το λογικό του κόσμου, η Πρόνοια, το πεπρωμένο, η φύση, ο κοινός νόμος κ. ά. Όλες αυτές οι έννοιες δηλώνουν για τους Στωικούς το ίδιο πράγμα από διαφορετικές πλευρές.

Όπως στον άνθρωπο η ψυχή υπάρχει σε όλο το σώμα, αλλά το κυρίαρχο μέρος της (*ήγεμονικόν*) έχει την έδρα στο κεφάλι ή στην καρδιά, κατά τον ίδιο τρόπο και η ψυχή του σύμπαντος, ο θεός, έχει την έδρα του στην εξώτατη περιφέρεια του κόσμου, δηλαδή τον αιθέρα (κατά τον Χρύσιππο) ή στον Ουρανό (κατά τον Ποσειδώνιο) ή στον ήλιο (κατά τον Κλεάνθη) (βλ. Διογ. Λαέρ. 7, 139). Ο κόσμος όμως δεν είναι τελείως ξεχωριστός από το θεό. Θεός και κόσμος είναι από την ίδια ουσία, γιατί ο θεός για να δημιουργήσει τον κόσμο μεταμόρφωσε ένα μέρος του στα στοιχεία της ύλης, που αποτελούν τον κόσμο και κατοίκησε μέσα του σαν μορφοπλαστική δύναμη. Κάποτε ο κόσμος αυτός θα καθεί με μια παγκόσμια πυρκαγιά που θα τον απορροφήσει. Αλλά δεν θα υπάρξει τέλος γιατί αμέσως η δημιουργία θα αρχίσει και πάλι. Έτσι η ύπαρξη συνεχίζεται για πάντα σε ατελείωτα επαναλαμβανόμενους κύκλους, ακολουθώντας ένα καθορισμένο νόμο, κατά τη Στωική ορολογία ένα "Λόγο". Αυτός ο νόμος είναι η Μοίρα ή η Πρόνοια, που ορίζεται από το θεό. Αλλά και ο Λόγος είναι θείας υφής.

Η ψυχή του ανθρώπου είναι κομμάτι της θείας φωτιάς που έπεσε από τον αιθέρα στα σώματα των ανθρώπων, όταν αυτοί πρωτοδημιουργήθηκαν, και περνά από τους γονείς στα τέκνα. Μετά το θάνατο οι ψυχές θα εξακολουθήσουν να υπάρχουν μέχρι το τέλος του κόσμου, στον οποίο έζησαν· τότε με την καταστροφή αυτού του κόσμου θα γυρίσουν πάλι στη θεότητα.

Ο Βελλήιος αναφέρεται στην παράγραφο 18 στην Πρόνοια και τον κόσμο. Και στην μεν Πρόνοια αναφέρεται πολύ χλευαστικά ξεκινώντας φυσικά από τη βαθιά αντίθεση της Επικούρειας Φιλοσοφίας προς τη Μοίρα και τη Μαντική, με τις οποίες ταυτίστηκε η Πρόνοια, ενώ στον κόσμο απλά αποδίδει κάποιες ιδιότητες έχοντας πιθανώς στο νου του έναν κόσμο που συνδυάζει, όπως επισημάναμε πιο πάνω, την Πλατωνική και Στωική ιδέα γι' αυτόν. Από τις ιδιότητες που αποδίδει στον κόσμο το *animo et sensibus praeditum* φαίνεται, σύμφωνα με όσα είπαμε προηγουμένως, να αναφέρονται και στον Πλατωνικό κόσμο και στον κόσμο κατά την Στωική αντίληψη· για το *rutundum* μιλήσαμε πιο πάνω, ενώ τα *ardentem* και *volubilem* φαίνεται να ταιριάζουν περισσότερο στον κόσμο κατά τη Στωική αντίληψη.

19. Στην παράγραφο αυτή τον Βελλήιο απασχολεί ο Πλατωνικός θεός ως δημιουργός του σύμπαντος· για τον τρόπο που τον παρουσιάζει βλέπε το σχετικό σχόλιο στην παράγραφο 18.

vester Plato: Δεν φαίνεται να είναι πληθυντικός της μεγαλοπρέπειας, αλλά ότι απευθύνεται σε όλους τους συνομιλητές του, γιατί θεωρεί τους δύο Ακαδημαϊκούς, δηλαδή τον Κόττα και τον Κικέρωνα, και τον Στωικό Βάλβο, ο οποίος στο 2, 32 ονομάζει τον Πλάτωνα *quasi quendam deum philosophorum*, σαν κληρονόμους της Πλατωνικής παράδοσης.

architecti: Στα Ελληνικά ο *ἀρχιτέκτων* του σύμπαντος φαίνεται να δηλώνεται συνήθως με τη λέξη *δημιουργός*.

quinque formae: Αναφέρεται στα πέντε βασικά σχήματα της στερεομετρίας τα οποία ο Πλάτωνας υιοθέτησε και απέδωσε τα τέσσερα από αυτά στα τέσσερα στοιχεία της φύσης και το πέμπτο στο θεό και το σύμπαν (βλ. παράγραφο 18).

20. manu paene factum...sempiternum: Είναι πολύ σωστή η παρατήρηση του Βελληίου ότι ο κόσμος, όπως τον φαντάστηκε ο Πλάτωνας, δεν μπορεί να είναι αιώνιος, εφόσον κάποτε δημιουργήθηκε γιατί είναι απαράβατος νόμος ότι ό,τι γεννιέται πρέπει κατ' ανάγκη να χαθεί.

Όμως η άποψη του Πλάτωνα είναι ότι υπάρχει μια εξαίρεση στο αξίωμα αυτό, ότι δηλαδή ο δημιουργός θέλει να κρατήσει το σύμπαν στη ζωή και ότι η θέλησή του υπερισχύει. Έτσι στον *Τίμαιο* παρουσιάζει το Δία να λέγει (*Τίμ.* 41 a-b): δι' ἐμοῦ γενόμενα ἅλута ἐμοῦ γε μὴ ἐθέλοντος. Τὸ μὲν οὖν δὴ δεθὲν πᾶν λυτόν, τὸ γε μὴν καλῶς ἄρμοσθὲν καὶ ἔχον εὖ λύειν ἐθέλειν κακοῦ· δι' ᾧ καὶ ἐπέπερ γεγέννησθε, ἀθάνατοι μὲν οὐκ ἐστὲ οὐδ' ἅλυτοι τὸ πᾶμπαν, οὔτι μὲν δὴ λυθήσεσθέ γε οὐδὲ τεύξεσθε θανάτου μοίρας, τῆς ἐμῆς βουλήσεως μείζονος ἔτι δεσμοῦ καὶ κυριωτέρου λαχόντες ἐκείνων οἷς ὅτ' ἐγίγνεσθε συνδεῖσθε. *Τίμ.* 32c: ὥστε...ἅλυτον ὑπὸ τοῦ ἄλλου πλὴν ὑπὸ τοῦ συνδήσαντος γενέσθαι. Καὶ *Αριστοτ. Περί Οὐρανοῦ* 1,10, 280a, 28-32: εἰσὶ γάρ τινες οἷς ἐνδέχεσθαι δοκεῖ καὶ ἀγέννητόν τι ὄν φθαρῆναι καὶ γενόμενον ἄφθαρτον διατελεῖν, ὥπερ ἐν τῷ *Τιμαίῳ*· ἐκεῖ γάρ φησι τὸν οὐρανὸν γενέσθαι μὲν, οὐ μὴν ἀλλ' ἔσεσθαι γε τὸν λοιπὸν αἰεὶ χρόνον.

physiologiam: Οι Ακαδημαῖκοί κώριζαν τη φιλοσοφία σε τρία μέρη: το φυσικόν, το λογικόν και το ηθικόν. Τη διαίρεση αυτή ενστερνίστηκαν και οι Στωικοί (*Διογ. Λαερ.* 7, 39-40). Το πρώτο από αυτά, η φυσιολογία ή φυσική φιλοσοφία περιλάμβανε για τους Στωικούς και τους Επικουρείους και τη Θεολογία. Ο Αριστοτέλης όμως στα *Μεταφυσικά* (10, 7, 1064b 2-3) χωρίζει τη φιλοσοφία σε φυσική, μαθηματική και θεολογική.

Pronoea...vestra: Η κλητική *Lucili* δείχνει ότι το *vestra* είναι πληθυντικός μεγαλοπρέπειας αντί του *tua*.

21. cur mundi aedificatores repente exstiterint: Ο Πλάτωνας (*Τίμ.* 29d-30b) υποστηρίζει η δημιουργία έγινε γιατί ο θεός θέλησε να φτιάξει έναν κόσμο καλό και όμοιο μ' αυτόν. Δεν δίνει όμως καμιά εξήγηση γιατί η δημιουργία άρχισε μια

δεδομένη στιγμή, ενώ λογικά θα έπρεπε να υπήρχε από πάντα. Αυτό είναι ένα αδύνατο σημείο στην Πλατωνική θεωρία που επεσήμαναν οι Επικούρειοι. Περίπου όμοια εκφράζεται ο Λουκρήτιος (5, 168-175): *quidve novi potuit tanto post ante quietos inlicere ut cuperent vitam mutare priorem?...sed cui nil accidit aegri tempore in anteacto, cum pulchre degeret aevum, quid potuit novitatis amorem accendere tali? quidve mali fuerat nobis non esse creatis? an, credo, in tenebris vita ac maerore iacebat, donec diluxit rerum genitalis origo?* Δεν φαίνεται πιθανό να δανείστηκε ο Κικέρωνας από τον Λουκρήτιο ή αντίθετα, πιθανώς και οι δύο άντλησαν από τον Φιλόδημο ή άλλους γνώστες της διδασκαλίας του Επικούρου.

innumerabilia saecula: Η αρχική σημασία της λέξης *saeculum* ήταν "γένος εμψύχων όντων" έτσι το χρησιμοποιεί ο Λουκρήτιος 2, 995: *saecula ferarum*. Μετά κατέληξε να σημαίνει "μία ανθρώπινη γενεά". Ο Βάρρωνας *L.L.* 6, 11 ορίζει τη λέξη *saeculum* σαν μια περίοδο από 100 χρόνια. Ο Κικέρωνας δεν δίνει έμφαση σε έναν ορισμένο αριθμό.

non ea quae: Και οι Έλληνες και οι άλλοι αρχαίοι λαοί είχαν συνείδηση ότι οι ενότητες του χρόνου, δηλαδή έτη, μήνες, μέρες κ. ά, καθορίζονταν από τις κινήσεις των ουρανίων σωμάτων πρβλ. Πλατ. *Τίμ.* 37e: *ἡμέρας γάρ καὶ νύκτας καὶ μῆνας καὶ ἐνιαυτούς, οὐκ ὄντας πρὶν οὐρανὸν γενέσθαι, τότε ἅμα ἐκείνῳ συνισταμένῳ τὴν γένεσιν αὐτῶν μηχανᾶται. Ταῦτα δὲ πάντα μέρη χρόνου, καὶ τό τ' ἦν τό τ' ἔσται χρόνου γεγονότα εἶδν.*

ab infinito tempore aeternitas: Σύμφωνα με τον Πρόκλο πριν απ' όλα τα αιώνια πράγματα υπήρχε η αιωνιότητα (αἰών) και πριν από όλα τα χρονικά πράγματα υπήρχε ο χρόνος.

22. naturae: Δηλαδή στοιχεία (όμοια στην παράγραφο 29).

signis et luminibus: Εδώ συγκρίνει τους αστερισμούς και τα άστρα που κοσμούν τον ουρανό με το στολισμό των δημοσίων κτιρίων της Ρώμης που φρόντιζαν οι αγορανόμοι. Επίσης το ότι τα άστρα θεωρούνταν ότι σκοπό έχουν να δώσουν φως και να στολίσουν φαίνεται από τη χρήση του όρου "κόσμος". Έτσι, σύμφωνα με παρατήρηση του E. Bignone [*L' Aristotele perduto*,

2 (1936), 375], η θεία φροντίδα για τον κόσμο συγκρίνεται με μια "λειτουργία" που είναι τελείως αντίθετη με τις απόψεις του Επικούρου για το θείο. Επικ. Επ. 1,76: μήτε λειτουργούντος τινός νομίζουν δεῖ γενέσθαι (Bailey).

ut...melius habitaret: Αυτό έρχεται σε αντίθεση με την άποψη των Επικουρείων ότι ο θεός είναι απόλυτα ευτυχισμένος και δεν έχει καμία ανάγκη.

23. sapientiumne: Σύμφωνα με τη Στωική φιλοσοφία οι άνθρωποι χωρίζονται σε δύο κατηγορίες τους σοφούς και τους ανοήτους. Τους σοφούς σπάνια μπορεί να τους βρει κανείς στον κόσμο. Αργότερα όμως η Μέση Στοά δέχτηκε την ύπαρξη μιας άλλης κατηγορίας, δηλαδή τους "προκόπτοντες": είναι οι άνθρωποι εκείνοι που κάτω από την επίδραση της Στωικής φιλοσοφίας σημειώνουν πρόοδο προς την αρετή και τη σοφία.

incommoda: Είναι πολύ πιθανό εδώ ο Κικέρωνας να αποδίδει τον Στωικό όρο "ἀποπροηγμένα".

24. animantem immortalem et eundem beatum: Οι δύο αυτές ιδιότητες, αθάνατος και ευτυχισμένος, είναι οι βασικές ιδιότητες που αποδίδουν στο θεό όχι μόνον η Ακαδημία και η Στοά, αλλά και οι Επικούρειοι βλ. παράγραφο 45: *ut eos aeternos et beatos haberemus*.

neget...Plato: Πρβλ. Τίμ. 33b: τῷ δὲ (κόσμῳ) τὰ πάντα ἐν αὐτῷ ζῶα περιέχειν μέλλοντι ζῷῳ πρέπον ἂν εἴη σχῆμα τὸ περιειληφὸς ἐν αὐτῷ πάντα ὅποσα σχήματα. Διὸ καὶ σφαιροειδές, ἐκ μέσου πάντη πρὸς τὰς τελετὰς ἴσον ἀπέχον, κυκλοτερές αὐτὸ ἐτορνεύσατο, πάντων τελεώτατον ὁμοιότατόν τε αὐτὸ ἑαυτῷ σχημάτων, νομίσας μυρίῳ κάλλιον ὅμοιον ἀνομοίου.

cylindri: Ο Αναξιμένης θεωρούσε τη γη κυλινδρική.

coni: Μερικοί έδωσαν αυτό το σχήμα στον κόσμο και άλλοι στον ήλιο.

pyramidis: Όλες οι στερεές μορφές αποτελούνται σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, από πυραμίδες.

quae vita: Ο Βελλήσιος έχοντας στο νου του το δικό του θεό που ζει σε απόλυτη ηρεμία και απραξία (βλ. Εισαγωγή) κρίνει ότι

ένας συνεχώς περιστρεφόμενος θεός και μάλιστα αν κυβερνά το σύμπαν δεν μπορεί να είναι απόλυτα ήρεμος και επομένως δεν είναι ευτυχισμένος. Αλλά και ο Αριστοτέλης (*Περὶ Οὐρανοῦ* 2, 1, 284a 34-35) παρομοιάζει ένα τέτοιο θεό με τον ακοίμητο Ιξίονα στον τροχό της τιμωρίας.

mens constans: Ένας θεός, που δεν παύει ποτέ να κινείται, έρχεται σε αντίφαση με την πρωταρχική ιδέα των Επικουρείων ότι ο θεός είναι ευτυχισμένος και απαλλαγμένος από κάθε πρόβλημα.

quodque...molestum in deo: Όπως είχε κάνει και πιο πάνω (παρ. 19), ο Βελλήιος μεταφέρει μια από τις απόψεις των Στωικών αυτή τη φορά, και συγκεκριμένα την άποψη ότι ο κόσμος είναι μέρος του θεού (βλ. παρ. 18), στο επίπεδο του ανθρώπου και αναπτύσσει ένα συλλογισμό που αυστηρά μέσα στα πλαίσια της ανθρώπινης ζωής και ύπαρξης είναι σωστός, δεν αποτελεί όμως σωστή αντιμετώπιση της Στωικής διδασκαλίας.

inhabitabilis: Για πολλούς αιώνες οι αρχαίοι λαοί πίστευαν ότι η διακεκαυμένη ζώνη ήταν ακατοίκητη· η αντίληψη αυτή είχε διαλυθεί με την εκστρατεία του Μ. Αλεξάνδρου και τις εξερευνησεις του Πτολεμαίου προς νότον. Ήδη όμως από τον 3ο αιώνα ήταν γνωστό ότι η ζώνη του ισημερινού κατοικείται, πράγμα που επιβεβαίωσε ο Ερατοσθένης. Ο Ποσειδώνιος κιόλας αναγνωρίζει ότι η τροπική ζώνη ήταν κατοικημένη. Εντούτοις η παράδοση θέλει να υπάρχουν ακατοίκητες περιοχές βόρεια και νότια του τότε γνωστού κόσμου.

25. qualia... Οι παράγραφοι 25-41 περιέχουν μια σύνοψη των απόψεων 27 Ελλήνων φιλοσόφων, από τον Θαλή μέχρι τον Διογένη τον Βαβυλώνιο, που αφορούν την ύπαρξη και τη φύση των θεών.

Ο Βελλήιος μιλάει για όλους αυτούς τους φιλοσόφους σε ένα επικριτικό τόνο, επισημαίνοντας επανειλημμένα ότι οι απόψεις τους είναι λανθασμένες όμως οι αντιρρήσεις που προβάλλει είναι στην ουσία απόψεις που δεν συμβιβάζονται με την Επικούρεια διδασκαλία, πάνω σ' αυτά τα ζητήματα. Πέραν απ' αυτό δεν αναπτύσσει επιχειρήματα ικανά να ανασκευάσουν τη θεωρία

καθενός απ' αυτούς τους φιλοσόφους. Για μερικούς δίνει λάθος πληροφορίες για τις απόψεις τους και αναπτύσσει τους συλλογισμούς του πάνω σε λανθασμένη βάση. Αυτό ίσως γίνεται σκόπιμα από τον Κικέρωνα πιθανώς για να μας παρουσιάσει τον Επικούρειο ομιλητή όχι και τόσο καλά πληροφορημένο.

Thales... Milesius: Έζησε από το 624 μέχρι το 546 π. Χ. Γεννήθηκε στη Μίλητο, αλλά ο πατέρας του ήταν Φοινικικής καταγωγής (πρβλ. Διογ. Λαέρτ. Ι, 22). Έκανε πολλά ταξίδια στην Αίγυπτο και τη Βαβυλώνα. Το ενδιαφέρον του τράβηξαν οι μαθηματικές μελέτες. Ο ίδιος δεν άφησε συγγράμματα και ό,τι γνωρίζουμε γι' αυτόν προέρχεται από πληροφορίες που μας δίνουν αρχαίοι συγγραφείς (Ηρόδοτος, Πλάτωνας, Αριστοτέλης, Διογένης Λαέρτιος). Αλλά και αυτοί άντλησαν από την προφορική παράδοση. Ανάμεσα στα ενδιαφέροντά του φαίνεται ότι ήταν η προσπάθεια να δώσει απάντηση στο πρόβλημα της αρχής του κόσμου. Οι πληροφορίες μας για το θέμα αυτό προέρχονται κυρίως από τον Αριστοτέλη (π. χ. *Περὶ Οὐρανοῦ* Β 13, 294a 28, *Μεταφ.* Α 3, 983b 6, *Περὶ Ψυχῆς* Α2, 405a 19 και Α5, 411a 7).

Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, ο Θαλής θεωρούσε ότι η πρώτη αρχή ήταν το νερό και από αυτό γεννήθηκαν και αποτελούνται όλα. Με ποιο τρόπο γινόταν αυτό φαίνεται ή ότι ο Θαλής δεν έδωσε ικανοποιητική απάντηση ή ότι η πρόφορική παράδοση δεν διέσωσε περισσότερα στοιχεία. Ο Αριστοτέλης προσπάθησε να δώσει κάποια ερμηνεία. Πιθανώς φανταζόταν την ύπαρξη μιας δύναμης ανάλογης με την ανθρώπινη ψυχή, η οποία είναι άμεσα δεμένη με την ύλη και που είναι αυτή που ενεργοποιεί τα πάντα. Με άλλα λόγια φανταζόταν μια φύση ζωντανή και έμψυχη. Με αυτο εναρμονίζεται το γεγονός ότι στον Θαλή αποδίδεται η άποψη ότι *πάντα πλήρη θεῶν εἶναι* (Αριστ. *Περὶ Ψυχῆς* Α5 411a 7-8) και ακόμη το ότι έλεγε ότι οι πέτρες όπως ο μαγνήτης και το ήλεκτρον έχουν ψυχή επειδή προκαλούν ενέργεια (Αριστ. *Περὶ Ψυχῆς* Α2 405a 19-21). (πρβλ. Διογ. Λαερτ. Ι, 27: *Ἀρχὴν δὲ τῶν πάντων ὕδωρ ὑπεστήσατο καὶ τὸν κόσμον ἔμψυχον καὶ δαιμόνων πλήρη*).

Πολλοί συγγραφείς (πρβλ. Αριστ. *Μεταφ.* Α3 983b 30–33) υπαινίχθηκαν ότι το νερό σαν αρχή όλων των όντων μπορεί να ενέπνευσε στον Θαλή ο Όμηρος. Παρατηρήθηκε ιδιαίτερα ότι σε ομηρικούς στίχους βρίσκονται προανακρούσματα της άποψης αυτής, π. χ. *Ιλ.* Ξ 200–1: *εἴμι γὰρ ὀφρομένη πολυφὸρβου πείρατα γαῖης, Ὠκεανόν τε, θεῶν γένεσιν καὶ μπτέρα Τηθύν.* Και *Ιλ.* Ξ 244–6: *ἄλλον μὲν κεν ἔγωγε θεῶν ἀειγενετάων ῥεῖα κατευνήσαιμι, καὶ ἄν ποταμοῖο ῥέεθρα Ὠκεανοῦ, ὅς περ γένεσις πάντεσσι τέτυκται.*

si dei possunt esse sine sensu: Η αντίρρηση που προβάλλει ο Βελλήσιος προέρχεται από τις δικές του αντιλήψεις για τους θεούς δηλαδή: αν όλα αποτελούνται από νερό, αλλά το θείο είναι άυλη νοημοσύνη, μια τέτοια θεότητα δεν διαθέτει αισθήσεις και χωρίς αισθήσεις δεν υφίσταται ευχαρίστηση, άρα μια τέτοια θεότητα δεν μπορεί να είναι ευτυχισμένη.

Anaximandri: Έζησε από το 610 μέχρι το 545 π. Χ. Καταγόταν από επιφανή οικογένεια της Μιλήτου. Τα ενδιαφέροντά του στρέφονταν στην αστρονομία, μετεωρολογία, κοσμογονία, ζωολογία, ανθρωπολογία, βιολογία και γεωγραφία. Είναι ο πρώτος φιλόσοφος και επιστήμονας. Τα πορίσματα των ερευνών του εξέθεσε σε ένα σύγγραμμα που, κατά το λεξικό της Σούδας, είχε τον τίτλο *Περὶ Φύσεως*. Το βιβλίο αυτό είχε στη διάθεσή του ο Απολλόδωρος ο Αθηναίος το 2ο π. Χ. αιώνα και είναι πολύ πιθανό ότι το είχαν και ο Αριστοτέλης και ο Θεόφραστος. Αρχή των όντων θεωρούσε το *ἄπειρον* που δεν το φανταζόταν σαν ένα από τα τέσσερα στοιχεία (πρβλ. Διογ. Λαέρτ. 2, 1: *οὗτος ἔφασκεν ἀρχὴν καὶ στοιχεῖον τὸ ἄπειρον, οὐ διορίζων ἀέρα ἢ ὕδωρ ἢ ἄλλο τι.*

Για το πώς εννοούσε το άπειρο ο Αναξίμανδρος δεν μας πληροφορούν ούτε ο Αριστοτέλης ούτε τα δοξογραφικά κείμενα. Φαίνεται ότι περιορίστηκε σε μια περιγραφή του απείρου και του ρόλου που παίζει στη δημιουργία των όντων. Πολλές ερμηνείες δόθηκαν ακόμη από την εποχή του Αριστοτέλη. Συνοπτικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι για τον Αναξίμανδρο το άπειρο ήταν κάτι το απεριόριστο στο χώρο, άπέραντο στο χρόνο και απροσδιόριστο ποιοτικά. Είναι αγέννητο και άφθαρτο και έχει

αιώνια κίνηση. Από αυτό δημιουργούνται τα πάντα, αυτό περιέχει όλα τα στοιχεία από τα οποία αποτελούνται τα όντα, όπως επίσης και στοιχεία αντίθετα μεταξύ τους και αυτό κατευθύνει τις διαδικασίες γένεσης και φθοράς. (Αριστ. Φυσ. Γ 4 203b 10-15: *διὸ, καθάπερ λέγομεν, οὐ ταύτης ἀρχή, ἀλλ' αὕτη τῶν ἄλλων δοκεῖ καὶ περιέχει ἅπαντα καὶ πάντα κυβερνᾶν, ὥς φασιν ὅσοι μὴ ποιοῦσι παρὰ τὸ ἄπειρον ἄλλας αἰτίας, οἷον νοῦν ἢ φιλίαν καὶ τοῦτ' εἶναι τὸ θεῖον ἀθάνατον γὰρ καὶ ἀνώλεθρον, ὥσπερ φησὶν Ἀναξίμανδρος καὶ οἱ πλεῖστοι τῶν φυσιολόγων*).

Δέχεται την ύπαρξη αναρίθμητων κοσμικῶν συστημάτων και την περιοδική δημιουργία και καταστροφή τους υπακούοντας σε μια αναγκαιότητα και σύμφωνα με μια κοσμική δικαιοσύνη, την οποία δικαιοσύνη φαίνεται να εννοεί σαν μια ισορροπία μεταξύ των αντιθέτων κοσμολογικῶν παραγόντων που υπάρχουν. (πρβλ. Αετ. *Περὶ Ἄρεσ.* Συν. I, 3, 3 (Doxogr. Gr.² Diels σ. 277): *Ἀναξίμανδρος δὲ ὁ Μιλήσιός φησι τῶν ὄντων ἀρχὴν εἶναι τὸ ἄπειρον· ἐκ γὰρ τούτου πάντα γίνεσθαι καὶ εἰς τοῦτο πάντα φθείρεσθαι· διὸ καὶ γεννᾶσθαι ἀείρους κόσμους καὶ πάλιν φθείρεσθαι*.

Ο Βελλήσιος δεν αναφέρει τίποτε για το άπειρο, αλλά παρουσιάζει τον Αναξίμανδρο να θεωρεί θεούς τους αναρίθμητους κόσμους, που είπε ότι γεννιούνται και χάνονται μέσα σ' αυτό, και αναπτύσσει το συλλογισμό του πάνω σ' αυτή τη βάση. Έτσι φαίνεται να αγνοεί τη βασική θεωρία του Αναξίμανδρου για το ποια είναι η αρχή των όντων.

26. Anaximenes: Καταγόταν από τη Μίλητο και η ζωή του τοποθετείται ανάμεσα στα 585/84 και 528/24 π. Χ. Η δοξογραφική παράδοση τον θέλει μαθητή και διάδοχο του Αναξίμανδρου, προφανώς επειδή ο Αναξίμενης φαίνεται επηρεασμένος από τον Αναξίμανδρο. Έγραψε ένα σύγγραμμα από το οποίο σώζεται ένα μικρό απόσπασμα.

Αρχή των όντων θεώρησε ένα ποιοτικά ορισμένο στοιχείο, τον αέρα, στον οποίο όμως έδωσε τις βασικές ιδιότητες του απείρου του Αναξίμανδρου, δηλαδή το απεριόριστο και την αιώνια κίνηση. Είναι μια ουσία λεπτή, κινητική και πνευματική και

αποτελεί την πηγή όλων των πραγμάτων. Ξεφεύγει από την αντίληψή μας και γίνεται αισθητός μόνο με τις διάφορες αλλαγές που υφίσταται. Οι αλλαγές συντελούνται με την αιώνια κίνησή του κατά δύο αντίρροπες φορές: αραίωση οπότε γίνεται φωτιά και αιθέρας και πυκνώση οπότε γίνεται άνεμος, σύννεφο, νερό, γη και πέτρα. Από τον αέρα δημιουργείται και μέσα σ' αυτόν χάνεται ο κόσμος. Και όχι μόνον ο δικός μας κόσμος αλλά και αναρίθμητοι άλλοι κόσμοι που συνεχώς γεννιούνται και χάνονται αντικαθιστάμενοι από άλλους.

Η αντίρρηση του Βελληίου είναι ότι ο αέρας δεν διαθέτει κανένα σχήμα, ενώ κατά την Επικούρεια διδασκαλία ο θεός έχει την ωραιότερη μορφή και μάλιστα την ανθρώπινη. Παράλληλα όμως έχει κάνει λάθος δηλώνοντας ότι ο αέρας έχει μια αρχή στο χρόνο, πράγμα το οποίο δεν είπε ποτέ ο Αναξιμένης, και στη συνέχεια αναπτύσσει το συλλογισμό του πάνω σ' αυτή τη λανθασμένη βάση. Έτσι και πάλι παρουσιάζεται να αγνοεί βασικά πράγματα πάνω στη θεωρία του Αναξιμένη.

Anaxagoras: Γεννήθηκε στις Κλαζομενές το 500 π. Χ. και πέθανε στη Λάμψακο το 428 π. Χ. Αυτός ήταν που έφερε την Ιωνική φιλοσοφία στην Αθήνα όπου έζησε τριάντα χρόνια περίπου (460-430) και σχετίστηκε με τον Περικλή, τον Ευριπίδη κ. ά. Το 430 εξαιτίας μιας κατηγορίας για ασέβεια αναγκάστηκε να φύγει από την Αθήνα και να πάει στη Λάμψακο όπου και πέθανε. Έγραψε ένα βιβλίο με τον τίτλο *Περί Φύσεως* από όπου μας σώζονται αξιόλογα αποσπάσματα.

Στο φυσικό του σύστημα δέχεται την ύπαρξη δύο παραγόντων: της ύλης που παριστάνεται ως μια συμπαγής και απροσδιόριστη μάζα που αποτελείται από απειράριθμα μικροσκοπικά μόρια (που είναι αγέννητα, άφθαρτα και αναλλοίωτα και τα οποία είναι τα έσχατα δομικά υλικά του κόσμου) και το "Νου" (ένα λογικό και παντοδύναμο ον). Ο Νους είναι μια δύναμη απλή, λεπτή, καθαρή, παντοδύναμη, που γνωρίζει τα πάντα και που ελέγχει, εξουσιάζει και στολίζει τα πάντα.

Εξαιτίας της άποψης που διατύπωσε ότι τον κόσμο διευθύνει μια νοημοσύνη του έδωσαν το παρατσούκλι "Νούς", πρβλ. Πλούτ. *Περικλ.* 4, 4: 'Αναξαγόρας ἦν ὁ Κλαζομέσιος, ὃν οἱ τῶτ'

ἄνθρωποι Νοῦν προσηγόρευον, εἴτε τὴν σύνεσιν αὐτοῦ μεγάλην εἰς φυσιολογίαν καὶ περιττὴν διαφανεῖσαν θαυμάσαντες, εἴθ' ὅτι τοῖς ὅλοις πρῶτος οὐ τύχην οὐδ' ἀνάγκην διακοσμήσεως ἀρχήν, ἀλλὰ νοῦν ἐπέστησε καθαρὸν καὶ ἄκρατον ἐν μεμειγμένοις πᾶσι τοῖς ἄλλοις, ἀποκρίνοντα τὰς ὁμοιομερείας.

Ἡ ἀντίρρηση τοῦ Βελληίου φαίνεται νὰ βασίζεται στὶς Ἐπικούρειες ἀπόψεις ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει κίνηση καὶ αἴσθησις στὸ σῶμα, γιὰτὶ κίνηση καὶ αἴσθησις ἀπαιτεῖ σῶμα (*corpus*) ἢ τουλάχιστον κάτι ἀνάλογο (*quasi corpus*).

quasi animal aliquod: Δηλαδή ἀν ἡ *mens infinita* εἶναι ἓνα ἔμψυχο ὄν, πρέπει νὰ ἔχει μέσα τοῦ αὐτοῦ ἐξαιτίας τοῦ οὐοῦ ονομάζεται ἔμψυχο (δηλαδή ψυχὴ). Γι' αὐτὸ ο νοὺς θὰ πρέπει νὰ εἶναι κλεισμένος μέσα σ' ἓνα σῶμα ποὺ τὸν περιβάλλει ἐξωτερικά. Εφόσον αὐτὸ δὲ συμβαίνει, κατὰ συνέπεια ο νοὺς δὲν ἔχει αἰσθήσεις. Ὅμως αὐτὸ, ὅπως θὰ ομολογήσει στὴν παράγραφο 27, εἶναι κάτι ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ καταλάβει ἓνας Ἐπικούρειος φιλόσοφος.

27. Alcmaeo: Καταγόταν ἀπὸ τὸν Κρότωνα καὶ ὑπῆρξε πιθανῶς μαθητὴς τοῦ Πυθαγόρα· εἶναι ὁ πρῶτος ἀπὸ τοὺς Πυθαγορείους ποὺ ἄφησε σύγγραμμα τοῦ οὐοῦ ἀφιέρωσε στοὺς Πυθαγορείους Βροντίνου, Λέοντα καὶ Βάθυλλου.

Ἦταν γιαιτρός καὶ ἀσχολήθηκε με φυσιολογία καὶ ἀνατομία. Ἀπὸ παρατηρήσεις ποὺ ἔκανε στὰ ζῶα πρῶτος αὐτὸς κατάλαβε ὅτι ὁ ἐγκέφαλος εἶναι τὸ κεντρικὸ ὄργανο τῆς ζωῆς. Ἐκανε πολλὰ παρατηρήσεις πάνω στὰ αἰσθητήρια ὄργανα· μάλιστα τόλμησε νὰ κάνει ἐγχείρηση σὲ μάτι καὶ νὰ τὸ ἀφαιρέσει. Τὸν ἥλιο καὶ τὰ ἄλλα οὐράνια σῶματα ἐπειδὴ βρῖσκονταν σὲ αἰῶνια κίνηση, ποὺ εἶναι κυκλική, τὰ θεωροῦσε ἀθάνατα καὶ αἰῶνια. Ἐπίσης θεωροῦσε τὴν ψυχὴ ἀθάνατη καὶ αἰῶνια γιὰτὶ ἔχει κυκλική καὶ αἰῶνια κίνηση. (πρβλ. Ἀριστ. *Περὶ Ψυχῆς* Α 2 405a, 29–33: *Παραπλησίως δὲ τούτοις καὶ Ἀλκμαίων εἰσὶν ὑπολαβεῖν περὶ ψυχῆς· φησὶ γάρ αὐτὴν ἀθάνατον εἶναι διὰ τὸ εἰσὶν αὐτῇ ἀθανάτοις· τοῦτο δι' ὑπάρχειν αὐτῇ ὡς αἰετὶ κινουμένη· κινεῖσθαι γὰρ καὶ τὰ θεῖα πάντα συνεχῶς αἰετὶ, σελήνην, ἥλιον, τοὺς ἀστέρας καὶ τὸν οὐρανὸν ὅλον).*

Ο Βελλήιος έχει δίκιο ότι ο Αλκμαίωνας απέδωσε θεία δύναμη σε θνητά πράγματα, όσον αφορά δηλαδή τον ήλιο, τη σελήνη και τα άστρα όχι όμως όσον αφορά την ψυχή.

Pythagoras: Καταγόταν από τη Σάμο, αλλά αναγκάστηκε να αφήσει την πατρίδα του, κατά πάσα πιθανότητα το 532 π. Χ., εξαιτίας της τυραννικής κυβέρνησης του Πολυκράτη και πήγε στον Κρότωνα της Κάτω Ιταλίας. Εκεί ίδρυσε τον Πυθαγόρειο σύλλογο, μια αριστοκρατική κοινότητα που τα μέλη της ζούσαν σύμφωνα με κάποιες θρησκευτικές και ηθικές αρχές. Πολιτικές έχθρες τον υποχρέωσαν να μετοικήσει στο Μεταπόντιο το 496.

Λέγεται ότι δεν άφησε καθόλου συγγράμματα και οι μαθητές του στηρίζονταν σε προφορικά αποφθέγματα του (*αὐτὸς ἔφα*).

Στη διδασκαλία του δέχτηκε τη θεωρία της μετεμψύχωσης που προερχόταν από τους Ορφικούς. Οι θεωρίες της σχολής θεωρούνταν για πολύ καιρό απόκρυφη διδασκαλία.

Από όσα μας παραδίδουν αρχαίοι συγγραφείς φαίνεται ότι δεχόταν την ύπαρξη μιας πνευματικής δύναμης που διέπει τα πάντα (πρβλ. Σέξτος ο Εμπειρ. *Πρὸς Φυσικούς* I, 127: *οἱ μὲν οὖν περὶ τὸν Πυθαγόραν...φασὶ μὴ μόνον ἡμῖν πρὸς ἀλλήλους καὶ πρὸς τοὺς θεοὺς εἶναι τινα κοινωνίαν, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὰ ἄλογα τῶν ζῶων· ἔν γάρ ὑπάρχει πνεῦμα τὸ διὰ παντὸς τοῦ κόσμου διπῆκον ψυχῆς τρόπον, τὸ καὶ ἐνοῦν ἡμᾶς πρὸς ἐκεῖνα*).

Ο τρόπος με τον οποίο ο Βελλήιος μας παρουσιάζει την άποψη αυτή του Πυθαγόρα και οι εκφράσεις που χρησιμοποιεί δείχνουν ότι μεταφέρει την όλη ιδέα στο ανθρώπινο επίπεδο. Από το άλλο μέρος οι αντιρρήσεις που προβάλλει, σχετικά με το αν ένας τέτοιος θεός είναι απόλυτα ευτυχισμένος, στηρίζονται στις Επικούρειες αντιλήψεις πάνω στο θέμα για τους θεούς.

28. Xenophanes: Από την Κολοφώνα, έζησε από το 570 μέχρι το 475. Περίπου 25 ετών (το 546 π. Χ.) έφυγε από την πατρίδα του, επειδή αυτή κυριεύτηκε από τους Πέρσες, και πήγε στη Μεγάλη Ελλάδα. Πέρασε από διάφορες πόλεις (Μεσσήνη, Κατάνη, Συρακούσες) και τελικά εγκαταστάθηκε στην Ελέα της Κάτω Ιταλίας. Ήταν συγχρόνως φιλόσοφος και ποιητής. Τις

απόψεις του για την ουσία του κόσμου εξέθεσε σε ένα ποίημα με τον τίτλο *Περὶ Φύσεως*.

Άσκησε κριτική κυρίως εναντίον της ανθρωπομορφικής παράστασης των θεών και προέβαλε ένα θεό χωρίς ανθρωπομορφικά στοιχεία που κυβερνά και κινεί τα πάντα χωρίς όμως ο ίδιος να κινείται. Βρίσκεται στο κέντρο του κόσμου και είναι σύμφυτος με αυτόν και, όπως αυτός, αγέννητος και άφθαρτος. Αν θέλαμε να δώσουμε σχήμα σ' αυτόν το θεό το πιο ταιριαστό θα ήταν το σχήμα της σφαίρας (πρβλ. Διογ. Λαέρτ. 9, 19: *οὐσίαν θεοῦ σφαιροειδῆ, μηδὲν ὅμοιον ἔχουσαν ἀνθρώπων· ὅλον δὲ ὁρᾶν καὶ ὅλον ἀκούειν, μὴ μέντοι ἀναπνεῖν· σύμπαντά τε εἶναι νοῦν καὶ φρονησιν καὶ ἄϊδιον· πρῶτός τε ἀπεφνήματο ὅτι πᾶν τὸ γινόμενον φθαρτόν ἐστι καὶ ἡ ψυχὴ πνεῦμα*).

Ο Ξενοφάνης όμως δεν προβάλλει το θεό αυτό ως αντικείμενο λατρείας που έρχεται να αντικαταστήσει τους πολλούς θεούς της κοινής λατρείας. Ο θεός του είναι υπόθεση φιλοσοφικού στοχασμού και εξυπηρετεί τη βάση μιας κοσμολογίας.

ut ceteri: Όπως κατηγορήσε προηγουμένως τον Θαλή (παρ. 25) και τον Αναξαγόρα (παρ. 26).

Parmenides: Από την Ελέα της Κάτω Ιταλίας (540-470) από αρχοντικό και πλούσιο σπίτι. Έδωσε στην πατρίδα του εξαίρετο σύνταγμα. Η παράδοση τον παρουσιάζει μαθητή του Ξενοφάνη, αλλά η σκέψη του δε φαίνεται να είναι επηρεασμένη απ' αυτόν. Λέγεται ότι ένας Πυθαγόρειος, ο Αμεινίας τον έκανε να στραφεί προς τη φιλοσοφική έρευνα. Εξέθεσε τη σκέψη του σε εξαμέτρους. Βασική έννοια στη σκέψη του είναι η έννοια του "όντος" σε αντίθεση προς το "μη ον". Το "ον" είναι αγέννητο και ανώλεθρο, ακίνητο, χωρίς αρχή και τέλος, ομοιογενές και συνεχές, αδιαίρετο, άχρονο και αμετάβλητο, άπειρο, ισόρροπο και ισοδύναμο παντού σαν μία σφαίρα.

Τον κόσμο, όπως και το ον, τον φαντάζεται σαν μία σφαίρα πράγμα που εξασφαλίζει την κοσμική ισορροπία. Όλα τα φυσικά πράγματα είναι συνθέσεις φωτός και σκότους. Για τον κόσμο πίστευε ότι αυτός αποτελεί ένα σύστημα από κυκλικές ζώνες τυλιγμένες τη μία γύρω στην άλλη. Από αυτές άλλες είναι ζώνες φωτός, άλλες ζώνες σκότους και άλλες ανάμικτες. Τις ζώνες

αυτές περιβάλλει κάτι στερεό σαν τείχος και κάτω από αυτό υπάρχει μια πύρινη ζώνη. Το κέντρο πάλι όλων των ζωνών είναι στερεό και πάλι γύρω από αυτό υπάρχει μια πύρινη ζώνη. Στο κεντρικό σημείο των ζωνών αυτών υπάρχει η αρχή και αιτία της κίνησης και της γένεσης που ο Παρμενίδης ονομάζει κυβερνώσα θεότητα (Diels-Kranz, VS, Παρμ. Β 12, 3) και Κλειδούχο (D-K, VS, Παρμ. Β 1, 14) και Δίκη και Ανάγκη (D-K, VS, Παρμ. Β 8, 30· Β 10, 6). πρβλ. Αετ. Περί Ἀρεσ. Συν. 2, 7, 1 (Doxogr. Gr.² Diels σ. 335): *Παρμενίδης στεφάνας εἶναι περιπεπλεγμένας ἐπαλλήλους τὴν μὲν ἐκ τοῦ ἀραιοῦ τὴν δὲ ἐκ τοῦ πυκνοῦ, μικτὰς δὲ ἄλλας ἐκ φωτὸς καὶ σκότους μεταξὺ τούτων· καὶ τὸ περιέχον δὲ πάσας τείχους δίκην στερεὸν ὑπάρχειν, ὑφ' ᾧ πυρώδης στεφάνη· καὶ τὰ μεσαίτατον πασῶν περὶ ὃ πάλιν πυρώδης· τῶν δὲ συμμιγῶν τὴν μεσαιτάτην ἀπάσαις τοκέα πάσης κινήσεως καὶ γενέσεως ὑπάρχειν, ἥντινα καὶ δαίμονα κυβερνήτιν καὶ κληδοῦχον ἐπονομάζει δίκην τε καὶ ἀνάγκην.*

Σ' αυτή τη θεωρία του Παρμενίδη για τον κόσμο αναφέρεται εδώ ο Βελλήσιος όπου το μόνο που έχει να επικρίνει είναι η έλλειψη μορφής και αισθήσεων. Στη συνέχεια του κειμένου αναφέρονται δυνάμεις δημιουργίας (*cupiditatem*) και δυνάμεις καταστροφής (*bellum, discordiam...morbo, somno, oblivione, vetustate*) τις οποίες συνδέει με τη θεότητα. Πιθανώς ο Κικέρωνας (ή η πηγή του) αντλεί εδώ από κάποιο άγνωστο σε μας χωρίο του Παρμενίδη.

Αυτό που παρατηρούμε είναι ότι μερικές από τις έννοιες που αναφέρονται εδώ (Ύπνος, Λήθη, Γηρατειά) είναι τα παιδιά της Ησιόδειας Νύχτας. Φαίνεται ότι ο Παρμενίδης επηρεάστηκε στη θεωρία του από το μύθο του Ησιόδου. Αν τηρήσουμε λοιπόν τις αναλογίες ανάμεσα στο μύθο του Ησιόδου και τη θεωρία του Παρμενίδη για τον κόσμο, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο πόλεμος, η διχόνοια, η ασθένεια, ο ύπνος, η λήθη και τα γηρατειά, οι δυνάμεις δηλαδή της φθοράς, είναι διαβαθμίσεις του σκότους, και από το άλλο μέρος η επιθυμία (Έρως) είναι μια μορφή εμφάνισης φωτός. Με άλλα λόγια είναι εκφράσεις του αντιθετικού ζεύγους Φως - Σκότος, όπως και όλα τα φυσικά πράγματα. Αυτό ενισχύεται από το γεγονός ότι η θεά που

βρίσκεται στο κέντρο του κόσμου και που είναι μια θεά φωτός, παρουσιάζεται να ρυθμίζει την ερωτική ένωση των όντων και συνεπώς τη γένεση αυτών, πέρα από τα άλλα της καθήκοντα του να κυβερνά και να διευθύνει το σύμπαν (πρβλ. Αριστ. *Μεταφ.* Α 4 984b, 23–27: *ὑποπεύσειε δ' ἄν τις Ἑσίοδον πρῶτον ζητῆσαι τὸ τοιοῦτον, κἂν εἴ τις ἄλλος ἔρωτα ἢ ἐπιθυμίαν ἐν τοῖς οὐσιν ἔθηκεν ὥς ἀρχήν, οἷον καὶ Παρμενίδης. Καὶ γὰρ οὗτος κατασκευάζων τὴν τοῦ παντὸς γένεσιν πρῶτον μὲν φησιν ἔρωτα θεῶν μητίσατο πάντων*).

29. Empedocles: Από τον Ακράγαντα της Κάτω Ιταλίας. Έζησε πιθανώς από το 493 μέχρι το 433. Ήταν μαθητής του Πυθαγόρα, του Αναξαγόρα και ίσως του Παρμενίδη. Ασχολήθηκε με τα πολιτικά πράγματα της πατρίδας του και για τις υπηρεσίες του οι συμπατριώτες του του πρόσφεραν το βασιλικό στέμμα, αλλά το αρνήθηκε. Η παράδοση λέγει ότι πέθανε στον κρατήρα της Αίτνας. Ήταν συγχρόνως φυσικός επιστήμονας, γιατρός και πολιτικός. Έγραψε δύο έργα σε ποιητική μορφή, το *Περὶ Φύσεως*, όπου τον απασχολεί η ουσία του κόσμου, (σώζονται αποσπάσματα πάνω από 150 στίχους) και το *Καθαρμοί*, όπου ασχολείται με τη θεωρία της μετεμψύκωσης.

Ο Εμπεδοκλής είδε τον κόσμο σαν ένα πολύ καλά οργανωμένο σύστημα αποτελούμενο από τέσσερα στοιχεία (ριζώματα, όπως τα ονομάζει): δηλαδή, φωτιά, νερό, γη, αέρα. Στα τέσσερα αυτά στοιχεία δίνει θεία ονόματα έτσι ο Δίας είναι η φωτιά, η Ήρα ο αέρας, ο Αιδωνεύς η γη και η Νήστις (Σικελική θεότητα του υγρού στοιχείου) το νερό. Φαίνεται ότι προσπάθησε μια αλληγορική ερμηνεία των παραδοσιακών θεοτήτων· αυτό όμως δεν σημαίνει ότι θεώρησε αντικείμενα λατρείας τις θεϊκές μορφές που προέβαλε. Κάθε ένα από τα στοιχεία αυτά είναι ίδιο, όμοιο, ίσο με τα άλλα, ενιαίο και ισορροπημένο. Έτσι τα στοιχεία είναι μεταξύ τους ίσα σε μάζα και αξία και διέπονται από την αρχή της ισονομίας· στο γύρισμα του χρονικού κύκλου επιφυλάσσεται στο καθένα ίση δικαιοδοσία κατά τη ρύθμιση των κοσμικών μεταβολών. Οι μεταβολές ρυθμίζονται από δύο αντίθετες δυνάμεις τη "*Φιλότητα*" και το "*Νεῖκος*". Η "*Φιλότης*" ενώνει τα

στοιχεία και αυτά συνιστούν μια συμπαγή σφαίρα τον "Σφαῖρο" και το "Νεῖκος" τα χωρίζει. Ο "Σφαῖρος" παρουσιάζεται σαν ένας θεός αλλά ο θεϊκός χαρακτήρας του, όπως και των τεσσάρων στοιχείων και των δύο δυνάμεων, έχει φιλοσοφικό και όχι θρησκευτικό νόημα (Πρβλ. Σεξτ. Εμπειρ. Πρὸς Φυσ. I, 10 σὺν γάρ τοῖς τέσσαρσι στοιχείοις τὸ Νεῖκος καὶ τὴν Φιλίαν καταριθμεῖται, τὴν μὲν Φιλίαν ὡς συναγωγὸν αἰτίαν, τὸ δὲ Νεῖκος ὡς διαλυτικήν. Επίσης Διογ. Λαέρ. 8, 76: Ἐδόκει δ' αὐτῷ τάδε· στοιχεῖα μὲν εἶναι τέτταρα, πῦρ, ὕδωρ, γῆν, ἀέρα· Φιλίαν θ' ἢ συγκρίνεται καὶ Νεῖκος ᾧ διακρίνεται).

Πέρα από αυτά ο Εμπεδοκλής ενστερνίστηκε και επεξεργάστηκε περισσότερο τη θεωρία της μετεμψύκωσης των Πυθαγορείων.

Ο Βελλήσιος θα του καταλογίσει ότι τα τέσσερα στοιχεία δεν είναι αθάνατα και, εφόσον δεν έχουν αισθήσεις, δεν μπορούν να είναι ευτυχισμένα· στερούνται δηλαδή τις δύο βασικές ιδιότητες που προβάλλουν για το θεό οι Επικούρειοι.

Protagoras: βλ. παράγραφο 2.

Democritus: Καταγόταν από τα Άβδηρα και έζησε από το 460 μέχρι το 370. Φαίνεται ότι γνώρισε τον Αναξαγόρα, λίγο πριν αυτός πεθάνει στη Λάμψακο, και έκανε πολλά ταξίδια. Πολυγραφότατος και πολύπλευρος, ήταν ένα οικουμενικό πνεύμα που μόνο με τον Αριστοτέλη μπορεί να συγκριθεί. Ο Θράσυλλος, όπως έκανε με τον Πλάτωνα, χώρισε τα βιβλία του Δημοκρίτου σε πέντε ομάδες και σε κάθε ομάδα κατέταξε τα σχετικά βιβλία σε τετραλογίες, δηλαδή *Ηθικά* σε δύο τετραλογίες, *Φυσικά* σε τέσσερις, *Μαθηματικά* σε τρεις, *Μουσικά* και επίσης βιβλία για τη Λογοτεχνία και γλώσσα σε δύο και *Τεχνικά* σε δύο. Ένα σύνολο από 52 βιβλία.

Το σημαντικότερο όμως μεταφυσικό σύγγραμμά του ήταν ο "*Μικρός Διάκοσμος*".

Κατά τον Δημόκριτο τα πάντα αποτελούνται από απειροελάχιστα αδιαίρετα, συμπαγή σωματίδια, τα άτομα, τα οποία κινούνται μέσα στο άπειρο κενό. Πρώτος αυτός χρησιμοποίησε τον όρο "στοιχεία" για να δηλώσουν τα άτομα. Τα άτομα είναι αγέννητα, άφθαρτα, ομοιόμορφα, διαφέρουν μόνο στο σχήμα και

το μέγεθος δεν υφίστανται ποιοτική μεταβολή αλλά μόνο τοπική. Όπου δεν υπάρχουν άτομα, τα κενά της ύπαρξης αναπληρώνει το κενό. Τα άτομα βρίσκονται μέσα στο κενό σε μια στροβιλική κίνηση (δίνη). Η κίνηση των ατόμων θεωρείται άναρχη και ούτε ο Λεύκιππος (τον οποίο δεν αναφέρει εδώ ο Βελλήσιος) ούτε ο Δημόκριτος έδωσαν μια εξήγηση της αιτίας της κίνησης. Η κίνηση συνυπάρχει με τα άτομα είναι μια μηχανική κίνηση όπου η βαρύτητα των ατόμων παίζει ρυθμιστικό ρόλο. Με τη στροβιλική αυτή κίνηση τα άτομα προσκρούουν το ένα στο άλλο αναζητώντας τα όμοιά τους. Με τη διαδικασία αυτή σχηματίζονται τα μεγάλα υλικά σύνολα, η γη, το νερό, ο αέρας, η φωτιά. Με τη διευθέτηση αυτών των μεγάλων υλικών συνόλων, που συντελείται από μηχανικές δυνάμεις, οι οποίες αναπτύσσονται με τη στροβιλική κίνηση, δημιουργείται ο κόσμος. Η ύπαρξη ενός άπειρου κενού και απειράριθμων ατόμων έχει σαν συνέπεια την ύπαρξη απείρων κόσμων που δημιουργούνται και χάνονται μέσα στο κενό. Οι κόσμοι αυτοί δεν είναι απαραίτητα όμοιοι με το δικό μας.

Την ψυχή την θεωρούσε μια κινητική ουσία αποτελούμενη από σφαιρικά άτομα που απλώνονται μέσα στο σώμα και εκτελούν τις διάφορες λειτουργίες.

Τα άτομα αυτά κινούνται από μόνα τους πράγμα που εξηγεί την αυτοτέλεια και αυτοδυναμία των ψυχικών λειτουργιών. Ο Νους είναι συγκέντρωση τέτοιων ατόμων.

Η αίσθηση και η σκέψη λειτουργούν με εξωτερικά ερεθίσματα, όταν δηλαδή άτομα από το περιβάλλον προσκρούουν στα όμοια άτομα που υπάρχουν στη σκέψη και έτσι κάθε άτομο γίνεται αντιληπτό από το όμοιό του που έχουμε μέσα στη σκέψη μας.

Για τους θεούς ο Δημόκριτος παραδεχόταν ότι στον αέρα κατοικούν ανθρωπόμορφα όντα που ξεπερνούν τους ανθρώπους στο μέγεθος και τη διάρκεια της ζωής. Αυτά τα όντα άλλοτε βλάπτουν και άλλοτε ωφελούν τους ανθρώπους. Τα είδωλα που έχουν την αφετηρία τους στα όντα αυτά παρουσιάζονται στον άνθρωπο είτε στον ύπνο είτε όταν είναι ξυπνητός και θεωρήθηκαν θεοί. Για την ταύτισή τους με το θείο πρβλ. Σεξτ. Εμπ. *Πρός Φυσ.* 1, 19: *Δημόκριτος δὲ εἰδωλά τινά φησιν*

ἐμπελάζειν τοῖς ἀνθρώποις, καὶ τούτων τὰ μὲν εἶναι ἀγαθοποιά, τὰ δὲ κακοποιά...εἶναι δὲ ταῦτα μεγάλα τε καὶ ὑπερφυῆ, καὶ δύσφθαρτα μὲν, οὐκ ἄφθαρτα δέ, προσημαίνειν τε τὰ μέλλοντα τοῖς ἀνθρώποις, θεωρούμενα καὶ φωνὰς ἀφιέντα. Ὅθεν τούτων αὐτῶν φαντασίαν λαβόντες οἱ παλαιοὶ ὑπενόησαν εἶναι θεόν, μηδενὸς ἄλλου παρὰ ταῦτα ὄντος θεοῦ ἄφθαρτον φύσιν ἔχοντος.

Ὅπως φαίνεται καθαρά, ο Δημόκριτος δεν εἶπε ὅτι θεοὶ εἶναι συγχρόνως καὶ τὰ εἰδῶλα καὶ ἡ πηγή τους. Αυτό το λέγει ο Βελλήιος, ο οποίος ἔχει στο μυαλό του ἀπὸ το ἓνα μέρος τὴν Ἐπικούρεια διδασκαλία, που ταυτίζει τὸ θεῖο με τὴν πηγή ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχονται οἱ εἰκόνες τῶν θεῶν, καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος τὸ τι εἶπε ο Δημόκριτος πάνω στο θέμα (*imagines eorumque circumitus*: πιθανῶς ἓνα "ἐν διὰ δυοῖν" ἀντὶ *imagines circumeuntes*).

Καὶ ἀκόμη του καταλογίζει ὅτι θεωρεῖ θεὸ τὸν ἀνθρώπινο νοῦ· αὐτό ἴσως οφείλεται στὴ σκέψη ὅτι ο νοῦς εἶναι αὐτός που συλλαμβάνει τὰ εἰδῶλα, που ἀναφέρει παραπάνω, καὶ αὐτός τους δίνει μορφή καὶ τὰ θεωρεῖ θεοὺς. Τέλος ἐπισημαίνει ὅτι λείπει ἀπὸ τοὺς θεοὺς τοῦ Δημοκρίτου ἡ βασικὴ ιδιότητα τοῦ θεοῦ (καὶ γιὰ τοὺς Ἐπικουρεῖους καὶ γιὰ πολλὰ ἄλλα φιλοσοφικὰ συστήματα), ἡ ἀθανασία, γιὰτὶ ἐφόσον αὐτοὶ ἀποτελοῦνται ἀπὸ άτομα ὑπόκεινται στὴν ἀναμόρφωση τῶν ἀτόμων καὶ συνεπῶς στὴ φθορά.

Diogenes Apolloniates: Ἀπὸ τὴν Ἀπολλωνία τῆς Κρήτης. Δεν ξέρουμε πότε ἀκριβῶς ἐζήσε, ὅμως μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ στὸν 5ο αἰῶνα. Ὅπως ο Ἀναξίμενης, θεωροῦσε ὅτι ἡ πρωταρχικὴ οὐσία τοῦ κόσμου ἦταν ὁ αἶρας καὶ ὅτι τὰ πάντα εἶναι διαφοροποιήσεις καὶ τροποποιήσεις αὐτοῦ τοῦ πρωταρχικοῦ στοιχείου, οἱ ὁποῖες συντελοῦνται με τὴν ἀραίωση καὶ τὴν πύκνωσή του. Ὅμως ο Διογένης ἀπέδωσε στὸ βασικὸ αὐτὸ στοιχεῖο νοητικὴ δύναμη (ἴσως ἀπὸ ἐπίδραση τοῦ Ἀναξαγόρα) καὶ θεϊκὴ φύση. Ἡ διδασκαλία αὐτὴ ἐκτίθεται στὸ σύγγραμμά του "*Περὶ Φύσεως*" (πρβλ. Diels-Kranz Vorsokrat. 2, no. 51 B 5: καὶ μοι δοκεῖ τὸ τὴν νόησιν ἔχον εἶναι ὁ ἀῆρ καλούμενος ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων, καὶ ὑπὸ τούτου πάντας καὶ κυβερνᾶσθαι καὶ πάντων κρατεῖν· αὐτὸ

γάρ μοι τοῦτο θεὸς δοκεῖ εἶναι καὶ ἐπὶ πᾶν ἀφῖχθαι καὶ πάντα διατιθέναι καὶ ἐν παντὶ ἐνεῖναι.

Ο Βελλήσιος επικρίνει την άποψη του, επειδή ο αέρας δεν έχει σχήμα και αισθήσεις και επομένως δεν συμβιβάζεται με τη δική του ιδέα για το θείο.

30. Platonis inconstantia: Στην παράγραφο αυτή το κύριο θέμα που απασχολεί το Βελλήσιο είναι η αντιφατικότητα του Πλάτωνα. Και επισημαίνει αντιφατικότητα γιατί από το ένα μέρος έχει παρερμηνεύσει κάποια λόγια του Πλάτωνα, από το άλλο όμως φαίνεται να έχει υπόψη του τη στροφή του Πλάτωνα προς πιο συντηρητικές απόψεις στα ζητήματα θρησκείας (βλ. παράγραφο 18).

in Timaeo: 28c: τὸν μὲν οὖν ποιητὴν καὶ πατέρα τοῦδε τοῦ παντὸς εὐρεῖν τε ἔργον καὶ εὐρόντα εἰς πάντας ἀδύνατον λέγειν. Ὅπως βλέπουμε εδώ ο Πλάτωνας λέγει ότι το να ανακαλύψεις το θεό είναι ένας σκληρός αγώνας και το να μιλήσεις γι' αυτόν σε όλους τους ανθρώπους είναι αδύνατο, και όχι, όπως ο Βελλήσιος τον παρουσιάζει να λέγει, ότι δεν μπορεί να ονομάσει το θεό.

in Legum...Libris: 7, 821 a: (που είναι λόγια ενός Αθηναίου). Τὸν μέγιστον θεὸν καὶ ὅλον τὸν κόσμον φαμέν οὔτε ζητεῖν δεῖν οὔτε πολυπραγμονεῖν τὰς αἰτίας ἐρευνῶντας -οὐ γὰρ οὐδ' ὅσιον εἶναι -τὸ δὲ ἔοικε πᾶν τούτου τούναντίον γιγνόμενον ὀρθῶς ἂν γίνεσθαι. Ὅμως ο Βελλήσιος συγχέει εδώ τις λαϊκές απόψεις που αναφέρει ο Πλάτωνας με τις απόψεις του Πλάτωνα του ίδιου.

sine corpore: Προφανώς ο Κικέρωνας μεταφράζει τον όρο ἀσώματος· τη λέξη *incorporalis* βρίσκουμε στον Σενέκα και στον Κοϊντιλιανό και το *incorporeus* στον Γέλλιο (Gell. 5, 15, 1): *incorporeum. Hoc enim vocabulum quidam finxerunt proinde quod Graece dicitur ἀσώματον.*

Ο Πλάτωνας στον Τίμαιο δεν λέγει ότι ο θεός είναι ἀσώματος, άλλοι όμως λαμβάνοντας υπόψη τις γνώμες του του αποδίδουν αυτή την άποψη. Ο Πλάτωνας χρησιμοποιεί το επίθετο ἀσώματος σε άλλους συνδυασμούς. Ο όρος αποδίδεται στο θεό από πολλούς άλλους φιλοσόφους. Και φυσικά ένας θεός χωρίς σώμα

ή κάτι σαν σώμα (*quasi corpus*) δεν συμβιβάζεται με τις απόψεις του Βελληπίου.

in Legibus: 7, 821b: *μεγάλων θεῶν, Ἡλίου τε ἅμα καὶ Σελήνης.* 7, 821c: *περὶ θεῶν τῶν κατ' οὐρανόν.* 10, 886d: *ταῦτα αὐτὰ προφέροντες, ἥλιόν τε καὶ σελήνην καὶ ἄστρα καὶ γῆν ὥς θεοῦς καὶ θεῖα ὄντα.*

animos: Πρβλ. *Νόμοι* 10, 897b: οἷς ψυχὴ χρωμένη, νοῦν μὲν προσλαβοῦσα ἀεὶ θεὸν ὀρθῶς θεοῖς. 10, 899b: *ἐπειδὴ ψυχὴ μὲν ἢ ψυχὰι πάντων τούτων αἰτίαι ἐφάνησαν, ἀγαθαὶ δὲ πᾶσαν ἀρετὴν, θεοὺς αὐτὰς εἶναι φήσομεν, εἴτε ἐν σώμασιν ἐνοῦσαι, ζῶα ὄντα, κοσμοῦσιν πάντα οὐρανόν, εἴτε ὅπη τε καὶ ὅπως.*

maiorum institutis: Ο Πλάτωνας παρατηρεῖ στον *Τίμ.* 40d: *Περὶ δὲ τῶν ἄλλων δαιμόνων εἰπεῖν καὶ γνῶναι τὴν γένεσιν μεῖζον ἢ καθ' ἡμᾶς, πειστέον δὲ τοῖς εἰρηκόσιν ἔμπροσθεν, ἐκγόνοις μὲν θεῶν οὖσιν, ὥς ἔφασαν, σαφῶς δὲ πού τοὺς γε αὐτῶν προγόνους εἰδόσιν.*

31. Xenophon: Ο περίφημος ιστορικός (430–354). Δεν διέθετε φιλοσοφική ιδιοφυΐα. Στα Σωκρατικά συγγράμματά του υπερασπίζεται το δάσκαλό του γεμάτος λατρεία, αλλά δεν μπόρεσε να καταλάβει το ουσιαστικό στην προσωπικότητα και τη δράση του, με αποτέλεσμα περισσότερο από κάθε άλλον να συντελέσει στην παραμόρφωση της εικόνας του αληθινού Σωκράτη.

a Socrate: Για το ποια ήταν η στάση του Σωκράτη απέναντι στη λαϊκή θρησκεία, τα συγγράμματα της Σωκρατικής γραμματείας κρατούν απολογητική στάση, ακόμη και η Πλατωνική Απολογία αποφεύγει να μπει σε λεπτομέρειες πάνω στο σημείο αυτό. Είναι βέβαιο ότι πίστευε στους θεούς, αλλά ελάχιστα ξέρουμε για το πώς φανταζόταν τη θεότητα. Φαίνεται ότι είχε απεριόριστη εμπιστοσύνη στο θεό, πράγμα που τον έκανε να βλέπει ακόμη και στην άδικη καταδίκη του τη θεία βούληση.

Xenophon...peccat: Πρβλ. *Ἀπομν.* 4,3, 13–14: *Ὅτι δέ γε ἀληθῆ λέγω, καὶ σὺ γνώσῃ, ἂν μὴ ἀναμένης ἕως ἂν τὰς μορφὰς τῶν θεῶν ἴδῃς, ἀλλ' ἐφαρκῇ σοι τὰ ἔργα αὐτῶν ὁρῶντι σέβεσθαι καὶ τιμᾶν τοὺς θεοὺς... Ἐννόει δ' ὅτι καὶ ὁ πᾶσι φανερὸς δοκῶν*

εἶναι Ἥλιος οὐκ ἐπιτρέπει τοῖς ἀνθρώποις ἑαυτὸν ἀκριβῶς ὁρᾶν ... ἀλλὰ μὴν καὶ ἀνθρώπου γε ψυχὴ, ἥ εἴπερ τι καὶ ἄλλο τῶν ἀνθρωπίνων, τοῦ θεοῦ μετέχει, ὅτι μὲν βασιλεύει ἐν ἡμῖν, φανερόν, ὁρᾶται δὲ οὐδ' αὐτή.

Ο Ξενοφών δεν λέγει ότι ο Σωκράτης είπε ότι δεν πρέπει να γίνεται έρευνα για το θεό, αλλά απλά ότι συμβούλεψε τους ανθρώπους να συμπεραίνουν την ύπαρξη του θεού από τα έργα του και να μην περιμένουν να τους εμφανιστούν οι μορφές των θεών. Ούτε λέγει ότι ο ήλιος και η ψυχή είναι θεοί, αλλά συγκρίνει τη δυσκολία να τα αντικρίσουμε με το γεγονός ότι δεν μπορούμε να δούμε το θεό. Δεν μπορούμε να ξέρουμε αν η διαστρέβλωση αυτή οφείλεται στον Κικέρωνα ή στην Επικούρεια πηγή του. Αν λάβουμε όμως υπόψη ότι ο Φιλόδημος, που αποτελεί την πηγή του Κικέρωνα, μεταφέρει ακριβώς την άποψη που διατύπωσε ο Ξενοφών, δηλαδή ότι, αν δεν μπορούμε να δούμε τη μορφή του θεού, μπορούμε τουλάχιστον να δούμε τα έργα του, φαίνεται πολύ πιθανό, όπως πιστεύει και ο Diels, ότι το λάθος είναι του Κικέρωνα. Ίσως όμως ο Κικέρωνας να έχει κάνει σκόπιμα λάθος για να παρουσιάσει τον επικούρειο ομιλητή ανεπαρκώς πληροφορημένο, αν λάβουμε υπόψη μας ότι και αλλού έχουμε επισημάνει ότι ο Βελλήσιος ερμηνεύει λανθασμένα απόψεις φιλοσόφων στους οποίους αναφέρεται.

unum...plures deos: Στα Ἀπομν. 4, 3, 13, ο Ξενοφών λέγει: *ὁ τὸν ὅλον κόσμον συντάττων τε καὶ συνέχων* ενώ αλλού λέγει: *οἱ ... ἄλλοι* (δηλ. θεοί). Ἀκόμη και ένας πολυθεϊστής θα μπορούσε να μιλήσει σε ενικό για τον πατέρα των θεών και σε πληθυντικό για όλους τους άλλους ή να χρησιμοποιήσει ενικό για το θείο σαν αφηρημένη έννοια. Αυτό το βρίσκουμε σε όλους τους αρχαίους συγγραφείς.

32. Antisthenes: Έζησε από το 445 μέχρι το 365. Λέγεται ότι ήταν γιος Θρακιώτισσας σκλάβας. Άκουσε το σοφιστή Γοργία και δούλεψε ως δάσκαλος πριν γνωρίσει τον Σωκράτη στον οποίο προσκολλήθηκε με μεγάλη ευλάβεια. Ίδρυσε δική του σχολή στο Κυνόσαργες, η οποία ονομάστηκε Κυνική είτε από τον τόπο, είτε από τον τρόπο ζωής. Έγραψε πολλά συγγράμματα

από τα οποία σημαντικότερα ήταν τα: *Ἡρακλῆς, Κῦρος, Ἀλκιβιάδης, Πολιτικός, Ἀρχέλαος, Σάθων, Προτρεπτικός κ. ά.*

Καταφερόταν εναντίον της παραδοσιακής θρησκείας. Δίδασκε ότι στη φύση υπάρχει μόνο ένας θεός που δεν μοιάζει με τίποτε ορατό. Οι πολλοί θεοί είναι δημιούργημα της παράδοσης (νόμου). Την πραγματική λατρεία του θεού οι Κυνικοί την έβλεπαν μόνο στην αρετή που κάνει τους σοφούς φίλους του θεού. Δεν παραδέχονταν ζωή ύστερα από το θάνατο. Απέκρουαν τελείως την παραδοσιακή λατρεία. Τους μύθους τους ερμήνευαν δίνοντάς τους ηθικό νόημα.

libro qui...inscribitur: Στα Λατινικά η συγκεκριμένη φράση χρησιμοποιείται για να δηλώσει τον τίτλο ενός βιβλίου.

physicus: Ο τίτλος μαρτυρείται από το Φιλόδημο, *Περὶ Εὐς.* σ. 72 (Doxogr. Gr. ² Diels σ. 538): *παρ' Ἀντισθένη δ' ἐν μὲν τῷ Φυσικῷ λέγεται τὸ κατὰ νόμον εἶναι πολλοὺς θεοὺς, κατὰ δὲ φύσιν ἓνα.*

Speusippus: Τον Πλάτωνα διαδέχθηκε ο γιος της αδελφής του Πωτώνης, Σπεύσιππος, ο οποίος υπήρξε αρχηγός της Ακαδημίας για οκτώ χρόνια (347-339). Ακολούθησε πιστά τα διδάγματα του Πλάτωνα. Στα θέματα θρησκείας φαίνεται ότι εξηκούσε τους λαϊκούς θεούς, με τη βοήθεια τεχνητών ετυμολογιών, σαν φυσικές δυνάμεις, πράγμα που συντέλεσε στο να θεωρηθεί άθεος. Ο Διογένης ο Λαέρτιος (4, 4-5) μας δίνει έναν κατάλογο των έργων του, ανάμεσα στα οποία υπάρχει και ένα *Περὶ Θεῶν*.

Σχετικά με τις απόψεις που εκτίθενται εδώ μπορούμε να πούμε ότι ο Σπεύσιππος ακολουθεί τον Πλάτωνα.

Για τον Βελλήιο τόσο ο Αντισθένης, όσο και ο Σπεύσιππος διατύπωσαν απόψεις καταστρεπτικές για τη θρησκεία.

33. Aristoteles: Έζησε από το 384 μέχρι το 322 π. Χ. Ήταν γιος του Νικομάχου, γιατρού του βασιλιά της Μακεδονίας Αμύντα. Σε ηλικία 18 ετών ήλθε στην Αθήνα (367 π. Χ.) όπου σπούδασε κοντά στον Πλάτωνα. Μετά το θάνατο του Πλάτωνα πήγε στην Άσσο της Τρωάδας όπου, ακολουθούμενος από τον Ξενοκράτη ίδρυσε σχολή. Δίδαξε, εκεί τρία χρόνια παντρεύτηκε την ανεψιά του ηγεμόνα Ερμεία, την Πυθιάδα από την οποία απέκτησε μια

κόρη που πήρε το όνομα της μητέρας της. Εδώ ίσως έγινε μαθητής του ο Θεόφραστος που τον παρακίνησε να μεταφέρει τη σχολή του στη Μυτιλήνη (343). Τον επόμενο χρόνο τον κάλεσε ο Φίλιππος της Μακεδονίας για να αναλάβει τη μόρφωση του Αλεξάνδρου. Επέστρεψε στην Αθήνα το 335 και ίδρυσε στο Λύκειο τη δική του σχολή που ονομάστηκε Περιπατητική. Εκεί εργάστηκε μέχρι το τέλος της ζωής του. Μετά το θάνατο του Αλεξάνδρου το κόμμα του Δημοσθένη με μια καταγγελία για αθεΐα τον ανάγκασε να φύγει στη Χαλκίδα της Ευβοίας, όπου πέθανε το 322 π. Χ. Έγραψε πάμπολλα συγγράμματα ο Έρμιππος τα υπολόγιζε σε 400, ενώ ο Περιπατητικός Πτολεμαίος σε 1000 βιβλία.

Τα συγγράμματά του ήταν διάλογοι με συζητήσεις πάνω σε επιστημονικά θέματα. Το καθολικό του πνεύμα αγκάλιασε με την ίδια δύναμη τη θεωρητική φιλοσοφία και την εμπειρική έρευνα έτσι έγινε ο θεμελιωτής της επιστήμης.

Στα θέματα θρησκείας ο Αριστοτέλης δίδασκε ότι ο θεός είναι η πρώτη αρχή που είναι ένας καθαρός, τέλειος και απεριόριστος σε δύναμη νους, ακίνητος και αμετάβλητος και που ενεργεί ως αιτία της παγκόσμιας κίνησης. Την αρχή αυτή ο Αριστοτέλης ονομάζει *πρῶτον κινούν* και *κινούν ἀκίνητον*.

Σε σχέση με τον κόσμο ο θεός είναι οντότητα Υπερβατική που δεν υπάρχει στο χώρο που κατέχει ο κόσμος, αλλά βρίσκεται έξω από αυτόν. Έχει ζωή αιώνια και άριστη. Για να μεταδώσει την κίνηση στον κόσμο από την υπερβατική σφαίρα, στην οποία βρίσκεται, ο θεός επιδρά στον κόσμο κατά τρόπο ψυχικό και δημιουργεί την κίνηση εμπνεόντας στον κόσμο, κατά κάποιο τρόπο, έρωτα.

Τη λαϊκή θρησκεία την αποκρούει για τους ανθρωπομορφικούς θεούς, αλλά αναγνωρίζει σ' αυτήν κάποια πρακτική αξία για την αγωγή του λαού.

Ο Βελλήσιος παρουσιάζει τον Αριστοτέλη σαν να προβάλλει διάφορες δυνάμεις ως θεούς, αυτό οφείλεται στο ότι παρουσιάζει χωριστά μεμονωμένα στοιχεία που, στη θεωρία του Αριστοτέλη, συνθέτουν όλα μαζί την ιδέα του θεού.

tertio de Philosophia: Πρβλ. Φιλοδήμου, *Περὶ Εὖς*. σ. 72 (Doxogr. Gr. 2 Diels σ. 539): *παρ' Ἀριστοτέλει δ' ἐν τῷ τρίτῳ Περὶ Φιλοσοφίας*. Το σύγγραμμα αυτό αποτελούσαν από τρία βιβλία από τα οποία έχουμε μόνον αποσπάσματα. Το πρώτο βιβλίο αναφερόταν στην πρώιμη φιλοσοφία της Ανατολής της Ελλάδος, το δεύτερο στην Ελληνική φιλοσοφία περιλαμβανομένου και του Πλάτωνα και το τρίτο περιλάμβανε τις απόψεις του Αριστοτέλη.

replicatione quadam: Με τη λατινική λέξη *replicatio* ο Κικέρωνας αποδίδει τον ελληνικό όρο *ἀνείλιξις* που χρησιμοποίησε ο Πλάτωνας, για να δηλώσει την αντίστροφη περιστροφή του κόσμου, και που υιοθέτησε ο Αριστοτέλης πρβλ. Αριστοτ. *Μεταφ.* II, 8, 1074a 2: *καθ' ἕκαστον τῶν πλανωμένων ἐτέρας σφαίρας μὴ ἐλάττονας εἶναι τὰς ἀνελιπούσας καὶ εἰς τὸ αὐτὸ ἀποκαθιστάσας τῇ θέσει τὴν πρώτην σφαῖραν αἰεί*. Η αντωνυμία *quadam*, που χρησιμοποιεί συχνά σε ανάλογες περιπτώσεις ο Κικέρωνας, ίσως δείχνει ἑλλειψη σιγουριάς για τη χρήση της λέξης με μια ασυνήθιστη σημασία.

caeli ardorem: Ο Αριστοτέλης δεν είπε ότι ο αιθέρας είναι ο ίδιος θεός, αλλά ότι απλά είναι θείος.

semper se movens: Ο Αριστοτέλης δεν αναφέρει πουθενά ότι η θεία δύναμη κινείται· αντίθετα μιλάει για τον ακίνητο κινούμενα που προκαλεί την κίνηση του κόσμου.

Πέραν από αυτά οι οποιεσδήποτε αντιρρήσεις του Βελληίου προέρχονται από το Επικούρειο ιδεώδες για τους θεούς που έχει στο νου του, όπως άλλωστε έχει κάνει με πολλούς από τους προηγούμενους φιλοσόφους.

34. condiscipulus Xenocrates: Καταγόταν από τη Χαλκηδόνα, ήταν μαθητής του Πλάτωνα και διάδοχος του Σπενυσίππου. Πέθανε σε ηλικία 82 ετών. Ο χαρακτήρας του και η αυτοκυριαρχία του αναφέρονται από πολλούς συγγραφείς.

Σύμφωνα με τον Ξενοκράτη, ο κόσμος χωρίζεται σε τρία μέρη: ο κόσμος κάτω από τον ουρανό, ο ουρανός και ο κόσμος πάνω από τον ουρανό. Όλα αυτά είναι γεμάτα θεϊκές δυνάμεις.

de natura deorum: Ο Διογένης ο Λαέρτιος (4, 11-14), αναφέρει ένα δίτομο έργο με τον τίτλο *Περὶ Θεῶν* (4, 13). Πλήρη αναφορά των απόψεών του δίνει ο Αετ. *Περὶ Ἀρεσ.* Συν. 1, 7, 30 (Doxogr. Gr. 2 Diels σ. 304): θεὸν δ' εἶναι καὶ τὸν οὐρανὸν καὶ τοὺς ἀστέρας πυρώδεις Ὀλυμπίους θεοὺς, καὶ ἐτέρους ὑποσελήνους δαίμονας ἀοράτους.

deos...octo: Πρβλ. Κλήμης *Προτρ.* 5: Ξενοκράτης, Καλχηδόνιος οὗτος, ἑπτὰ μὲν θεοὺς τοὺς πλανήτας, ὀγδοὺν δέ, τὸν ἐκ πάντων αὐτῶν συνεστῶτα κόσμον αἰνίττειται.

Ἡ αντίρρηση του Βελληπίου εἶναι ὅτι οἱ θεοὶ αὐτοὶ δεν ἔχουν αἰσθήσεις καὶ συνεπῶς δεν εἶναι ευτυχισμένοι, στεροῦνται δηλαδή μιας ἀπὸ τις βασικὲς ιδιότητες του θείου.

ex eadem Platonis schola: Πρβλ. Διογ. Λαερ. 5, 86: Ἡρακλείδης Εὐθύφρωνος Ἡρακλεώτης τοῦ Πόντου, ἀνὴρ πλούσιος. Ἀθήνησι δὲ παρέλαβε πρῶτον μὲν Σπενυσίππῳ ἄλλὰ καὶ τῶν Πυθαγορείων διήκουσε καὶ τὰ Πλάτωνος ἐζηλώκει καὶ ὕστερον ἤκουσεν Ἀριστοτέλους, ὥς φησι Σωτίων ἐν Διαδοχαῖς. Τα ἔργα του αναφέρει ο Διογένης ο Λαέρτιος (5, 86-88). Οἱ απόψεις του πάνω στο θέμα των θεῶν καὶ της δημιουργίας του κόσμου πιθανῶς υπάρχουν στα συγγράμματα *Περὶ Φύσεως* καὶ *Περὶ τῶν οὐρανῶν*.

puerilibus fabulis: Το γεγονός ὅτι Ἡρακλείδης ἔλεγε πολλά που ἦταν δημιουργήματα της φαντασίας του το αναφέρει ο Πλουταρχος: *Κάμιλλος* 22, 3: μυθώδη καὶ πλασματίαν ὄντα τὸν Ἡρακλείδην. Πρβλ. καὶ Διογ. Λαερ. 8, 72: διὰ παντὸς ἐστὶν Ἡρακλείδης τοιοῦτος παραδοξολόγος.

35. Theophrasti: Καταγόταν ἀπὸ τὴν Ερεσό της Λέσβου. Ἐζησε ἀπὸ το 372 μέχρι το 288 ἢ 86. Ἦταν μαθητὴς του Ἀριστοτέλη καὶ διάδοχός του. Αντάξιός του δασκάλου του ἔγραψε πολλά συγγράμματα που ἀπλώνονται σε ὅλη τὴν περιοχὴ της φιλοσοφίας. Το πραγματικὸ του ὄνομα ἦταν Τύρταμος, ἀλλὰ ο Ἀριστοτέλης τὸν ονόμασε Θεόφραστο γιὰ τὴν ωραία του ομιλία.

Ὡς φιλόσοφος δεν ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ το σύστημα του Ἀριστοτέλη. Ἀνάμεσα στα συγγράμματά του ὑπάρχει ἓνα με τὸν τίτλο *Περὶ τὸ θεῖον Ἱστορίαι* που φαίνεται ὅτι ἦταν μια ἱστορία

θρησκείας. Επίσης έγραψε συγγράμματα με τους τίτλους *Περὶ Θεῶν* και *Περὶ Εὐσεβείας*.

eius auditor Stato: Τον Θεόφραστο διαδέχθηκε στην Περιπατητική σχολή ο Στράτων από τη Λάμψακο, ο επονομαζόμενος "φυσικός". Διήθυne την Περιπατητική σχολή για 18 χρόνια (287-269). (πρβλ. Διογ. Λαέρτ. 5, 58: *Διεδέξατο δ' αὐτοῦ τὴν σχολὴν Στράτων Ἀρκεσιλάου Λαμψακνός, οὐ καὶ ἐν ταῖς διαθήκαις ἐμνημόνευσεν ἄνῆρ ἐλλογιμώτατος καὶ φυσικὸς ἐπικληθεὶς ἀπὸ τοῦ περὶ τὴν θεωρίαν ταύτην παρ' ὄντινοῦν ἐπιμελέστατα διατετριφέναι*).

Σχετικά με τους θεούς ταύτιζε τη θεότητα με τη φυσική δύναμη που ενεργεῖ ασυνείδητα. Αντί της Αριστοτελικῆς τελεολογίας απαιτούσε μια καθαρά φυσική ερμηνεία των φαινομένων. Αμφισβητούσε την αθανασία της ψυχῆς και είχε αποδείξει πόσο ανεπαρκείς είναι οι αποδείξεις στο *Φαίδωνα* του Πλάτωνα πάνω σ' αυτό το θέμα.

36. Zeno: Καταγόταν από το Κίτιο της Κύπρου. Γεννήθηκε το 334/33 και πέθανε το 262/61. Πιθανώς είχε Φοινικική καταγωγή. Ἦρθε 22 χρονών στην Αθήνα όπου άκουσε τον κυνικό Κράτη, τον Στίλπωνα, τον μεγαρικό Διόδωρο και τον Ακαδημαϊκό Πολέμωνα. Γύρω στο 300 π. Χ. άρχισε και ο ίδιος να διδάσκει ο κώρος όπου σύχναζε με τους μαθητές του ήταν η Ποικίλη Στοά γι' αυτό και η σχολή που ιδρυτής της θεωρείται ο Ζήνωνας ονομάστηκε Στωική.

naturalem legem divinam: Η έννοια του νόμου ήταν σημαντική στην Στωική Φιλοσοφία. Κατά τους Στωικούς, η θεία δύναμη που διέπει τα πάντα ενεργεῖ σύμφωνα με ένα καθορισμένο και απαράβατο νόμο το "Λόγο", που είναι και αυτός θείας υφῆς (βλ. παρ. 18).

Ο Βελλήιος φαίνεται να εκλαμβάνει το νόμο αυτό ως ξεχωριστό θεό, έξω από την όλη Στωική θεωρία για το θείο, μέρος της οποίας αποτελεί και η άποψη για το νόμο. Κατά τον ίδιο τρόπο θα αναφέρει και άλλες απόψεις των Στωικών, κομματιαστά και όχι ως ενιαίο σύνολο δίνοντας έτσι την εντύπωση ότι ο Ζήνωνας θεώρησε ευκαιριακά διαφορετικές

δυνάμεις ως θεούς. Έτσι στη συνέχεια θα πει ότι ο Ζήνωνας θεώρησε θεό τον αιθέρα, όπου πολλοί Στωικοί τοποθετούσαν το *ἡγεμονικὸν* του κόσμου (βλ. παρ. 18). Τέλος θα αναφερθεί και στη βασική ιδέα ότι ο θεός είναι η λογική δύναμη που διέπει το σύμπαν.

astris: Ο Άρειος Δίδυμος λέγει (Doxogr. Gr.² Diels σ. 467): *Ζήνων τὸν ἥλιόν φησι καὶ τὴν σελήνην καὶ τῶν ἄλλων ἄστρον ἕκαστον εἶναι νοερὸν καὶ φρόνιμον.*

Ο Βελλήσιος του καταλογίζει ότι θεωρεί θεούς τα άστρα, τα χρόνια, τους μήνες, και τις αλλαγές των χρόνων προφανώς αναφερόμενος στην άποψη των Στωικών ότι η θεία δύναμη και παρουσία εκτείνεται σε όλα τα πράγματα.

Theogoniam...interpretatur: Πολλοί πίστευαν ότι ο Ζήνωνας έγραψε ένα υπόμνημα στη Θεογονία του Ησιόδου, αλλά είναι αμφίβολο αν αυτό αποτελεί πραγματικότητα. Τα αρχαία σχόλια στη Θεογονία που μας σώζονται σήμερα δείχνουν μια σημαντική Στωική επίδραση. Και σε κάποιους στίχους αναφέρονται τα ονόματα του Ζήωνα και του Χρυσίππου. Ο Ζήνωνας προφανώς ήθελε να συνδυάσει τη μυθολογία του Ησιόδου με τη σύγχρονη φωτισμένη σκέψη και προσπάθησε να ερμηνεύσει λογικά τους μύθους. Γι' αυτό το σκοπό φαίνεται ότι χρησιμοποίησε την αλληγορία, πράγμα που είχε κάνει κιόλας ο Πλάτωνας π. χ. *Πολ.* 2, 377e-378e. *Φαίδρ.* 229 c-d.

quandam significationem: Πιθανώς ο Κικέρωνας μεταφράζει εδώ έναν Ελληνικό όρο και δικαιολογείται γι' αυτό με τη χρήση του *quandam*.

37. Aristonis: Καταγόταν από τη Χίο, φίλος και μαθητής του Ζήωνα και δάσκαλος του Ερατοσθένη από την Κυρήνη. Αν και ήταν Στωικός φαίνεται επηρεασμένος από την Κυνική φιλοσοφία: ασχολήθηκε με τα ηθικά ζητήματα, γιατί, κατά τη γνώμη του, είναι ένα αντικείμενο που βρίσκεται μέσα στις δυνατότητες του ανθρώπου και δεν είναι άχρηστο, όπως η διαλεκτική, ούτε πέρα από τις δυνάμεις μας, όπως η φυσική. Ο Διογένης ο Λαέρτιος αναφέρει τα έργα του, αλλά δεν είναι εύκολο να καθορίσει κανείς σε ποιο διατυπώνει τις απόψεις που αναφέρει εδώ ο Βελλήσιος.

Cleanthes: Καταγόταν από την Άσσο· έζησε από το 304/303 μέχρι το 233/32. Υπήρξε μαθητής του Ζήνωνα στη συνέχεια διάδοχός του και δάσκαλος του Χρυσίππου. Έγραψε πολλά έργα ανάμεσα στα οποία υπάρχει και ένα με τον τίτλο *Περὶ Θεῶν*. Ο Κλεάνθης έζησε για μεγάλο χρονικό διάστημα στη φτώχεια και ήταν ευσεβής. Εκτός από τη διδασκαλία του Ζήνωνα φαίνεται ότι τον είχαν επηρεάσει οι θεωρίες του Ηρακλείτου.

Ο Βελλήσιος αντιμετωπίζει τον Κλεάνθη, όπως ακριβώς είδαμε να αντιμετωπίζει και τον Ζήνωνα· έτσι μας παρουσιάζει και τον Κλεάνθη να προβάλλει πολλούς θεούς, ενώ στην ουσία πρόκειται για επιμέρους στοιχεία που απαρτίζουν τη Στωική θεολογία (βλ. παράγραφο 18).

ultimum et altissimum: Πρβλ. Αετ. *Περὶ Ἄρεσ*. Συν. I, 7, 33 (Doxogr. Gr.² Diels σ. 306): *ἀνωτάτω δὲ πάντων νοῦν ἐναιθέριον εἶναι θεόν*.

astris: Σύμφωνα με τη Στωική φιλοσοφία, μία από τις αιτίες που έκαναν τον άνθρωπο να πιστέψει στην ύπαρξη του θεού είναι η παρατήρηση της τάξης που επικρατεί στον έναστρο ουρανό. Την άποψη αυτή πιθανώς είχε περιλάβει στο βιβλίο του *Περὶ Θεῶν* (Διογ. Λαερ. 7, 175). Ἰσως σ' αυτό αναφέρεται εδώ ο Βελλήσιος. Επίσης πιθανό είναι να αναφέρεται στην άποψη του Κλεάνθη σχετικά με το *ἡγεμονικόν* του κόσμου, ο οποίος είχε τοποθετήσει το *ἡγεμονικόν* στον ήλιο. Ο Άρειος Δίδυμος στον Ευσ. *Ευαγ. Προπ.* 15, 15, 7 λέγει (Doxogr. Gr.² Diels σ. 465): *Ἠγεμονικόν δὲ τοῦ κόσμου Κλεάνθει μὲν ἤρесе τὸν ἥλιον εἶναι διὰ τὸ μέγιστον τῶν ἄστρων ὑπάρχειν*.

tamquam in vestigio: Σύμφωνα με την Επικούρεια διδασκαλία για να δεχθούμε ένα θεό πρέπει να ταιριάζει στην ιδέα που έχουμε γι' αυτόν από πριν ("πρόληψιν").

38. Persaeus: Καταγόταν από το Κίτιο. Σύμφωνα με μερικούς μαθητές, σύμφωνα με άλλους δούλος του Ζήνωνα. Γεννήθηκε περίπου το 307/6 και πέθανε το 243 π. Χ. Ο Διογένης ο Λαέρτιος (7, 36) αναφέρει αρκετά έργα του, αλλά το έργο του *Περὶ Θεῶν* αναφέρει μόνον ο Φιλόδημος (*Περὶ Εὐσ.* σελ. 75) (Doxogr. Gr.² Diels σ. 545). Πιθανώς σ' αυτό το έργο εκθέτει τις απόψεις του

που αναφέρονται εδώ και στις οποίες φαίνεται επηρεασμένος από τον Πρόδικο. Ο Πρόδικος αναγνωρίζει δύο επίπεδα θρησκευτικής πίστης: (1) σεβασμός προς *ἰτά τρέφοντα καὶ ὠφελοῦντα* και (2) σεβασμός προς τους εφευρέτες και τους ευεργέτες. Πρόσωπα φανταστικά, μυθικά και πραγματικά που σχετίζονται μ' αυτές τις δύο περιοχές θεωρήθηκαν θεία πρόσωπα. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο τοποθετείται και η ηρωολατρεία. Στην παράγραφο 118 ο Κικέρωνας θεωρεί ότι ο Πρόδικος μίλησε μόνο για το πρώτο από τα δύο επίπεδα, όμως ο Φιλόδημος, *Περὶ Εὐσ.* σελ. 75-77 (Doxogr. Gr² Diels σσ.544-545), του αποδίδει και τα δύο. Έτσι είναι ο πρώτος φιλόσοφος που παρατήρησε την εξελικτική πορεία της θρησκείας. Για τον Κικέρωνα όμως ο πρώτος, που αναγνώρισε μια θρησκευτική εξέλιξη, φαίνεται να είναι Περσαίος. Τις απόψεις του Προδίκου και του Περσαίου συμερίζεται και ο Ευήμερος από τη Μεσσήνη, σύγχρονος του Περσαίου, ο οποίος έγραψε σύγγραμμα με τον τίτλο *Ἱερὰ ἀναγραφὴ* γύρω στα 280 π. Χ. Ο Ευήμερος θεωρούσε ότι οι θεοί ήταν σπουδαίοι νγεμόνες ή πολιτικοί αρχηγοί που ωφέλησαν την ανθρωπότητα και θεοποιήθηκαν μετά το θάνατό τους.

res sordidas: Αν η θεία δύναμη διέπει τα πάντα, πρέπει να υπάρχει ακόμη και στα πιο ταπεινά και κακά. πρβλ. Σεξτ. Εμπ. *Πυρρ.* 3, 218: *Στωϊκοὶ δὲ πνεῦμα διῆκον καὶ διὰ τῶν εἰδεχθῶν.*

cultus ... in luctu: Στην αρχαία Ελληνική θρησκεία υπάρχουν πολλοί θεοί και ήρωες που, σύμφωνα με τη μυθολογία, πέθαναν τραγικά και άδικο, θεοποιήθηκαν και τους λάτρευαν με θρήνους, όπως οι: Άδωνις, Άττις, Ιππόλυτος, Ινώ (Λευκοθέα), Ορφέας, Υάκινθος, Φαέθων κ. ά. Από πολύ νωρίς όμως ο Ξενοφάνης είχε επισημάνει το πρόβλημα που δημιουργούσε η θεοποίηση τέτοιων προσώπων βλ. Αριστοτ. *Ρητ.* 2, 23, 1400b, 5-8: *οἶον Ξενοφάνης Ἐλεάταις ἐρωτῶσιν εἰ θύωσι τῇ Λευκοθέᾳ καὶ θρηνῶσιν ἥ μὴ, συνεβούλευεν εἰ μὲν θεὸν ὑπολαμβάνουσιν, μὴ θρηνεῖν, εἰ δ' ἄνθρωπον, μὴ θύειν.*

39. iam vero: Για τον επόμενο φιλόσοφο ο Βελλήσιος μιλάει σε μεγαλύτερη έκταση από κάθε άλλον, γιατί προφανώς τον θεωρεί σπουδαιότερο .

Chrysippus: Καταγόταν από τους Σόλους, γιος ενός Απολλωνίου από την Ταρσό ή τους Σόλους, διάδοχος του Κλεάνθη, αρχηγός της Στωικής σχολής στην Αθήνα, μετά το 232 π. Χ. Έζησε από το 280 (περίπου) μέχρι το 206. Ήταν τόσο σημαντικός στην ιστορία του Στωικισμού που ένας παροιμιακός στίχος δήλωνε: *εἰ μὴ γὰρ ἦν Χρύσιππος, οὐκ ἂν στοά* (Διογ. Λαερ. 7, 183). Τα συγγράμματά του, όπως τα αναφέρει ο Διογένης ο Λαέρτιος (7, 189-202), είναι γύρω στα 377 βιβλία, όμως είναι μόνο τα έργα του για τη λογική και την ηθική. Το λεξικό της Σουδας λέγει ότι έγραψε πάνω από 700 βιβλία. Στην παράγραφο 41 ο Κικέρωνας αναφέρει τα δύο βιβλία του συγγράμματός του *Περὶ Θεῶν* (που αποτελούνταν από τρία βιβλία).

Ο Χρύσιππος, όπως και προκάτοχοί του (Ζήνων και Κλεάνθης), παρουσιάζεται από το Βελλήσιο να προβάλλει πολλές και διάφορες δυνάμεις ως θεούς.

Ακόμη θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε ότι ο Βελλήσιος εδώ παρουσιάζει ως τελείως διαφορετικές ιδέες, μερικές φράσεις που πιθανώς ο Χρύσιππος θεωρούσε ως συνώνυμες φράσεις και χρησιμοποιούσε ίσως σε διάφορα έργα του για να δηλώσει την ίδια ιδέα για την οποία δεν υπάρχει σχετικός θεολογικός όρος. Έτσι με το *anima mundi*... ισοδύναμες είναι οι φράσεις: *vim divinam in ratione...positam - universae naturae animo atque mente - eius animi fusionem universam - eius ipsius principatum qui in mente et ratione versetur*. Επίσης με το *ipsum...mundum* ισοδύναμες είναι οι φράσεις: *communem rerum naturam universam atque omnia continentem - universitatemque rerum qua omnia containerentur*. Και ακόμη παρόμοιες είναι οι φράσεις: *fatalem umbram et necessitatem rerum futurarum* και *eandem...fatalem necessitatem...sempiternam rerum futurarum veritatem*.

ipsumque mundum: Πρβλ. Διογ. Λαερ. 7, 148: *Οὐσίαν δὲ θεοῦ Ζήνων μὲν φησι τὸν ὅλον κόσμον καὶ τὸν οὐρανόν, ὁμοίως δὲ καὶ Χρύσιππος ἐν τῷ πρώτῳ Περὶ θεῶν*.

principatum: Πρβλ. Διογ. Λαερ. 7, 139: *τὸν ὅλον κόσμον ζῶν ὄντα καὶ ἐμψυχον καὶ λογικόν, ἔχειν ἡγεμονικόν μὲν τὸν αἰθέρα,*

καθὰ φησιν Ἀντίπατρος...Χρύσιππος δ' ἐν τῷ πρώτῳ *Περὶ Προνοίας* καὶ *Ποσειδώνιος* ἐν τῷ *Περὶ θεῶν τὸν οὐρανόν* φασὶ τὸ ἡγεμονικὸν τοῦ κόσμου.

fatalem umbram: Ὅπως εἶναι φυσικὸ γιὰ ἕναν *Επικούρειο* ο οποίος ἀντιτίθεται στὴ Μοίρα, τὴν ἀποκαλεῖ ἐδῶ "μοιραία σκιά" ἢ "σκιώδη μοίρα", γιὰτὶ τὴ νιώθει σαν μιὰ σκιώδη μορφή ἢ καὶ σαν κάτι το ἀνυπόστατο ποὺ μόνο στὴ φαντασία μπορεῖ νὰ ὑπάρχει. Ἔτσι θὰ μπορούσαμε νὰ θεωρήσουμε σωστή τὴ γραφή ποὺ μας δίνουν τὰ χειρόγραφα, *umbram*, ἡ ὁποία ἀπὸ πολλοὺς θεωρήθηκε λανθασμένη.

ignem: Τὸ σχετικὸ χωρίο στὸν *Φιλόδημο* δὲν ἀναφέρει αὐτὸ τὸ πράγμα. Φαίνεται ὅτι οἱ *Στωικοί* τόνισαν ἰδιαίτερα τὴ σημασία τῆς φωτιάς ἴσως ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὸν *Ηράκλειτο*. Αὐτὴ ἡ θεοποίηση τῆς φωτιάς μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἕνα μέρος τῆς *Στωικῆς* ἀποψῆς ὅτι ἡ θεία δύναμη διέπει τὰ πάντα, ἀκόμη καὶ τὰ ταπεινότατα. Ἰσως ὅμως αὐτὸ νὰ οφείλεται στὴ σχέση τῆς φωτιάς με τὴ θερμότητα τοῦ σώματος τῶν ἐμψύχων ὄντων ποὺ ἀλλῶστε εἶναι ἡ ἐνδειξη τῆς ζωῆς.

40. idemque disputat: Ὁ *Χρύσιππος*, ὅπως καὶ ὁ *Ζήνωνας*, προσπάθησε νὰ συνδέσει τὶς λαϊκὲς θεότητες καὶ παραδόσεις με τὶς φιλοσοφικὰ υποστηρίξιμες πίστεις. Ἔτσι πολλὲς θεότητες παραλληλίζονται με στοιχεῖα τῆς φύσης· πρβλ. *Φιλοδήμου Περὶ Εὐσ.* σελ. 79-80 (*Doxogr. Gr.*² *Diels* σσ. 546-547): *"Ἡφαιστον δὲ πῦρ εἶναι, καὶ Κρόνον μὲν τὸν τοῦ ρεύματος ῥόον, Ῥέαν δὲ τὴν γῆν, Δία δὲ τὸν αἰθέρα· τοὺς δὲ τὸν Ἀπόλλω καὶ τὴν Δήμητρα γῆν ἢ τὸ ἐν αὐτῇ πνεῦμα. Καὶ παιδαριωδῶς λέγεσθαι καὶ γράφεσθαι καὶ πλάττεσθαι θεοὺς ἀνθρωποειδεῖς, ὃν τρόπον καὶ πόλεις καὶ ποταμοὺς καὶ τόπους καὶ πάθη· καὶ Δία μὲν εἶναι τὸν περὶ τὴν γῆν ἀέρα, τὸν δὲ σκοτεινὸν Ἄϊδον, τὸν δὲ διὰ τῆς γῆς καὶ θαλάττης Ποσειδῶν.*

legis perpetuae: Ὁ *Χρύσιππος* ἀρχίζει τὸ ἔργο τοῦ *Περὶ Νόμου* με τὴ δήλωση: ὁ νόμος πάντων ἐστὶ βασιλεὺς θεῶν τε καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων.

41. de natura deorum: Το σύγγραμμα του Χρυσίππου *Περὶ Θεῶν* περιλάμβανε τρία βιβλία

in secundo: Πρβλ. Φιλοδ. *Περὶ Εὐς.* σελ. 80 (Doxogr. Gr.² Diels σ.547): *ἐν δὲ τῷ δευτέρῳ τὰ τε εἰς Ὀρφέα καὶ Μουσαῖον ἀναφερόμενα καὶ τὰ παρ' Ὀμήρῳ καὶ Ἡσίοδῳ καὶ Εὐριπίδῃ καὶ ποιηταῖς ἄλλοις, ὥς καὶ Κλέανθης, πειρᾶται συνοικειοῦν ταῖς δόξαις αὐτῶν.*

Orphei: Η μορφή του Ορφέα κινείται ανάμεσα στο μύθο και την πραγματικότητα. Το όνομα του αναφέρεται τον 6ο αιώνα σε μια μετώπη στους Δελφούς και στον Ίβυκο (fr. 10A BergK). Φαίνεται ότι τον 6ο αιώνα με την εμφάνιση της θρησκευτικής ποίησης κάποιος συνέλαβε την ιδέα να δημιουργήσει έναν προφήτη-ποιητή. Ο Ορφέας δεν είναι ο μοναδικός. Στην ίδια εποχή ανήκουν οι Λίνος, Θάμυρις και ο Μουσαῖος, που θεωρείται μάλιστα μαθητής του Ορφέα. Αυτοί σχηματίζουν έναν "κανόνα" των παλαιών προφητών-ποιητών. Ο Ορφέας και ο Μουσαῖος παρουσιάζονται ως παλαιότεροι από τον Όμηρο και θεωρήθηκαν εφευρέτες του δακτυλικού εξαμέτρου ως μέσου για θεολογική έκφραση. Πολλοί νεότεροι συγγραφείς ασχολήθηκαν με τον Ορφέα, ιδιαίτερα ο Πρόκλος και οι μεταγενέστεροι Νεοπλατωνικοί. Τα έργα του Ορφέα ήταν πιθανώς τα 24 βιβλία που φέρουν τον τίτλο "Ἱεροὶ λόγοι".

Musaei: Μαθητής και φίλος του Ορφέα. Ήταν γιος του Ευμόλπου και της Σελήνης. Του αποδίδουν αρκετά έργα ανάμεσα στα οποία και μια "Θεογονία". Συνήθως τον συγκρίνουν με τον Ησίοδο, όπως συγκρίνουν τον Ορφέα με τον Όμηρο.

Hesiodi: Δεν είναι τυχαίο που ο Κικέρωνας αναφέρει τον Ησίοδο πριν από τον Όμηρο αν λάβουμε υπόψη μας ότι μερικοί συγγραφείς τον θεώρησαν σαν πιο παλαιό από τον Όμηρο· πρβλ. Σεξτ. Εμπ. *Πρὸς Γραμ.* 204: *διαλεξόμεθα ἄρα τῇ Ὀμήρου κατακολουθοῦντες συνηθείᾳ. Ἀλλὰ πρῶτον μὲν οὐχ ὑπὸ πάντων ὁμολογεῖται ποιητῆς ἀρχαιότατος εἶναι Ὀμηρος· ἔνιοι γάρ Ἡσίοδον προΐκειν τοῖς χρόνοις λέγουσιν, Λίνον τε καὶ Ὀρφέα καὶ Μουσαῖον καὶ ἄλλους παμπληθεῖς.*

Το έργο που αναφέρεται εδώ είναι χωρίς αμφιβολία η "Θεογονία" του την οποία λέγεται ότι υπομνημάτισε ο Ζήνωνας (βλ. παράγραφο 36).

accommodare: Φαίνεται ότι ο Χρύσιππος προσπάθησε να συνδυάσει την παραδοσιακή θρησκεία με τις δικές του φιλοσοφικές απόψεις και να δώσει λογική εξήγηση στους μύθους.

Diogenes Babylonius: Καταγόταν από την πόλη Σελεύκεια, αλλά τον ονομάζουν Βαβυλώνιο από το όνομα της χώρας· πρβλ. Στραβ. 16, 1, 16: *ὥσπερ δὲ Βαβυλωνίαν τὴν χώραν καλοῦμεν, οὕτω καὶ τοὺς ἄνδρας τοὺς ἐκεῖθεν Βαβυλωνίους καλοῦμεν, οὐκ ἀπὸ τῆς πόλεως, ἀλλ' ἀπὸ τῆς χώρας· ἀπὸ δὲ τῆς Σελευκείας ἦττον, κἂν ἐκεῖθεν ᾧσι, καθάπερ Διογένη τὸν Στωϊκὸν φιλόσοφον*. Γεννήθηκε γύρω στα 240 π. Χ., ήταν μαθητής του Χρυσίππου, επικεφαλής της Στωϊκής σχολής και ένας από τη φημισμένη πρεσβεία φιλοσόφων που ήλθε στη Ρώμη το 155. Ο Κικέρωνας τον αναφέρει στο *De Senectute* 23. Πέθανε 88 χρονών πιθανώς πριν από το 150. Από τα έργα του σώζονται μόνο αποσπάσματα τα περισσότερα από τα οποία είναι πάνω στη μουσική και τη ρητορική.

partum Iovis: Είναι γνωστό το ότι η Αθηνά γεννήθηκε από το κεφάλι του Δία· το βρίσκουμε στους: Όμηρ. Έμν. 3, 308. 28, 4-16. Ήσιοδ. Θεογ. 886-896. 924-926. Πινδ. Όλ. 7, 35-37: *ἀνίχ' Ἀφαιστου τέχναισιν χαλκελάτῳ πελέκει πατέρος Αθηναία κορυφὰν κατ' ἄκραν ἀνορούσαισ' ἀλάλαξεν ὑπερμάκει βοᾷ*. Από το κεφάλι του Δία βγήκε με κτύπημα που άλλοι συγγραφείς αποδίδουν στον Προμηθέα και άλλοι στον Ήφαιστο, μερικοί στον Παλαίμονα και άλλοι στον Ερμή. Στην τέχνη το θέμα έχει εμφανιστεί σε αγγεία του 6ου αιώνα και παρουσιάζει πέντε τύπους: (1) Ο Δίας σε πόνους τοκετού, με την Ειλειθυία να του συμπαραστέκεται. (2) Η Αθηνά να ξεπετιέται από το κεφάλι του Δία. (3) Ένας συνδυασμός αυτών των δύο τύπων. (4) Η Αθηνά πάνοπλη αλλά όχι τελείως ανεπτυγμένη να στέκεται στα γόνατα του Δία. Και (5) η ώριμη Αθηνά οπλισμένη να στέκεται μπροστά στον Δία. Αργότερα το θέμα αποτέλεσε παράσταση του ανατολικού αετώματος του Παρθενώνα:

Σ' αυτό το μύθο έχουν δοθεί πολλές αλληγορικές ερμηνείες. Έτσι ο Χρύσιππος, σύμφωνα με τον Φιλόδημο, υποστηρίζει τα εξής (Φιλοδ. *Περὶ Εὐσ.* σελ. 83 – Doxogr. Gr.² Diels σ. 549-550): *Χρῦσιππον δ' ἐν τῷ στήθει τό ἡγεμονικὸν εἶναι κακεῖ τὴν Ἀθηνᾶν γεγονέναι φρόνησιν οὖσαν, τῷ δὲ τὴν φωνὴν ἐκ τῆς κεφαλῆς ἐκκρίνεσθαι λέγειν ἐκ τῆς κεφαλῆς, ὑπὸ δὲ Ἡφαίστου, διότι τέχνη γίνεθ' ἡ φρόνησις, καὶ Ἀθηνᾶν μὲν οἶον Ἀθηνᾶν εἰρῆσθαι, Τριτωνίδα δὲ καὶ Τριτογένειαν διὰ τὸ τὴν φρόνησιν ἐκ τριῶν συνεστηκέναι λόγων, τῶν φυσικῶν καὶ τῶν ἠθικῶν καὶ τῶν λογικῶν.*

42. nocuerunt: Ο Όμηρος χρησιμοποιούνταν σαν διδακτικό εγχειρίδιο σε όλα τα επίπεδα εκπαίδευσης· αυτό είχε σαν συνέπεια να επηρεάζει τη σκέψη, τις κοινωνικές και ηθικές αντιλήψεις των νεαρών ατόμων που τον διδάσκονταν. Εφόσον τα πρότυπα που προβάλλονταν από τα Ομηρικά έπη δεν διέθεταν την αρμόζουσα ηθική, τα αποτελέσματα της διδασκαλίας πάνω στα εύπλαστα μυαλά των παιδιών θα μπορούσαν να είναι καταστρεπτικά. Επιπλέον πολλοί που επιθυμούσαν να κάνουν κακό θα μπορούσαν να δικαιολογήσουν τη συμπεριφορά τους με βάση θεία παραδείγματα.

bella, proelia, pugnas, vulnera: Όλα αυτά είναι φυσικά επακόλουθα της αντίληψης ότι οι θεοί έχουν ανθρώπινη μορφή.

ortus: Από πολύ νωρίς ο Ξενοφάνης είχε δει το ασυμβίβαστο της γέννησης των θεών με την ιδιότητα της αθανασίας· βλ. Αριστοτ. *Ρητ.* Β 23, 1399b 6-8: *οἶον Ξενοφάνης ἔλεγεν ὅτι ὁμοίως ἀσεβοῦσιν οἱ γενέσθαι φάσκοντες τοὺς θεοὺς τοῖς ἀποθανεῖν λέγουσιν· ἀμφοτέρως γάρ συμβαίνει μὴ εἶναι τοὺς θεοὺς ποτε.*

43. poetarum...errore: Όπως ο Όμηρος, έτσι και όλοι οι άλλοι ποιητές, είτε τους χρησιμοποιούσαν στην εκπαίδευση είτε απλά τους διάβазαν, επηρεάζαν τη σκέψη των νέων. Αναμφισβήτητα όμως πολλοί αρχαίοι συγγραφείς, φιλόσοφοι και ρήτορες χρησιμοποιούσαν αναφορές από τους ποιητές για να υποστηρίξουν τις απόψεις τους. Από τον κανόνα αυτό δεν

ξεφεύγουν ούτε οι Επικούρειοι. Άλλωστε και η μεγαλύτερη σε έκταση έκθεση της Επικούρειας φιλοσοφίας είναι σε ποιητική μορφή, δηλαδή το έργο του Λουκρητίου *De Rerum Natura*.

Aegyptiorum: Πιθανώς αναφέρεται στο κύριο χαρακτηριστικό της Αιγυπτιακής θρησκείας, τη θηριολατρεία.

venerari Epicurum: Οι οπαδοί του Επικούρου λάτρευαν με θρησκευτική ευλάβεια το δάσκαλό τους. Αυτό ήταν κάτι συνηθισμένο για τους ιδρυτές των φιλοσοφικών σχολών. Η αφοσίωση στον αρχηγό τους μερικές φορές έπαιρνε τη μορφή μιας ανεπίσημης θεοποίησης. Τέτοιες ήταν οι περιπτώσεις του Πλάτωνα, του Πυθαγόρα, του Σωκράτη, του Αριστοτέλη, του Ιπποκράτη κ. ά.

solus: Εδώ αρχίζει η έκθεση των απόψεων του Επικούρου και εκτείνεται μέχρι την παράγραφο 56. Η έκθεση είναι σημαντικά μικρότερη όχι μόνο από την αναίρεσή της από τον Ακαδημαϊκό Κόττα (57-124), αλλά και από την έκθεση της Στωϊκής θέσης (2,4-168). Είναι πιθανό αυτή η δυσαναλογία να οφείλεται στις διαφορετικές πηγές που χρησιμοποιεί ο Κικέρωνας. Ίσως όμως να οφείλεται και στην εκτίμηση εκ μέρους του για τη σπουδαιότητα των απόψεων που εκθέτει. (Για την Επικούρεια Φιλοσοφία βλ. Εισαγωγή).

in animis...inpressisset: Η άποψη του Επικούρου πάνω σ' αυτό το θέμα αναπτύσσεται στην επιστολή του προς τον Μενοικέα (Διογ. Λαέρ. 10, 123-124): *θεοὶ μὲν γὰρ εἰσὶν. Ἐναργῆς γὰρ αὐτῶν ἐστὶν ἡ γνῶσις· οἷους δ' αὐτοὺς οἱ πολλοὶ νομίζουσιν οὐκ εἰσὶν· οὐ γὰρ φυλάττουσιν αὐτοὺς οἷους νομίζουσιν...οὐ γὰρ προλήψεις εἰσὶν ἀλλ' ὑπολήψεις ψευδεῖς αἱ τῶν πολλῶν ὑπὲρ θεῶν ἀποφάσεις.*

quae...gens aut quod genus: Το επιχείρημα είναι ότι παραδεχόμαστε κάτι γιατί σ' αυτό συμφωνούν όλοι οι άνθρωποι από κάθε γένος, κάθε φυλή, μορφωμένοι και αμόρφωτοι. Χρησιμοποιείται ευρύτατα από όλες τις φιλοσοφικές σχολές για την στήριξη διαφόρων απόψεων και όχι μόνον της πίστης στην ύπαρξη του θεού. Η αναφορά μπορεί να γίνει σε όλο το ανθρώπινο γένος, πεπαιδευμένους ή απαιδευτούς, ή μπορεί να

περιοριστεί στη συμφωνία των φιλοσόφων. Το ίδιο επιχείρημα χρησιμοποιεί και ο Στωικός Βάλβος (2, 5, 2, 12).

Ανάμεσα στους πολλούς αρχαίους συγγραφείς που χρησιμοποίησαν την παγκόσμια συμφωνία ως επιχείρημα για την ύπαρξη του θεού είναι ο Πλάτωνας (*Νόμοι* 10, 886a: *ὅτι πάντες Ἕλληνές τε καὶ βάρβαροι νομίζουν εἶναι θεούς*), ο Αριστοτέλης (*Περὶ Οὐρ.* 1, 3, 270b 5-6: *πάντες γὰρ ἄνθρωποι περὶ θεῶν ἔχουσιν ὑπόληψιν*) κ. ά.

anticipationem: Η πρώτη εμφάνιση της λέξης στα Λατινικά, γι' αυτό και ο Κικέρωνας δικαιολογείται με το *quandam*. Μεταφράζει τον φιλοσοφικό όρο "πρόληψις" (επίσης στην παράγραφο 44). Στη ρητορική ο όρος χρησιμοποιείται για να δηλώσει το ρητορικό σχήμα "π ρ ό λ η ψ ι ς".

πρόληψιν: Τον πιο σημαντικό ορισμό του όρου μας δίνει ο Κλήμης, ο οποίος φαίνεται να ταυτίζει την *πρόληψιν* με την πίστη: βλ. Στρωμ. 2, : *ὁ Ἐπίκουρος...πρόληψιν εἶναι διανοίας τὴν πίστιν ὑπολαμβάνει· πρόληψιν δὲ ἀποδίδωσιν ἐπιβολὴν ἐπὶ τι ἐναργὲς καὶ ἐπὶ τὴν ἐναργῆ τοῦ πράγματος ἐπίνοιαν, μὴ δύνασθαι δὲ μηδὲνα μίτε ζητῆσαι μίτε ἀπορῆσαι μηδὲ μὴν δοξάσαι, ἀλλ' οὐδὲ ἐλέγξει χωρὶς προλήψεως.*

de regula et iudicio: Ο Κικέρωνας εδώ μεταφράζει στα Λατινικά τον τίτλο *Περὶ Κριτηρίου ἢ Κανών* (βλ. Διογ. Λαερ. 10, 27).

44. insitas...vel potius innatas: Υπάρχουν τρεις τύποι γνώσεων: (1) Αυτές που υπάρχουν εκ γενετής. (2) Αυτές που εμφυτεύθηκαν από τη φύση κάποια στιγμή μετά τη γέννηση, χωρίς την επέμβαση της εκπαίδευσης. Και (3) αυτές που αποκτούνται με την εκπαίδευση. Εδώ ο Κικέρωνας με τα *insitas* και *innatas* εννοεί τις δύο πρώτες κατηγορίες.

45. ilia sententia: Η φράση ήταν η πιο γνωστή από όλες τις φράσεις του Επικούρου, εφόσον ήταν η πρώτη από αυτές που ονομάζονται *κύριαι δόξαι*. Διογ. Λαερ. 10, 139: *Τὸ μακάριον καὶ ἄφθαρτον οὔτε αὐτὸ πράγματα ἔχει οὔτε ἄλλω παρέχει, ὥστε οὔτε ὀργαῖς οὔτε χάρισι συνέχεται· ἐν ἀσθενεῖ γὰρ πᾶν τό*

τοιούτων. Η ευτυχία και η αιωνιότητα είναι τα δύο κύρια χαρακτηριστικά του θεού. Πρέπει να παρατηρήσουμε επίσης ότι μ' αυτά τα δύο χαρακτηριστικά ο Επίκουρος ξεχωρίζει το θεό από τα άτομα, που είναι αιώνια αλλά στερούνται ευτυχίας, και από τον άνθρωπο που μπορεί να είναι ευτυχής αλλά δεν είναι αιώνιος.

nec habere...nec exhibere: Η θεία "ἀταραξία" δεν μπορεί να διαταραχθεί είτε με το να θυμώσει από αυτούς που δεν σέβονται το θείο, είτε με το να προσφέρει κάποια ευεργεσία ως ανταπόδοση για τις προσφορές του ανθρώπου στα πλαίσια της λατρείας. Παρόμοια αταραξία μπορεί να απολαμβάνει και ο σοφός πρβλ. Επικ. (fr. 79 σ. 118 Bailey): *Ὁ ἀτάραχος ἑαυτῷ καὶ ἑτέρῳ ἀόχλητος.*

inbecilla: Το *ἐν ἀσθενεί* του Επικούρου· πρβλ. Διογ. Λαερ. 10, 77: *οὐ γὰρ συμφωνοῦσιν πραγματεῖαι καὶ φροντίδες καὶ ὄργαι καὶ χάριτες μακαριότητι, ἀλλ' ἐν ἀσθενείᾳ καὶ φόβῳ καὶ προσδεήσει τῶν πλησίων ταῦτα γίνεται.* Η αδυναμία αυτή συνίσταται και στο ότι οι θεοί θα υπόκεινται στα πάθη, αλλά και στο ότι ο θυμός ή η εύνοια θα καθορίζονται από τους ανθρώπους και κατα συνέπεια οι θεοί θα γίνουν έτσι σε ένα βαθμό υποχείριοι σ' αυτούς.

habet...venerationem: Πρβλ. Επικ. fr. 32 (σ. 110 Bailey): *τοῦ σοφοῦ σεβασμὸς ἀγαθὸν μέγα τῶν σεβομένων ἐστί.*

Στη συνέχεια, οι παράγραφοι 46-50 αφορούν τη μορφή του θεού, οι 51-52 τη ζωή και οι 52-54 την πνευματική δραστηριότητά του και την κίνησή του.

46. ac de forma: Ο Βελλήσιος σχετικά με τη μορφή των θεών θα υποστηρίξει την άποψη ότι οι θεοί έχουν ανθρώπινη μορφή γιατί αυτή είναι η ωραιότερη μορφή και γιατί μόνο στην ανθρώπινη μορφή μπορεί να υπάρχει αρετή και λογική. Μόνο που οι θεοί δεν έχουν σώμα αλλά κάτι που μοιάζει με σώμα.

speciem...humanam deorum: Η ανθρωπομορφική αντίληψη για τους θεούς είναι στοιχείο που βρίσκουμε στην αρχαία Ελληνική θρησκεία, στην τέχνη και στη λογοτεχνία και φαίνεται ότι προήλθε από τις ανθρωποκεντρικές συνήθειες της σκέψης.

primas notiones: Προφανώς αποδίδει τους Ελληνικούς όρους *πρώται έννοιαι* και *πρώτον έννόημα*.

47. vel quia...vel quia: Ο θεός υπερέχει γιατί είναι ευτυχισμένος και αθάνατος. Πέραν από αυτό όμως ο Βελλήσιος δεν αποδίδει στο θεό ηθική ανωτερότητα, εκτός από το γεγονός ότι είναι ανεπηρέαστος από τα πάθη.

convenire videatur: Ο Βελλήσιος υποστηρίζει: (1) ότι αυτό που είναι ευτυχισμένο και αιώνιο είναι αναγκαστικά ωραίο και (2) ότι η ανθρώπινη μορφή είναι η πιο ωραία. Και τα δύο δεν στηρίζονται σε επιχειρήματα. Γι' αυτό παρατηρούμε ότι για να διατυπώσει το πρώτο χρησιμοποιεί τη φράση *convenire videatur* (και όχι *esse necesse sit*). Σχετικά με το δεύτερο χρησιμοποιεί μια σειρά ρητορικών ερωτήσεων, τέχνασμα με το οποίο προκαταλαμβάνει τη βούληση των ακροατών του· παράλληλα επικαλείται ένα επιχείρημα της Στωικής σχολής, δηλαδή τη σύγκριση των ιδιοτήτων του θείου με ανάλογες ιδιότητες του ανθρώπου.

quae conpositio membrorum, quae conformatio liniamentorum: Σχήμα πάρισον και συγχρόνως σχήμα αναφοράς.

48. beatus...sine virtute nemo: Μια άποψη που τη δέχεται ο Κόττα (παράγραφος 110) και επίσης οι Στωικοί.

nec virtus sine ratione: Και αυτή είναι άποψη των Στωικών.

49. quasi corpus: Την ιδέα αυτή βρίσκουμε στο *Περὶ Θεῶν* του Φιλοδήμου 3, απόσπ. 6-9 (Diels): τοῦ δ' ἐν τῷ *Περὶ ὁσιότητος ἀποφαινομένου* τὸ θεῖον μήτε σάρκινον εἶναι κατ' ἀναλογίαν ἔχον τι σῶμ' ὅπερ ἡγεῖται ἀναλόγως...πρὸς τὸ σάρκινον, διαστελλεται δὲ καὶ περὶ τούτων ὁ Ἐπίκουρος ἐν τῷ *Περὶ Θεῶν* διόπερ καὶ ἐν οἷς τὸ σάρκινον φθορᾶς εἶναι δεκτικὸν λέγει τὸ λαμβανόμενον σαρκὶ τῇ κυρίως λεγομένη, τὰ δὲ θεῖα κατὰ ταύτην ἀνάλογα καλεῖσθαι περὶ μέντοι γε τὰ φθαρτοῦ...

soliditate quadam: Η αντωναμία *quadam* δείχνει ότι ο Κικέρωνας αποδίδει έναν Ελληνικό όρο στα Λατινικά χωρίς να είναι σίγουρος ότι υπάρχει απόλυτη αντιστοιχία.

στερέμνια: Τα στερεά σώματα από τα οποία προέρχονται οι εικόνες (εἰδῶλα).

similitudine et transitione: Αποδίδουν δύο Ελληνικούς όρους. Ίσως είναι ένα "έν δια δυοῖν" για να αποδώσει τη φράση *μετάβασις καθ' ὁμοιότητα*. (το *similitudo* ταυτίζεται με τον όρο *ὁμοιότης* ή *ἀναλογία*, και το *transitio* με τον όρο *μετάβασις*). Ίσως η πιο σωστή απόδοση της φράσης είναι: σχήματα που γίνονται αντιληπτά με τη μέθοδο της αναλογίας και εξαγωγής συμπερασμάτων με επαγωγή. Ή απλά: με αναλογία και μεταβίβαση.

ex innumerabilibus individuīs: Ο Κικέρωνας δημιούργησε τον όρο *individuum* (ουδέτερο του επιθέτου *individuus*) που συνδυάζεται με το *corpus* ή *corpusculum* (εκπεφρασμένο ή εννοούμενο) για να αποδώσει τον όρο *ἄτομον*. πρβλ. Πλουτ. *Κικ.* 40, 2: *ἐκεῖνος γάρ ἐστιν, ὥς φασιν, ὁ καὶ τὴν φαντασίαν καὶ τὴν ἐποχὴν καὶ...τὴν κατάληψιν, ἔτι δὲ τὴν ἄτομον, τὸ ἀμερές, τὸ κενὸν καὶ ἄλλα πολλὰ τῶν τοιούτων ἐξονομάσας πρῶτος ἢ μάλιστα Ῥωμαίοις, τὰ μὲν μεταφοραῖς, τὰ δ' οἰκειότησιν ἄλλαις γνώριμα καὶ προσήγορα μηχανησάμενος.*

ad deos adfluat: Πρβλ. Σχολ. Διογ. Λαερ. 10, 139: *ἐκ τῆς συνεχοῦς ἐπιρρύσεως τῶν ὁμοίων εἰδῶλων ἐπὶ τὸ αὐτὸ ἀποτετελεσμένων, ἀνθρωποειδῶς.* Οι θεοί σχηματίζονται από τη συνεχή διαδοχή εικόνων της ίδιας ακριβῶς μορφῆς που προέρχονται από τα άτομα τα οποία είναι διασκορπισμένα στο σύμπαν και ρέουν προς ένα εἶδος εστίας. Με τη συνάντησή τους δημιουργοῦν σε μια δεδομένη στιγμή την ὑπαρξη των θεῶν, ἔπειτα ρέοντας πάλι προς ὅλες τις κατευθύνσεις περνοῦν μέσα στο μυαλὸ του ἀνθρώπου ὅπου συναντοῦν την *πρόληψιν* του θεοῦ. Ἐτσι γίνονται αντιληπτοὶ ἀπὸ τον ἀνθρώπο ὀχι ὁμως με τις αισθήσεις, ἀλλὰ μόνο με το νου. Ἐτσι οἱ θεοὶ εἶναι ἀπὸ ἐναλλασσόμενο υλικὸ το οποίο ὁμως ἔχει ἀναλλοίωτη μορφή. Η ταυτότητα των αντικειμένων που αποτελοῦνται ἀπὸ ἐναλλασσόμενα συστατικὰ παρατηρήθηκε πρῶτα ἀπὸ τον Ηράκλειτο στην περίπτωση του ποταμοῦ που ρέει. Diels fr. 49 a: *ποταμοῖς τοῖς αὐτοῖς ἐμβαίνομέν τε καὶ οὐκ ἐμβαίνομεν, εἰμέν τε καὶ οὐκ εἶμεν.* (Vorsokrat., 1, no 12 B49a).

50. ἰσωνομίαν: Η ἰσωνομία είναι το αποτέλεσμα του απείρου. Η σύνθεση και η ανάλυση μπορούν να υπάρχουν εναλλακτικά σε κάθε αντικείμενο. Και οι δύο διαδικασίες μπορεί να συμβαίνουν ταυτόχρονα σε κάθε αντικείμενο ώστε να δημιουργείται μια ισορροπία. Έτσι, ό,τι γίνεται αναπληρώνεται σε άλλο επίπεδο και το αντικείμενο, με την *ἰσωνομίαν*, παραμένει αιώνιο. Η πρώτη από αυτές τις διαδικασίες λαμβάνει χώραν στον κόσμο μας (και αναλογικά σε όλους τους κόσμους) η δεύτερη στα *“μετακόσμια”*. **quae vita deorum:** Εφόσον οι Επικούρειοι θεοί δεν ενδιαφέρονται για τα εγκόσμια, η τελειότητά τους βρίσκεται στην προσωπική ευχαρίστησή τους και όχι στο να ευεργετούν τους ανθρώπους. Γι’ αυτό η λατρεία τους πρέπει να συνίσταται στο να τους θαυμάζει κανείς και να τους μιμείται και όχι στην ανταλλαγή (δηλαδή θυσίες, παρακλήσεις, *τάματα*) και στις ευχαριστίες.

51. nihil...agit: Πρβλ. Επικ. στο Διογ. Λαερ. 10, 97: *ἡ θεία φύσις πρὸς ταῦτα μηδαμῇ προσαγέσθω, ἀλλ’ ἀλειτούργητος διατηρείσθω καὶ ἐν τῇ πάσῃ μακαριότητι.*

habet exploratum: Η διαφορά ανάμεσα στην ευτυχία των θεών και την ανθρώπινη ευτυχία είναι ότι η θεία ευτυχία είναι αιώνια.

52. laboriosissimum: Η κυβέρνηση του σύμπαντος από το θεό και η φροντίδα γι’ αυτό είναι για τον Επίκουρο μια κοπιαστική ενόχληση.

vicissitudines ordinesque: πιθανώς ένα *“ἐν διὰ δυοῖν”* αντί *vicissitudines ordinatas*.

53. vacatione munerum: Πιθανώς αποδίδει τους Ελληνικούς όρους *ἀτέλεια* και *ἀλειτουργία* και σημαίνει απαλλαγή από τα πολιτικά καθήκοντα.

natura effectum: Τη φύση εννοεί σαν μια τυφλή και απρόσωπη δύναμη. Ο κόσμος, σύμφωνα με το Λεύκιππο, το Δημόκριτο και τον Επίκουρο είναι *φύσει δὲ ἀλάγῳ ἐκ τῶν ἀτόμων συνεστῶτα*. (Αετ. *Περὶ Ἀρεσ.* Συν. 2, 3, 2–Doxogr. Gr.² Diels σ. 330).

innumerabiles...mundos: Αποτελούσε θέμα φιλοσοφικής συζήτησης, αν ο κόσμος ήταν ένα ή υπήρχαν άπειροι κόσμοι.

πρβλ. Αετ. Περὶ Ἄρεσ. Συν. 2,1,2-3 (Doxogr. Gr.² Diels σ. 327):
 Θαλῆς, Πυθαγόρας, Ἐμπεδοκλῆς, Ἐκφαντος, Παρμενίδης,
 Μέλισσος, Ἡράκλειτος, Ἀναξαγόρας, Πλάτων, Ἀριστοτέλης,
 Ζήνων ἓνα τὸν κόσμον, Ἀναξίμανδρος, Ἀναξίμενης,
 Ἀρχέλαος, Ξενοφάνης, Διογένης, Λεύκιππος, Δημόκριτος,
 Ἐπίκουρος ἀπείρους κόσμους ἐν τῷ ἀπείρῳ κατὰ πᾶσαν
 περιαγωγὴν.

ut tragici poetae: Πρβλ. Πλατ. Κρατ. 425d: ὥσπερ οἱ
 τραγωδοποιοὶ ἐπειδὴν τι ἀπορῶσιν ἐπὶ τὰς μηχανὰς καταφεύγουσι
 θεοῦς αἴροντες.

54. nullam...oram ultimi: Ἡ φράση εἶναι μάλλον ποιητική· ἡ
 γενική εἶναι ἴσως διαιρετική ἢ παραθετική.

latitudinum, longitudinum, altitudinum: Το διάστημα
 ὀρίζεται ἀπὸ τις τρεῖς διαστάσεις τοῦ μήκος, πλάτος, ὕψος. Ὁ
 πληθυντικός χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ δηλώσῃ τὴν ἀπεραντοσύνη
 τοῦ διαστήματος.

55. vobis: Αναφέρεται γενικά στους Στωικούς, ἀλλὰ οὐσιαστικά
 ἀπευθύνεται στο Βάλβο ὡς εκπρόσωπο τους.

primum: Πρῶτα ἡ εἰμαρμένη μετὰ ἡ μαντική. Καὶ τα δύο
 προέρχονται ἀπὸ τὴ Στωική πίστη ὅτι ὁ θεὸς κυβερνᾷ τὸ σύμπαν.
 Γιατί ἂν ὑπάρχει κάποιος νόμος ποὺ καθορίζει τὰ γεγονότα ἐκ
 τῶν προτέρων, συνεπάγεται ὅτι ὑπάρχει ἡ δυνατότητα νὰ
 προβλεφθοῦν. Ὁ Ἐπίκουρος κατακρίνει καὶ τα δύο.

παντική...Latine divinatio: "Μαντική" (ἀρχικὰ ἐπίθετο ποὺ
 προσδιόριζε τὸ οὐσιαστικὸ ἐπιστήμη). Εἰδὼ ὁ Κικέρωνας δὲν
 χρειάζεται νὰ πλάσῃ νέο ὄρο ἐφόσον ὑπάρχει ἀντίστοιχος
 Λατινικὸς ὄρος.

56. dicendi ratio...habenda fuit: Ὁ Βελλήσιος γίνεται ἰδιαίτερα
 ευγενικὸς καθὼς προσπαθεῖ νὰ πετύχει ἀπάντηση ἀπὸ τοὺς
 συνομιλητὲς του.

57. tum Cotta: Ὁ Κόττα ἀρχίζει νὰ μιλάει εἰδὼ καὶ ὁ λόγος τοῦ
 ἐκτείνεται μέχρι τὸ τέλος τοῦ πρώτου βιβλίου. Ἐκεῖ παρατηρηθεῖ

ότι αφήνει αναπάντητα μερικά σημεία που έθιξε ο Βελλήσιος και αναφέρεται σε απόψεις άλλων Επικουρείων· αυτό οφείλεται στη χρήση εκ μέρους του Κικέρωνα διαφορετικών πηγών, μια μεταγενέστερη για το Βελλήσιο και μια προγενέστερη για τον Κόττα (βλ. Εισαγωγή).

58. L. Crasso: Πρόκειται για τον περίφημο ρήτορα και δάσκαλο του Κικέρωνα *Lucius Licinius Crassus*, ο οποίος είναι ένας από τους κύριους ομιλητές στο *De Oratore*. Διδάχτηκε ρητορική από τον *Coelius*. Ως ταμίας στην Ασία διέθεσε αρκετό από το χρόνο του σε σπουδές. Έγινε ύπατος το 95 π. Χ.

59. Zenonem: Καταγόταν από τη Σιδώνα, ο Διογένης ο Λαέρτιος λέγει (10, 25): *Ζήνων τε ὁ Σιδώνιος, ἀκροατὴς Ἀπολλοδώρου, πολυγράφος ἀνὴρ*. Ο Κικέρωνας παρακολούθουσε τα μαθήματά του, όταν το 78 π. Χ. πήγε στην Αθήνα. Μερικοί μελετητές πήραν υπόψη αυτό ακριβώς το γεγονός και θεώρησαν ότι η πηγή του Κικέρωνα για μερικά σημεία του πρώτου βιβλίου είναι ο Ζήνωνας. Θεώρησαν δε ως ένδειξη το ότι σ' αυτήν εδώ την παράγραφο ο Κόττα συγκρίνει το Βελλήσιο με το Ζήωνα (βλ. Εισαγωγή).

coryphaeum: Ο Ηρόδοτος (3, 82) χρησιμοποιεί τη λέξη για να δηλώσει έναν αρχηγό, αλλά συνήθως χρησιμοποιείται για να δηλώσει τον αρχηγό ενός δραματικού χορού. Από την έννοια αυτή έχει επεκταθεί εδώ μεταφορικά στον αρχηγό μιας φιλοσοφικής σχολής. Η σύγκριση μιας φιλοσοφικής σχολής ή κάποιας άλλης ομάδας με χορό είναι πολύ συχνή. π. χ. *Cic. Fin.* 1, 26: *totum Epicurum paene e philosophorum choro sustulisti*.

cum Athenis essem: Το Σεπτέμβριο του 91 οι ιππείς μήνυσαν τον Κόττα, σύμφωνα με τη *Lex Varia*, και παρά τον ωραίο λόγο υπεράσπισης του L. Aelius Stilo (*Brut.* 205) καταδικάστηκε και έφυγε εξόριστος στην Ελλάδα απ' όπου γύρισε μετά τη νίκη του Σύλλα το 82. Η αναφορά του Κόττα "όταν ήμουν στην Αθήνα" θα μπορούσε να τοποθετηθεί στα πλαίσια αυτής της εξορίας. Από την άλλη μεριά όμως θα μπορούσε κανείς να υποψιαστεί ότι εδώ ο Κικέρωνας αποδίδει στον Κόττα τις δικές του εμπειρίες από την

Αθήνα του 78 π. Χ. Το ίδιο μπορούμε να πούμε για την ίδια φράση στις παραγράφους 79, 93 και 3,49.

distincte, graviter, ornate: Πρβλ. Διογ. Λαερ. 7, 35: *Σιδώνιος τὸ γένος, φιλόσοφος Ἐπικούρειος καὶ νοῆσαι καὶ ἐρμηνεύσαι σαφής*.

60. in physicis: Η διαίρεση της φιλοσοφίας που περιλάμβανε και τη θεολογία.

Simonide: Γεννήθηκε περίπου το 556 π. Χ. στην Κέα. Ταξίδεψε πολύ και βρέθηκε στις αυλές των ισχυρών της εποχής του. Έτσι για ένα διάστημα τον βρίσκουμε κοντά στο γιο του Πεισιστράτου, τον Ίππαρχο, στην Αθήνα. Μετά την πτώση αυτού πήγε στην Θεσσαλία. Την εποχή των Περσικών πολέμων τον βρίσκουμε στην Αθήνα, όπου πήρε μέρος στα γεγονότα με την ποίησή του. Στην Αθήνα έμεινε πολύ καιρό και φαίνεται ότι συνδέθηκε με φιλία με το Θεμιστοκλή. Σε ένα επίγραμμα του, αναφέρει ότι σε ηλικία ογδόντα χρονών (το 476 π. Χ.) δίδαξε ανδρικό χορό στην Αθήνα και κέρδισε νίκη. Αμέσως μετά τον βρίσκουμε στην αυλή του Ιέρωνα του πρώτου, στις Συρακούσες, όπου πέτυχε τη συμφιλίωση του Ιέρωνα με το Θήρωνα του Ακράγαντα. Με τον Ιέρωνα συνδέθηκε στενά, όπως μπορούμε να κρίνουμε και από το ανέκδοτο που μας διηγείται εδώ ο Κικέρωνας. Πέθανε γύρω στα 468 στη Σικελία και συγκεκριμένα στον Ακράγαντα.

tyrannus Hiero: Είναι ο ονομαστός τύραννος των Συρακουσών Ιέρωνας ο πρώτος που κυβέρνησε τις Συρακούσες από το 478 μέχρι 466 π. Χ. Αδελφός του επίσης ονομαστού τυράννου Γέλωνα. Ο Ιέρωνας προσκαλούσε στις Συρακούσες τους καλύτερους συγγραφείς, ποιητές και καλλιτέχνες απ' όλη την Ελλάδα. Πολλοί ξακουστοί άνδρες, όπως οι ποιητές Σιμωνίδης, Πίνδαρος, Αισχύλος, Βακχυλίδης, Επίχαρμος, Ξενοφάνης, πέρασαν από την αυλή του.

deliberandi: Η αμφιβολία που εξέφρασε ο Σιμωνίδης με την απάντηση που έδωσε στον Ιέρωνα είναι ανάλογος με τον αγνωστικισμό του Πρωταγόρα.

61. si in contione: Μπροστά σε πλήθος δεν θα μπορούσε να γίνει εύκολα μια τέτοια συζήτηση. Οποιαδήποτε έκφραση αμφιβολίας για την ύπαρξη του θεού δημοσία θα επέσυρε κατηγορία για αθεΐα την οποία φυσικά πολύ λίγοι ήταν διατεθειμένοι να αντιμετωπίσουν.

62. Σ' αυτή την παράγραφο και την επόμενη (63) ο Κόττα ανασκευάζει το επιχείρημα που ανέπτυξε ο Βελλήσιος στην παράγραφο 43, δηλαδή ότι παραδεχόμαστε την ύπαρξη των θεών γιατί αυτό το πιστεύουν όλοι ανεξαιρέτως οι άνθρωποι. Το αντεπιχείρημά του στηρίζεται σε τρία σημεία:

(1) Ότι δεν μπορούμε να ξέρουμε τι πιστεύουν όλοι οι λαοί (παρ. 62).

(2) Ότι υπάρχουν φιλόσοφοι που έχουν αρνηθεί ανοικτά την ύπαρξη του θεού (Διαγόρας - Θεόδωρος) και άλλοι που εξέφρασαν την αμφιβολία τους πάνω στο θέμα (Πρωταγόρας) (παρ. 63).

(3) Οι ιερόσυλοι, οι ασεβείς και οι επίορκοι αποτελούν ζωντανά παραδείγματα ανθρώπων που δεν πιστεύουν στην ύπαρξη θεών και την πιθανή τιμωρία που μπορεί να προέλθει από αυτούς για τα ανοσιουργήματα που έχουν διαπράξει (παρ. 63).

Το γεγονός ότι μπορεί να υπάρχουν φυλές τόσο άγριες που να μην έχουν ιδέα θεού το παραδέχεται ο Πλούταρχος (*Περὶ τῶν κοινῶν ἔννοιῶν πρὸς τοὺς Στωϊκοὺς*, 31, σελ. 1075a: ἴσως ἐντύχοι τις ἂν ἔθνεσι βαρβάροις καὶ ἀγρίοις θεὸν μὴ νοοῦσι.

63. Diagoras...Theodorus...Protagoras: Βλ. παρ. 2.

Atheniensium iussu: Τονίζει ιδιαίτερα το γεγονός ότι ο Πρωταγόρας εξορίστηκε με απόφαση των Αθηναίων, ενός ιδιαίτερα μορφωμένου λαού.

exterminatus: Πρβλ. Διογ. Λαερ. 9, 52: διὰ ταύτην δὲ τὴν ἀρχὴν τοῦ συγγράμματος ἐξεβλήθη πρὸς Ἀθηναίων καὶ τὰ βιβλία αὐτοῦ κατέκαυσαν ἐν τῇ ἀγορᾷ, ὑπὸ κήρυκι ἀναλεξάμενοι παρ' ἐκάστου τῶν κεκτημένων.

ne dubitatio quidem: Ο αγνωστικισμός είναι μόλις κατά ένα βαθμό λιγότερο βλαπτικός για τη σταθερότητα της κοινωνίας από την πραγματική αθεΐα.

sacrilegis: Κυριολεκτικά είναι οι κλέφτες ιερών αντικειμένων από το ναό ή άλλο ιερό χώρο.

per iuris: Όσοι παραβιάζουν τους όρκους που δίνουν ή δεν πιστεύουν ότι υπάρχουν θεοί ή, ακόμη και αν υπάρχουν, νομίζουν ότι είναι ανίκανοι ή απρόθυμοι να τιμωρήσουν την επιορκία.

Tubulus si Lucius: *L. Hostilius Tubulus*, μόνο το όνομά του είναι γνωστό.

Lupus: *L. Cornelius Lentulus Lupus*. Είχε κατά καιρούς διάφορα αξιώματα, ήταν ύπατος το 156 π. Χ. τιμητής το 147 π. Χ. και *princeps senatus* το 131 π. Χ. Πέθανε το 126. Την εποχή αυτή ο Λουκίλιος έγραψε το πρώτο βιβλίο από τις σάτιρές του, στις οποίες περιγράφει μια συγκέντρωση των θεών να συσκέπτονται για το θάνατό του. Ο Κικέρωνας τον αναφέρει σε ένα κατάλογο ρητόρων στο *Brut.* 79 και στο *Tusc.* 3, 51 ως αντίπαλο του Μ. Κάτωνα.

Carbo: *C. Papirius Carbo*. Όταν ο Λουκίλιος έγραψε αυτούς τους στίχους ήταν πιθανώς ένας υποστηρικτής του Γ. Γράκχου και θεωρήθηκε από μερικούς ότι είχε ανακατευθεί στη δολοφονία του Σκιπίωνα Αιμιλιανού* μετά την υπατεία του το 120 π. Χ. έγινε ένας οπαδός των *optimates* και υπεράσπισε τον *L. Opimius*, το δολοφόνο του Γράκχου. Αργότερα όμως, με την απειλή της ποινικής δίωξης από τον Λ. Κράσσο, του υποδείχτηκε ή να αυτοκτονήσει ή να φύγει στην εξορία. Ο Κικέρωνας δεν είχε καλή γνώμη για το χαρακτήρα και την πολιτική των περισσοτέρων από την οικογένειά του, αν και αναγνωρίζει την ευγλωττία του *C. Garbo*.

aut Neptuni filius: Φαίνεται ότι ο Λουκίλιος έβαλε μέσα σ' αυτόν τον κατάλογο από παλιανθρώπους μια μορφή μυθολογική· θα μπορούσε όμως να είναι ένας χαρακτηρισμός που προσάπτεται σε μερικούς ακόμη παλιανθρώπους που πιθανώς αναφέρονταν στον επόμενο στίχο που δεν μας παραθέτει ο Κικέρωνας. Ο *F. Marx*, ο εκδότης του Λουκιλίου, πιστεύει ότι η προσθήκη μιας μυθολογικής μορφής στις τρεις ιστορικές που

προηγούνται προσθέτει έναν εύθυμο τόνο και θεωρεί ότι ο αναφερόμενος εδώ γιος του Ποσειδώνα είναι ο Πολύφημος. Θα ήταν όμως παράδοξο ο Πολύφημος ή οποιοσδήποτε άλλος γιος του Ποσειδώνα να αρνηθεί την ύπαρξη των θεών. Αλλά εφόσον ο Ποσειδώνας εμφανίζεται γενικά σαν πατέρας τερατωδών μορφών, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η έκφραση *Neptuni filius* σημαίνει κτηνωδία και σκληρότητα.

65. concedo: Ο Κόττα και αλλού (75 και 103) παραδέχεται για χάρη της συζήτησης ένα αξίωμα που μόλις πριν από λίγο ανασκεύασε. Αν δε γινόταν αυτό η συζήτηση μπορεί να μην προωθούνταν.

vita: Εδώ και στην επόμενη παράγραφο (66) ο Κόττα ασχολείται με τη θεωρία των ατόμων. Όσα λέγει είναι απόψεις που δεν έχει υποστηρίξει ο Βελλήιος. Είναι μια σαφής ένδειξη ότι ο Κικέρωνας χρησιμοποιεί μια πηγή διαφορετική από την πηγή που χρησιμοποίησε στις παραγράφους 43-56

atomorum regno et licentia: Ένα "ἐν διὰ δυοῖν". Η σημασία είναι: η χωρίς νόμο κυβέρνηση των ατόμων.

in solum venit: Παροιμιακή φράση, όπως φαίνεται από το ότι ο Κικέρωνας χρησιμοποιεί το *ut dicitur*.

effingis atque efficis: Παράκληση.

66. etiam ante Leucippi: Καταγόταν από τη Μίλητο ή τα Άβδηρα ή την Ελέα. (πρβλ. Διογ. Λαέρτ. 9, 30: *Λεύκιππος Ἐλεάτης, ὡς δέ τινες, Ἀβδηρίτης, κατ' ἐνίους δὲ Μιλήσιος*). Έζησε περίπου την ίδια εποχή με τον Εμπεδοκλή και τον Αναξαγόρα. Θεωρείται ο θεμελιωτής της ατομικής θεωρίας (πρβλ. Διογ. Λαέρτ. 9, 30-31: *Πρῶτος τ' ἀτόμους ἀρχὰς ὑπεστήσατο. Καὶ κεφαλαιωδῶς μὲν ταῦτα. Ἐπὶ μέρους δ' ὧδε ἔχει τὸ μὲν πᾶν ἄπειρόν φησιν, ὡς προείρηται· τούτου δὲ τὸ μὲν πλήρες εἶναι, τὸ δὲ κενόν, ἃ καὶ στοιχεῖᾶ φησι. Κόσμους τε ἐκ τούτων ἀπείρους εἶναι καὶ διαλύεσθαι εἰς ταῦτα*).

Αναφέρονται δύο συγγράμματά του ο *Μέγας διάκοσμος* και το *Περὶ Νοῦ*.

angulata: Μόνον εδώ απαντά στον Κικέρωνα και αποδίδει την Ελληνική λέξη “γωνιοειδής”.

hamata: Απαντά συχνά στο Λουκρήτιο (2, 394. 2, 405. 2, 445. 2, 468. 4, 662) και φαίνεται να αποδίδει την Ελληνική λέξη “ἀγκιστροειδής”.

quasi adunca: Μια άλλη λέξη αντί για το *hamata*.

C. Vellei: Χρησιμοποιεί *praepomen* και *nomen* στην κλητική, πράγμα που δίνει έναν επίσημο τόνο στην προσφώνηση,

67. sed oblitus: Στη παράγραφο 65 ο Κόττα είχε θέσει τρία ερωτήματα: *unde sint, ubi sint, quales sint*. Στο σημείο αυτό έχοντας συζητήσει το πρώτο ερώτημα περνά στο τρίτο.

68. quod: Όλα τα χειρόγραφα έχουν στο σημείο αυτό *quia* εκτός από τους *deteriores*. Το *quod* όμως ταιριάζει καλύτερα εδώ, γιατί ανταποκρίνεται στο *id* που ακολουθεί, ενώ το *quia* δεν έχει κανένα νόημα. Γι’ αυτό θα προτιμήσουμε τη γραφή *quod*.

ex atomis non...aeterni: Πρβλ. Σεξτ. Εμπ. *Πρὸς Φυσ.* 1,180: *εἰ μὲν σύγκριμά ἐστι, φθαρτὸν ἐστίν. Πᾶν γὰρ τὸ κατὰ σύννοδόν τινων ἀποτελεσθὲν ἀνάγκη διαλυδόμενον φθείρεσθαι.*

illud vestrum beatum et aeternum: Πρβλ. Διογ. Λαερ. 10, 139: *Τὸ μακάριον καὶ ἄφθαρτον.*

69. velut: Ο Κόττα για να αποδείξει ότι η κρίση του Επικούρου δεν είναι ορθή αναφέρει τρεις λανθασμένες απόψεις του Επικούρου δίνοντας παράλληλα και μια αστεία εξήγηση· συγκεκριμένα πρόκειται για: (1) την παρέκκλιση των ατόμων (παράγραφος 69), (2) την άρνηση των διαzeugτικών προτάσεων της λογικής (παράγραφος 70) και (3) την άποψη ότι οι αισθήσεις είναι αξιόπιστες (παράγραφος 70). Μετά από αυτά γυρίζει και πάλι στο θέμα του *quasi corpus* που άρχισε στην παράγραφο 68.

ferrentur: Είναι το πιο κατάλληλο ρήμα για να δηλώσει την κίνηση των ατόμων· πρβλ. Διογ. Λαέρ. 9, 44: *τὰς ἀτόμους...φέρεσθαι δ’ ἐν τῷ ὅλῳ δινουμένας.*

in locum inferiorem: Αντίστοιχο του *deorsum* (κάτω) που επίσης χρησιμοποιεί ο Κικέρωνας για την κίνηση των ατόμων.

70. dialecticos: Δεν είναι φιλοσοφική σχολή, αλλά μέθοδος φιλοσοφικής συζήτησης. Τον όρο χρησιμοποιούσε ο Πλάτωνας για τους οπαδούς της σχολής του που ασκούσαν στην επιχειρηματολογική συζήτηση με ερωτήσεις και απαντήσεις. Αργότερα ονομάστηκε έτσι η Μεγαρική Σχολή, μέλος της οποίας φαίνεται ότι ήταν ο αντίπαλος του Επικούρου, Ηρακλείδης ο Βαργυληνίτης. Ο όρος χρησιμοποιήθηκε ακόμη για τους Στωικούς και τα μέλη της Μέσης και Νέας Ακαδημίας που εφάρμοσαν τη διαλεκτική μέθοδο. Ο Επίκουρος ονόμαζε τους διαλεκτικούς "*πολυφθόρους*" και ο Μπτροδόωρος έγραψε ένα βιβλίο *Πρός τούς Διαλεκτικούς*.

diunctionibus: Ο όρος αποδίδει τον Ελληνικό "*διάzeugis*" ή "*ἀξίωμα διεzeugμένον*". Χρησιμοποιείται πολλές φορές από τον Κικέρωνα για να δηλώσει μια διαzeugτική πρόταση.

necessarium: "*ἀναγκαῖον*".

falsa omnia: Το θέμα αν οι αισθήσεις είναι αξιόπιστες έχει απασχολήσει διάφορους φιλοσόφους π. χ. Φιλόδ., Ρητορ. 'Ηρακλ. Παπ. fr.inc. 3 (2, 169): *κατά Παρμενίδην καὶ Μέλισσον ἐν τῷ πᾶν λέγοντας εἶναι καὶ διὰ τὸ τὰς αἰσθήσεις ψευδεῖς εἶναι*. Αετ. *Περὶ Ἀρεσ. Συν.* 4, 9, 1 (Doxogr. Gr. 2 Diels σ. 396): *Πυθαγόρας Ἐμπεδοκλῆς Ξενοφάνης Παρμενίδης Ζήνων Μέλισσος Ἀναξαγόρας Δημόκριτος Μπτροδόωρος Πρωταγόρας Πλάτων ψευδεῖς εἶναι τὰς αἰσθήσεις*.

omnes sensus veri nuntios: Πλουτ. *Πρὸς Κολώτην* 4, σελ. 1109 a-b: *Ἐπικουρείῳ δόγματι κέχρηται, τῷ "πᾶσας εἶναι τὰς δι' αἰσθήσεως φαντασίας ἀληθεῖς"*. Αετ. *Περὶ Ἀρεσ. Συν.* 4, 9, 5 (Doxogr. Gr. 2 Diels σ. 396): *Ἐπίκουρος πᾶσαν αἴσθησιν καὶ πᾶσαν φαντασίαν ἀληθεῖ, τῶν δὲ δοξῶν τὰς μὲν ἀληθεῖς, τὰς δὲ ψευδεῖς*.

nimis callide: Τα περισσότερα χειρόγραφα μας δίνουν *nisi valde*. Πολλές διορθώσεις έχουν προταθεί στο σημείο αυτό. Αρκετοί μελετητές, όπως οι εκδότες της Teubner (O. Plasberg και W. Ax) το οβελίζουν σ' αυτό τους ακολουθεί και ο A. S. Pease στη

σχολιασμένη του έκδοσης (βλ. βιβλιογραφία). Θα προτιμήσουμε εδώ τη διόρθωση του H. E. Allen: *nimis callide*, το οποίο δίνει ένα σχετικά καλό νόημα (άλλωστε το *callide* έχει υποστήριξη από τα χειρόγραφα συγκεκριμένα το χειρόγραφο C δίνει στο σημείο αυτό: *nisi callide*).

71. idem facit: Η συζήτηση συνεχίζεται εδώ από το τέλος της παραγράφου 68, όπου αναφέρθηκε το *quasi corpus concretionem*. Ο όρος πιθανώς αναφέρεται στη διαδικασία σύμφωνα με την οποία μεμονωμένα άτομα συνδυάζονται σε σώματα. Πιθανώς πρόκειται για τον όρο *συμπλοκή*. Το αντίθετό του είναι η *dissipatio* (διάλυση). Αν ο Επίκουρος υποστηρίζει ότι αυτό εφαρμόζεται και στους θεούς, τότε δεν μπορεί να είναι αιώνιοι.

mirabile videtur: Στο *De Div.* 2, 51 αναφέρει την ίδια φράση και την αποδίδει στον Κάτωνα. Εδώ δεν αναφέρει το όνομα του Κάτωνα, πράγμα που δείχνει ότι η φράση έγινε παροιμιώδης.

si in cereis: Η λέξη *cera* δεν χρησιμοποιείται μόνο για το κερί ως ουσία, αλλά και για τις κερωμένες επιφάνειες και συνεπώς για μορφές κατασκευασμένες από κερί.

fingeretur: Ετυμολογικό σχήμα (*figura etymologica*) που δημιουργείται από τα *fingeretur...fictilibus figuris*· δίνει έμφαση στο γεγονός ότι πρόκειται για τεχνητά αντικείμενα.

72. quasi dictata redduntur: Ο Διογένης ο Λαέρτιος (10, 12) μας πληροφορεί ότι οι οπαδοί του Επικούρου μάθαιναν τα διδάγματά του από στήθους.

halucinatus: Δηλώνει νωθρή και ασυνάρτητη ομιλία.

ut videmus in scriptis: Αυτό ο Επίκουρος το έγραψε στην επιστολή του προς τον Ευρύλοχο· πρβλ. Διογ. Λαερ. 10, 13: *Τοῦτον Ἀπολλόδωρος ἐν Χρονικοῖς Ναυσιφάνους ἀκοῦσαι φησι καὶ Πραξιφάνους· αὐτός δὲ οὐ φησιν, ἀλλ' ἑαυτοῦ, ἐν τῇ πρὸς Εὐρύλοχον ἐπιστολῇ.*

magistrum habuisse nullum: Δηλαδή ήταν "αυτοδίδακτος". Πολλοί διανοούμενοι ισχυρίζονταν ότι ήταν αυτοδίδακτοι, όπως:

ο ραψωδός Φήμιος και οι φιλοσόφοι Πυθαγόρας, Ηράκλειτος, Ξενοφάνης, Σωκράτης.

Academia...Lycio: Αναφέρονται οι σχολές στις οποίες θα μπορούσε να είχε σπουδάσει. Ο τύπος *Lycio* έχει μακρά την παραλήγουσα, αλλά σε διάφορα χωρία στον Κικέρωνα στα οποία βρίσκουμε τη λέξη ο συλλαβισμός της ποικίλλει ανάμεσα σε *Lyceum* και *Lycium*.

Xenocraten audire potuit: Πρβλ. Διογ. Λαερ. 10, 1: ὀκτωκαιδεκέτη δ' ἔλθειν εἰς Ἀθήνας, Ξενοκράτους μὲν ἐν Ἀκαδημαίᾳ, Ἀριστοτέλους ἐν Χαλκίδι διατρίβοντας.

Pamphilum...Platonis auditorem: Πρβλ. Διογ. Λαερ. 10, 14: Ἀρίστων δέ φησι ἐν τῷ Ἐπικούρου βίῳ τὸν Κανόνα γράψαι αὐτὸν ἐκ τοῦ Ναυσιφάνους Τρίποδος, οὗ καὶ ἀκοῦσαί φησιν αὐτόν, ἀλλὰ καὶ Παμφίλου τοῦ Πλατωνικοῦ ἐν Σάμῳ.

Sami: Πρβλ. Διογ. Λαερ. 10, 1: τοῦτόν φησι ἄλλοι τε καὶ Ἡρακλείδης ἐν τῇ Σωτίωνος ἐπιτομῇ κληρουχισάντων Ἀθηναίων τὴν Σάμον ἐκεῖθι τραφῆναι ὀκτωκαιδεκέτη δ' ἔλθειν εἰς Ἀθήνας...τελευτήσαντος δὲ Ἀλεξάνδρου τοῦ Μακεδόνα καὶ τῶν Ἀθηναίων ἐκπεσόντων ὑπὸ Περδίκκου μετελθεῖν εἰς Κολοφῶνα πρὸς τὸν πατέρα.

fratribus: Ο Ἐπίκουρος ἦταν το μεγαλύτερο παιδί της οικογενείας. Εἶχε τρεῖς ἀδελφούς που ονομάζονταν Νεοκλῆς, Χαϊρέδημος καὶ Ἀριστόβουλος καὶ συμμερίζονταν τα φιλοσοφικά ενδιαφέροντα του ἀδελφού τους.

agripeta: Η λέξη αποδίδει την Ελληνική "κληρουχος". Ο Νεοκλῆς, ο πατέρας του Ἐπικούρου, ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς 2000 κληρούχους που στάλθηκαν ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους τα ἔτη 365, 361 καὶ 352 1 π. Χ. στὴ Σάμο· πρβλ. Στράβων 14, 1, 18: Ἀθηναῖοι δὲ πρότερον μὲν πέμψαντες στρατηγὸν Περικλέα καὶ σὺν αὐτῷ Σοφοκλέα τὸν ποιητὴν πολιορκία κακῶς διέθηκαν ἀπειθοῦντας τοὺς Σαμίους, ὕστερον δὲ καὶ κληρούχους ἔπεμψαν δισχιλίους ἐξ ἑαυτῶν, ὧν ἦν Νεοκλῆς, ὁ Ἐπικούρου τοῦ φιλοσόφου πατήρ, γραμματοδιδάσκαλος, ὥς φησι καὶ δὴ καὶ τραφῆναι φασιν ἐνθάδε καὶ ἐν Τέῳ καὶ ἐφηβεῦσαι Ἀθήνησι.

agellus...non...aleret: *agellus* εἶναι υποκοριστικό του *ager* (ἀπὸ *ager-lus*) ἴσως ἐδῶ χρησιμοποιεῖται με μιὰ μειωτική σημασία.

ludi magister: Ίσως δάσκαλος στοιχειώδους εκπαίδευσης. Εδώ το χρησιμοποιεί με μειωτική σημασία.

fuit: (= έγινε) Μια σπάνια σημασία.

73. Nausiphane Democriteo: Θεωρείται μαθητής του Πύρρωνα του Ελεάτη. Η σχολή του ήταν στην Τέω, όπου ο Επίκουρος πέρασε τη νεανική ηλικία του και πιθανώς παρακολούθησε τα μαθήματά του· πρβλ. Σεξτ. Εμπ. *Πρὸς Μαθημ.* 4: *φησὶ γοῦν ἐν τῇ πρὸς τοὺς ἐν Μυτιλήνῃ φιλοσόφους ἐπιστολῇ· "οἶμαι δὲ ἔγωγε τοὺς βαρυστόνους καὶ μαθητὴν με δόξειν τοῦ πλεύμονος εἶναι, μετὰ μεираκίων τινῶν κραιπαλόντων ἀκούσαντα," νῦν πλεύμονα καλῶν τὸν Ναυσιφάνην, ὥς ἀναίσθητον.*

quid...non a Democrito: πρβλ. Διογ. Λαερ. 10, 4: *τὰ δὲ Δημοκρίτου περὶ τῶν ἀτόμων καὶ Ἀριστίππου περὶ τῆς ἡδονῆς ὡς ἴδια λέγειν.*

quasi corpus: Εἶχε αρχίσει να το συζητάει στην παράγραφο 68, ἔκανε μια παρέκβαση στις παραγράφους 69–70, ἄρχισε πάλι τη συζήτηση στην παράγραφο 71, ἔκανε πάλι παρέκβαση στις παραγράφους 72–73 και τώρα γυρίζει πάλι στο ίδιο θέμα.

74. ut Pythagoras: Πρβλ. Διογ. Λαερ. 8, 15: *ἔλεγόν τε καὶ οἱ ἄλλοι Πυθαγόρειοι μὴ εἶναι πρὸς πάντας πάντα ῥητά* (βλ. και παράγραφο 27).

Heraclitus: Καταγόταν από την Έφεσο και προερχόταν από την πιο αρχοντική οικογένεια. Έζησε από το 544 μέχρι το 484. Εἶχε κληρονομικό το βασιλικό αξίωμα του ιερέα της Ελευσίνας Δήμητρας. Τα πορίσματα των μελετών του διατύπωσε σε σύγγραμμα με τον τίτλο *Περὶ Φύσεως* γραμμένο με τόσο πυκνά νοήματα ὥστε να μοιάζουν με σκοτεινούς χρησμούς. Εἶναι χαρακτηριστικό για τη σκοτεινότητα του ὕφους και των νοημάτων του το περιστατικό που μας αναφέρει ο Διογένης ο Λαέρτιος για το βιβλίο που αναφέραμε προηγουμένως. Διογ. Λαερ. 9, 6: *ἀνέθηκε δ' αὐτὸ εἰς τό τῆς Ἀρτέμιδος ἱερόν, ὥς μὲν τινες, ἐπιτηδεύσας ἀσαφέστερον γράψαι, ὅπως οἱ δυνάμενοι μόνοι προσίοιεν αὐτῷ καὶ μὴ ἐκ τοῦ δημόδους εὐκαταφρόνητον ᾗ.*

Αρχή του κόσμου θεωρούσε μια νοητική αρχή, το Λόγο, που την συνέδεσε με ένα υλικό στοιχείο, τη φωτιά.

Μέρος της θεϊκής φωτιάς είναι και η ανθρώπινη ψυχή. Τον κόσμο θεωρούσε ως ένα σύνολο που βρίσκεται σε διαρκή αλλαγή και παρουσιάζεται συνεχώς με νέες μορφές. Όλα αυτά όμως καθορίζονται από σταθερούς νόμους με άλλα λόγια τα εξουσιάζει ο θεϊκός νόμος, η Δίκη, η Ειμαρμένη, η Σοφία, ο Λόγος, ο Ζεύς, ή με ένα λόγο η θεότητα.

75. ut quaedam sit: Μια βραχυλογία αντί *ut species quaedam esse existimetur*.

nihil...nihil...nihil...nihil: Ο Κικέρωνας συνηθίζει τις επαναλήψεις του *nihil*, όμως εδώ ίσως θέλει να δώσει έμφαση στο ότι οι Επικούρειοι περιγράφουν το θεό με αρνητικούς όρους.

concreti...solidi: Και οι δύο λέξεις δηλώνουν σώματα των τριών διαστάσεων σε αντίθεση με αυτά που είναι σχεδιασμένα ή ζωγραφισμένα και που περιγράφονται λίγο πιο κάτω με τις λέξεις *expressi* και *eminentis*.

expressi...eminentis: Το ένα χρησιμοποιείται για χαραγμένες και ζωγραφισμένες μορφές, το άλλο για ανάγλυφα.

Venere Coa: Πρόκειται για τον περίφημο πίνακα του Απελλή που παρίστανε την αναδυόμενη Αφροδίτη και που βρισκόταν στο Ασκληπιείο της Κω. Αργότερα ο πίνακας αυτός μεταφέρθηκε στη Ρώμη· πρβλ. Στράβων 14, 2, 19: *ἐν δὲ τῇ προαστείῳ (στην Κω) τὸ Ἀσκληπιεῖόν ἐστι...πολλῶν ἀναθημάτων μεστὸν, ἐν οἷς ἐστὶ καὶ ὁ Ἀπελλοῦ Ἀντίγονος. Ἦν δὲ καὶ ἡ ἀναδυομένη Ἀφροδίτη, ἡ νῦν ἀνάκειται τῷ θεῷ Καίσαρι ἐν Ῥώμῃ, τοῦ Σεβαστοῦ ἀναθέντος τῷ πατρὶ τὴν ἀρχηγέτιν τοῦ γένους αὐτοῦ· φασὶ δὲ τοῖς Κῳῖς ἀντὶ τῆς γραφῆς ἑκατὸν ταλάντων ἄφεςιν γενέσθαι τοῦ προσταχθέντος φόρου.*

Δεν είναι γνωστό πότε είδε ο Κικέρωνας αυτόν τον πίνακα γιατί τουλάχιστον μέχρι περίπου το 30 π. Χ. ο πίνακας δεν είχε μεταφερθεί στη Ρώμη ούτε υπάρχει πληροφορία ότι ο Κικέρωνας επισκέφθηκε την Κω. Όμως το 50 π. Χ., επιστρέφοντας από την Κιλικία είχε σκοπό να επισκεφτεί τη Ρόδο. Οι άνεμοι όμως τον καθυστέρησαν πολύ, όπως λέγει σε μια επιστολή του προς τον

Αττικό (6, 8, 4) σταλμένη από την Έφεσο. Στο δρόμο για τη Ρόδο είναι πολύ πιο πιθανό να είδε τον περίφημο πίνακα που αναφέρει και στο *De Divinatione* ως ένα παράδειγμα υψηλής τέχνης. Γνώριζε όμως γι' αυτόν τον πίνακα από όταν έγραφε τους λόγους για το Βέρρη και ίσως να είχε ακούσει γι' αυτόν από τον Π. Ρουτίλιο Ρούφο.

candore mixtus rubor: Προφανώς αναφέρεται στην προσπάθεια του Απελλή να αποδώσει το χρώμα της επιδερμίδας. Οι παλιότεροι κλασικοί ζωγράφοι χρησιμοποιούσαν γι' αυτό τέσσερα κύρια χρώματα (μαύρο, άσπρο, κόκκινο και κίτρινο) και συνδυασμούς αυτών.

adumbratorum: Η λέξη χρησιμοποιείται γενικά για τη σκιαγραφία, εδώ όμως χρησιμοποιείται μεταφορικά για σκιώδεις μορφές.

76. Στις παραγράφους 76-102 ο Κόττα ανασκευάζει την Επικούρεια άποψη, ότι η μορφή του θεού είναι ανθρώπινη, όπως την ανέπτυξε ο Βελλήσιος στις παραγράφους 46-48.

(1) Από την παράγραφο 76 μέχρι το μέσον της 77 ανασκευάζει το πρώτο επιχείρημα του Βελλήσιου σύμφωνα με το οποίο οι μορφές των θεών είναι ανθρώπινες γιατί έτσι το διαμόρφωσε και το συνέλαβε η ανθρώπινη διάνοια.

Η άποψη του Κόττα είναι ότι την ανθρώπινη μορφή απέδωσαν στους θεούς οι σοφοί σε κάποια δεδομένη εποχή για χάρη της θρησκείας. Και αυτή η ιδέα καλλιεργήθηκε με τον καιρό από τους ποιητές, τους ζωγράφους και τους γλύπτες.

(2) Από το μέσον της 77 παραγράφου μέχρι την 84 ο Κόττα ανασκευάζει το δεύτερο επιχείρημα του Βελλήσιου, ότι δηλαδή η θεία φύση, εφόσον είναι ανώτερη σε όλα, πρέπει να έχει και την ωραιότερη μορφή, αλλά επειδή η ωραιότερη μορφή είναι η ανθρώπινη, έπεται ότι ο θεός έχει ανθρώπινη μορφή.

Το ανασκευάζει κάνοντας τις εξής διαπιστώσεις:

(α) Ότι κάθε έμψυχο, και όχι μόνον ο άνθρωπος, από τη φύση του θεωρεί τη δική του μορφή ωραιότερη από κάθε άλλη.

(β) Ότι η ομορφιά είναι κάτι το υποκειμενικό

Παράλληλα επισημαίνει ότι κατά το πλείστον οι διάφορες μορφές των θεών, που έχουμε στο μυαλό μας, μας έχουν υποβληθεί από τους γονείς, την κοινωνία και τους καλλιτέχνες. Επίσης ότι οι μορφές των θεών ποικίλλουν στους διάφορους λαούς, ενώ σε μερικούς λαούς, όπως στους Αιγυπτίους, οι μορφές των θεών είναι μορφές ζώων που λατρεύονται εξαιτίας της ωφέλειας που προσφέρουν. Όλα αυτά αποτελούν καίριο πλήγμα κατά του θείου ανθρωπομορφισμού.

(3) Στις παραγράφους 87-102 ανασκευάζει το τρίτο επιχείρημα του Βελληπίου ότι δηλαδή η λογική δεν μπορεί να κατοικεί παρά μόνο στην ανθρώπινη μορφή. Αυτό γίνεται κυρίως στην παράγραφο 89 όπου παίρνει το βασικό συλλογισμό του Βελληπίου, δηλαδή: οι θεοί είναι ευτυχισμένοι, αλλά ευτυχία δεν υφίσταται χωρίς αρετή, ούτε αρετή χωρίς λογική και η λογική υπάρχει μόνο στην ανθρώπινη μορφή. Δέχεται το συλλογισμό αυτό στο μεγαλύτερο μέρος του εκτός από την τελευταία φράση, την οποία θεωρεί ότι οι Επικούρειοι δέχονται αυθαίρετα χωρίς να τη στηρίζουν σε λογικά επιχειρήματα.

Στις παραγράφους που δεν αναφέρονται παραπάνω ο Κόττα δεν απαντά κατ' ευθείαν στα επιχειρήματα του Βελληπίου, εν τούτοις όμως όσα αναφέρονται σ' αυτές ενισχύουν τα κύρια αντεπιχειρήματά του.

77. arripere: Για βιαστική και βίαιη αρπαγή. Είναι ισχυρότερο από το *sumere*, στα Ελληνικά αντίστοιχο είναι το "συναρπάζειν".

deos ipsos se adire: Πρβλ. Πλατ. *Νόμοι* 11, 931a: τοὺς μὲν γὰρ τῶν θεῶν ὁρῶντες σαφῶς τιμῶμεν, τῶν δ' εἰκόνας ἀγάλματα ἰδρυσάμενοι, οὓς ἡμῖν ἀγάλλουσι καίπερ ἀψύχους ὄντας, ἐκεῖνους ἡγούμεθα τοὺς ἐμψυχους θεοὺς πολλὴν διὰ ταῦτ' εὖνοιαν καὶ χάριν ἔχειν.

poetae: Για την επιρροή τους ο Βελλήσιος μίλησε στην παράγραφο 42, αλλά ο Κόττα εδώ δεν αναφέρεται καθόλου στο τι είπε ο Βελλήσιος· πιθανώς είναι μια ένδειξη ότι εδώ ο Κικέρωνας χρησιμοποιεί μια διαφορετική πηγή που δεν την προσαρμοσε καλά σ' αυτήν της παραγράφου 42.

homlni homine pulchrius nihil: Πρβλ. Αετ. *Περὶ Ἀρεσ.* Συν. 1, 6, 16 (Doxogr. Gr.² Diels σ. 297): ἀνθρωποειδεῖς δ' αὐτοὺς ἔφασαν εἶναι, διότι τῶν μὲν ἀπάντων τό θεῖον κυριώτατον, τῶν δὲ ζώων ἄνθρωπος κάλλιστον.

terra marique: κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλασσαν.

sui generis belua: Τὴν ανασκευή του επιχειρήματος ὅτι οἱ θεοὶ ἔχουν ἀνθρώπινη μορφή, πρῶτος ἔκανε πιθανῶς ὁ Ξενοφάνης· πρβλ. Ξενοφάνης fr. 15, Diels: ἀλλ' εἰ κείρας ἔχον βόες ἵπποι ι' ἢ ἔ λείοντες ἢ γράψαι κείρεσσι καὶ ἔργα τελεῖν ἄπερ ἄνδρες, ἵπποι μὲν θ' ἵπποισι βόες δέ τε βουσὶν ὁμοίας καὶ κε θεῶν ἰδέας ἔγραφον καὶ σώματ' ἐποίουν τοιαῦθ' οἷόν περ καὶ τοὶ δέμας εἶχον ἕκαστοι (Vorsokrat., 1, 11, B15)

aquilam...leonem...delphinum: Διάλεξε ἓνα ζῶο τοῦ αἶρα, ἓνα τῆς γῆς καὶ ἓνα τῆς θάλασσας γιὰ νὰ ἀποδείξει τὴν καθολικότητα τοῦ ἀξιώματος ποῦ διατυπώθηκε.

ut nihil pulchrius quam hominem putaret: Μετὰ τὴν φράση αὐτὴ στο κείμενο ὑπάρχει χάσμα. Ἐχουν γίνεῖ προσπάθειες συμπλήρωσης ποῦ δεν φαίνονται ἀρκετὰ ικανοποιητικὲς. Θα προτιμήσουμε νὰ ἀφήσουμε τὸ κείμενο ὅπως εἶναι.

78. taurus qui vexit Europam: Αναφέρεται στὴν ἱστορία τῆς ἀρπαγῆς τῆς Ευρώπης ἀπὸ τὸ Δία με τὴ μορφή ενός ταύρου. Πολλοὶ καλλιτέχνες ἀποθανάτισαν τὴ σκηνή. Υπῆρχε ἓνα κάλκινο ἀνάγλυφο τῆς Ευρώπης καὶ τοῦ ταύρου, ἔργο τοῦ γλύπτη Πυθαγόρα ποῦ βρισκόταν στὸν Τάραντα. Καὶ ἀκόμη ἓνας πίνακας (ἢ ἀνάγλυφο) βρισκόταν στὴν *Porticus Europae* στὴ Ρώμη. Ἡ ἱστορία ἦταν ἐπίσης ἀγαπητὴ στους ποιητές.

iungere formas: Δηλαδὴ σύνθετες μορφές, ὅπως ἦταν οἱ Κενταυροί, ἡ Σκύλλα, ἡ Χίμαιρα, ὁ Τραγέλαφος κ. ἄ.

formica: Πολλὲς παροιμιακὲς φράσεις ἀναφέρονται εἴτε στο μικρὸ μέγεθος τοῦ μυρμηγκιοῦ εἴτε στὴν προνοπτικὴ οἰκονομία τοῦ, συγκρίνοντας τὶς συνήθειές τοῦ καὶ τὴν κοινωνικὴ οργάνωσή τοῦ με αὐτὰ τοῦ ἀνθρώπου.

79. Athenis cum essem: Όπως και στην παράγραφο 59, ίσως και εδώ ο Κικέρωνας αποδίδει τις δικές του εμπειρίες (από την επίσκεψη στην Αθήνα το 78 π. Χ.) στον Κόττα.

e gregibus epheborum: Αναφέρεται στη θητεία των εφήβων που άρχιζε στα 18 και διαρκούσε 2 χρόνια.

naevos in articulo pueri delectat: Δεν ξέρουμε ακριβώς ποιος είναι ο Αλκαίος που αναφέρει εδώ ο Κόττα. Ίσως είναι ο Αλκαίος από τη Μυτιλήνη και στην περίπτωση αυτή ο νεαρός μπορεί να ταυτιστεί με το *Lycus* για τον οποίο, όπως λέγει ο Οράτιος (C. I, 32, 11-12), έγραψε ποιήματα ο Αλκαίος. Ίσως όμως είναι ο Επικούρειος φιλόσοφος Αλκαίος, που εξορίστηκε από τη Ρώμη κατά την υπατεία του Λ. Ποστούμίου (173 ή 155 π. Χ.) εξαιτίας της ανήθικης επιρροής του πάνω στη νεολαία.

Q. Catulus...pater: Q. *Lutatius Catulus*, γεννήθηκε γύρω στα 150. Ήταν πεθερός του Κ. Ορτηνσίου και συχνά αναφέρεται ως *pater* για να τον διακρίνουν από τον πασίγνωστο γιο του που είχε το ίδιο όνομα. Ήταν ύπατος το 102 και αγωνίστηκε μαζί με τον συνάρχοντά του, τον Μάριο, εναντίον των Κίμβρων και Τευτόνων. Από τα λάφυρα του πολέμου έκτισε ένα ωραίο σπίτι και μια δημόσια στοά στο νότιο μέρος του Παλατίνου λόφου, συνεχόμενη με το σπίτι του Κικέρωνα. Το 87 πήρε το μέρος του Οκταβίου εναντίον του Κίννα και του Μαρίου· αργότερα ζήτησε συγγνώμη από τον Μάριο, αλλά του υποδείχθηκε ότι έπρεπε να αυτοκτονήσει, πράγμα το οποίο έκανε με καπνούς από κάρβουνα. Ήταν άνθρωπος με ισχυρό χαρακτήρα, είχε φίλους πολλούς μορφωμένους Ρωμαίους. Ο Κικέρωνας τον παρουσιάζει ως ομιλητή στο *De Oratore*.

Ο Πλίνιος τον αναφέρει (*Ep.* 5, 3, 5) ως συγγραφέα στίχων. Εκτός από το επίγραμμα που έχουμε εδώ, σώζεται ακόμη ένα από το Γέλλιο (*Noctes Att.* 19, 9, 14).

huius collegae et familiaris nostri: Q. *Lutatius Catulus*, ο γιος του προηγούμενου που γεννήθηκε το 121 π. Χ. Ήταν ύπατος το 78. Φαίνεται πιθανό ότι γύρω στα 80 π. Χ. υπήρξε μέλος του αρχιερατικού συμβουλίου, γι' αυτό ο Κόττα τον αναφέρει ως συνάδελφό του. Το 64 ήταν υποψήφιος για τη θέση του *Pontifex Maximus*, αλλά νικήθηκε από το νεαρό Ιούλιο Καίσαρα.

Υποστήριξε τον Κικέρωνα κατά την αποκάλυψη της συνωμοσίας του Κατιλίνα και ήταν ο πρώτος που τον καιρέτησε ως *pater patriae*. Πέθανε γύρω στο 60. Ο Κικέρωνας τον παρουσιάζει ως ομιλητή στο έργο του *Hortensius*. Στο πρώτο βιβλίο των *Academica priora* ο Κάτουλος ήταν ο κύριος ομιλητής και η σκηνή τοποθετείται στην έπαυλή του στην Κύμη (Ac. 2, 9), αλλά στη δεύτερη έκδοση των *Academica* αυτός και ο Αούκουλλος αντικαταστάθηκαν από τον Κάτωνα και το Βρούτο.

municipem tuum Roscium: Καταγόταν από το Λανούβιο, όπως και ο Βελλήιος. Γεννήθηκε πιθανώς το 130 π. Χ. και τον υπερασπίστηκε ο Κικέρωνας εναντίον του Γ. Φαννίου Χαιρέα το 67 ή 66 π. Χ. με το λόγο *Pro Q. Roscio Comoedo*. Στο *De Div.* 1, 79 τον ονομάζει *amores ac deliciae*.

constiteram: Αναφέρεται στην όρθια στάση των πιστών κατά τις προσευχές στις αρχαίες θρησκείες που πέρασε και στη χριστιανική.

salutans: Αναφέρεται στη λατρεία του ανατέλλοντος ηλίου. Τέτοιες περιπτώσεις λατρείας του ηλίου κατά την ανατολή αναφέρονται συχνά. Και ακόμη προς την ανατολή είναι η κατεύθυνση των ναών και προς τα εκεί αναπέμπονται οι προσευχές προς τους θεούς, πράγμα που πέρασε και στη χριστιανική θρησκεία.

Auroram: Η αυγή αντί για τον ίδιο τον ήλιο.

salsum: Πρέπει να παρατηρήσουμε ότι αυτό το επίγραμμα δεν υπαινίσσεται καμιά ιδιαίτερη σχέση ανάμεσα στον Κάτουλο και τον Ρώσκιο, αλλά ίσως μόνο τη γοντεία που ασκεί ένας δημοφιλής ηθοποιός.

80. una...omnium facies: Ο Βελλήιος παρουσίασε ένα θεό ανθρωπόμορφο, ευτυχισμένο και αιώνιο, αλλά δεν περιέγραψε πουθενά τη φυσιογνωμία του.

cognitio...perceptio: Οι δύο λέξεις είναι συνώνυμες.

81. Iovem...: Αρχίζει με τους τρεις θεούς που είχαν το ναό τους στο Καπιτώλιο, οι άλλοι τρεις είναι με τη σειρά που τους

βρίσκουμε στον Έννιο (*Ann.* 63), αυτό όμως μπορεί να είναι τυχαίο.

ornatu: Ίσως αναφέρεται στα σύμβολα του κάθε θεού, δηλαδή τον κεραυνό, την τρίαινα, την αιγίδα κ. ά.

aetate: Η λαϊκή πίστη είχε τοποθετήσει τον κάθε θεό σε μια ορισμένη ηλικία.

barbaria: Από τον Κικέρωνα και μετά βρίσκουμε μια τριπλή διαίρεση: Έλληνες, Ρωμαίοι και Βάρβαροι.

82. fana...spoliata: Κατά τη διάρκεια των εμφυλίων πολέμων πολλοί ναοί έγιναν αντικείμενο διαρπαγής.

auditumst...ab Aegyptio: Τα ιερά ζώα που αναφέρει ο Κικέρωνας είναι: η ίβις (παράγραφος 82), η γάτα (82), ο κροκόδειλος (82), ο ταύρος Άπις (82), ο ικνεύμων (101), άλογα, γεράκια, φίδια, ψάρια, σκύλοι και λύκοι (3, 47) και στο 3, 39 λέγει: *omne fere genus bestiarum Aegyptii consecraverunt*. Η καταγωγή της Αιγυπτιακής θηριολατρίας έχει συζητηθεί από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Λόγοι που μπορεί να συντέλεσαν στη λατρεία των ζώων ήταν η ευγνωμοσύνη για ευεργεσίες που δέχτηκαν οι άνθρωποι από αυτά, ο φόβος μήπως τους βλάψουν, θεοποίηση συμβόλων, και η αστρολογία. Στην Αίγυπτο η θηριολατρεία εμφανίστηκε πολύ νωρίς, αναπτύχθηκε πολύ και αναγνωρίστηκε από την επίσημη θρησκεία. Έφτασε στην κορυφή γύρω στο 700 π. Χ. και εξακολούθησε σαν λαϊκή πίστη όσο διατηρήθηκε και η Αιγυπτιακή θρησκεία. Κατά το Στράβωνα 17, 1, 22 διακρίνονται δύο κατηγορίες ιερών ζώων: (1) *οι ιεροί*: όπως γάτες σκύλοι, κροκόδειλοι κ. ά. που τα προστάτευαν, τα έτρεφαν και κατά το θάνατό τους τα έκαναν μούμιες και τα έθαβαν και (2) *οι θεοί*: όπως ο Άπις στη Μέμφιδα και ο Μνεύις στην Ηλιούπολη, που τους τιμούσαν με ναούς, ιερείς και καθιερωμένες λατρείες.

Στην Ελλάδα επίσης ίχνη θηριολατρίας βρίσκουμε κυρίως στη Μυκηναϊκή εποχή σε σχέση με το γάϊδαρο, το λιοντάρι, τον ταύρο, το ελάφι, το άλογο, τη γίδα και το γουρούνι. Από τον Όμηρο και μετά το Ελληνικό πνεύμα έδειξε αποστροφή για τη θηριολατρεία, αν και ποτέ δεν εξαφανίστηκε στα λαϊκά στρώματα. Στη Ρώμη καθώς η αρχική θρησκεία ήταν ανεικονική, ο Νουμάς

λέγεται ότι απαγόρευσε και τις ανθρωπομορφικές και τις θηριομορφικές λατρείες (Πλουτ. *Νουμάς* 8, 7) και όταν αργότερα Αιγυπτιακές λατρείες εισήχθησαν ο *Varro indignatur Alexandrinos deos Romae coli* (Schol. Danielis *Aen.* 6, 698).

Ιδιαίτερα για τα ζώα που αναφέρει εδώ: (1) για την Ίβιν μαθαίνουμε από τον Αριστοτέλη (*Περὶ τὰ ζῷα ἱστορίαι* 9, 27, 617b, 28-31) ότι υπήρχαν δύο είδη η λευκή και η μαύρη, (2) Η λατρεία της γάτας στην Αίγυπτο άρχισε περίπου το 2.000 π. Χ. και αναφέρεται από πολλούς συγγραφείς. Υπήρχαν κοιμητήρια για γάτες στην πόλη Βούβαστιν. *Βούβαστις* είναι το όνομα θεάς που αντιστοιχεί στην Ελληνική Άρτεμη με την οποία συνδεόταν η γάτα (συνδεόταν όμως και με το θεό ήλιο). Ο Ηρόδοτος (2, 60) λέγει ότι 700.000 προσκυνητές συγκεντρώνονταν την εποχή του στη Βούβαστι για τελετές.

Apim: Η λατρεία του Άπιδος σχετίζεται με αυτή του ιερού ταύρου που ταυτίζεται από τον Ηρόδοτο με τον Έπαφο Ηροδ. 3, 27: *ἐφάνη Αἰγυπτίοισι ὁ Ἄπις, τὸν Ἕλληνας Ἐπαφὸν καλέουσι*. Κατά τον Αισχύλο (*Π. Δ.* 851) ο Έπαφος ήταν γιος της Ιούς.

Sospitam: Ο πιο παλιός ναός της ήταν στο Λανούβιο, όπου βρέθηκαν επιγραφές. Υπήρχε όμως και ένας ναός στη Ρώμη στο *Forum Olitorium*, που τον είχε τάξει ο ύπατος *C. Cornelius Cethegus* κατά τον πόλεμο με τους *Insubres* το 197 π. Χ. και τον έφτιαξε ως τιμητής το 194 π. Χ. Ανακατασκευάστηκε το 90 π. Χ. από τον ύπατο *P. Rutilius* εξαιτίας ενός ονείρου της Καικιλίας Μετέλλας. Ένα άλλο ιερό της Ήρας υπήρχε στον Παλατίνο λόφο. Εδώ φαίνεται καθαρά ότι το είδωλο που μνημονεύεται ήταν αυτό που υπήρχε στο Λανούβιο και όπου, όπως λέγει ο Κικέρωνας, όλοι οι ύπατοι έπρεπε να προσφέρουν ετήσιες θυσίες.

pelle caprina: Η γίδα ήταν αφιερωμένη στην Ήρα και την θεωρούσαν σύμβολο γονιμότητας. Θυσίες γίδας γίνονταν στην Ήρα και στην Ελλάδα και στη Ρώμη. Μετά τη θυσία αφιέρωναν το δέρμα της στη θεά έτσι έγινε ένα διακριτικό της στολής της.

non est talis Argia: Στην αρχαία Ελλάδα το Άργος, η Σπάρτη και οι Μυκήνες ήταν οι πιο αγαπτες πόλεις της Ήρας (Ομ. *Ιλ. Δ.* 51-52). Στο Άργος ήταν το Ηραίο, το πιο σημαντικό κέντρο

λατρείας της Ήρας στον αρχαίο κόσμο. Στο ναό βρισκόταν το περίφημο χρυσελεφάντινο άγαλμα της θεάς φτιαγμένο από τον Πολύκλειτο, που περιγράφει ο Πausanías (2, 17, 4). Σύμφωνα με την περιγραφή αυτή ήταν μια τεράστια μορφή, καθισμένη σε ένα θρόνο, φέροντας κορόνα με τις Χάριτες και τις Εποχές σκαλισμένες επάνω του, και κρατώντας στο ένα χέρι ένα σκήπτρο που κορυφωνόταν σε ένα κούκο, ενώ στο άλλο χέρι κρατούσε ένα ρόδι. Κοντά του ήταν ένα παλαιότερο είδωλο της Ήρας πάνω σε μια κολόνα. Ο Κικέρωνας θα πρέπει να αναφέρεται στο άγαλμα του Πολυκλείτου.

Romana Iuno: Η *Juno Regina* του Καπιτωλίου της οποίας το είδωλο μετέφερε από τους Βνίους ο Κάμιλλος.

Capitolini: Ο *Jupiter Optimus Maximus* στο Καπιτώλιο της Ρώμης. Ο ναός άρχισε να κτίζεται από τους Ταρκυνίους, αλλά περατώθηκε από τον ύπατο Μ. Οράτιο το 509 π. Χ. Το 83 π. Χ. ο πρώτος ναός κάηκε, αλλά ξανακτίστηκε αμέσως με περισσότερη μεγαλοπρέπεια και το παλαιό άγαλμα αντικαταστάθηκε από χρυσαλεφάντινο που κατασκεύασε ο Απολλώνιος από την Αθήνα.

Hammonis Iovis: Πρόκειται για τον Αμμωνα των Θηβών της Αιγύπτου που ταυτίστηκε με τον Δία των Ελλήνων και τον *Jupiter* των Ρωμαίων. Ο Άμμωνας ήταν ταυτόχρονα θεός-ήλιος και θεός-κριός. Συχνά παριστάνεται με κεφάλι κριού. Οι Έλληνες της Κυρήνης τον παρίσταναν όπως το Δία, αλλά με αυτιά και κέρατα κριού.

83. speculatorem venatoremque: Μεταφορές από τον πόλεμο και το κυνήγι.

Iovem...barbatum: Ο Δίας και ο αντίστοιχος στη Ρώμη *Jupiter* παριστάνονταν πάντα με γένια,

caesios oculos Minervae: Είναι το Ομηρικό γλαυκῶπις Ἀθήνη. πρβλ. Πaus. 1, 14, 6: τὸ δὲ ἄγαλμα ὁρῶν τῆς Ἀθηνᾶς γλαυκοὺς ἔχον τοὺς ὀφθαλμοὺς Λιβύων τὸν μῦθον ὄντα εὕρισκον· τούτοις γὰρ ἔστιν εἰρημένον Ποσειδῶνος καὶ λίμνης Τριτωνίδος θυγατέρα εἶναι καὶ διὰ τοῦτο γλαυκοὺς εἶναι ὥσπερ

καὶ τῷ Ποσειδῶνι τοὺς ὀφθαλμούς. Ο Κικέρωνας μπορεί να είχε στο νου του το εἶδωλο της Αθηνάς στο Καπιτώλιο.

caeruleos...Neptuni: Είναι το πιο κατάλληλο χρώμα για το θεό της θάλασσας.

Volcanum...Alcamenes: Ο Αλκαμένης είχε φτιάξει πολλά αγάλματα στην Αθήνα· τον θεωρούσαν εφάμιλλο με τον Φειδία του οποίου υπήρξε μαθητής. Στην Αθήνα στο Ηφαίστειο (το κοινώς λεγόμενο Θησείο) υπήρχε ένα κολοσσιαίο χάλκινο σύμπλεγμα της Αθηνάς και του Ηφαίστου, φτιαγμένο από τον Αλκαμένη, που στήθηκε γύρω στα 421/420 π. Χ. ή 417/416. Μια ιδέα δίνει το ανάγλυφο στην Επίδauρο που παριστάνει τον Ἡφαιστο να γέρνει πάνω σε ένα μπαστούνι και να προσφέρει ένα κράνος στην Αθηνά. Η κωλότητα του Ηφαίστου ήταν η αιτία που έκανε την Ἥρα να τον πετάξει από τον ουρανό στη γη· υπάρχει όμως και η άποψη ότι τον πέταξε εξαιτίας της ασκήμιας του και η πτώση είχε σαν συνέπεια την αναπηρία του. Οι Στωικοί και άλλοι θεώρησαν τη κωλότητα του Ηφαίστου αλληγορικά και την εξήγησαν με διάφορους τρόπους, η επικρατέστερη ερμηνεία είναι ότι η φωτιά δεν μπορεί να προχωρήσει χωρίς την υποστήριξη του ξύλου.

84. hominum lingua...nomina deorum: Χιαστόν.

non...Volcanus: Στο 3, 55 αναφέρονται τέσσερις Ἡφαιστοί: ένας στην Αθήνα, ένας στην Αίγυπτο, ένας στη Λήμνο και ένας στις Διπάρες νήσους. Υπάρχει ένας ακόμη Ἡφαιστος στην Ισπανία, καθώς η χώρα έχει πολλά ορυχεία.

solem...lunam...caelum deum: Ο Βελλήσιος επανειλημμένα είχε τονίσει ότι τέτοιοι θεοί στερούνται αισθήσεων και επομένως δεν έχουν τις προϋποθέσεις για ευτυχία.

85. humano * : Μετά το *humano* υπάρχει ένα χάσμα. Οι *deteriores* το συμπληρώνουν με τη λέξη *usu* και μερικοί εκδότες από τον Aldus και εξής το διόρθωσαν σε *visu*. Ο A. Pease δεν προτείνει καμιά συγκεκριμένη διόρθωση. Θα δεχτούμε τη διόρθωση *visu*, η οποία δίνει ένα σχετικά καλό νόημα.

verbis...re: λόγω ... έργω.

reliquisse...sustulisse: ἀπολείπειν και ἀναιρεῖν, τα δύο ρήματα συχνά αντιπαράτιθενται.

illis sententiis: Είναι οι 40 "κύριαι δόξαι" του Επικούρου που μας δίνει ο Διογένης ο Λαέρτιος (10, 139-154).

inscitia plane loquendi: Πολλοί θεωρούσαν ότι ο Επίκουρος είχε φτωχή μόρφωση και συχνά περιφρονούσαν τον ίδιο και τους οπαδούς του γιατί δεν διέθεταν ρητορική επιδεξιότητα και λεπτότητα ύφους.

86. Metrodorum: Υπήρχαν δύο φιλόσοφοι από τη Λάμψακο με αυτό το όνομα, ο άλλος ήταν μαθητής του Αναξαγόρα. Ο Μπτρόδωρος που αναφέρει εδώ ήταν μαθητής και στενός φίλος του Επικούρου. Πιθανώς οι απόψεις που εκτίθενται εδώ βρίσκονταν στο σύγγραμμά του *Περί Θεῶν*. Πέθανε επτά χρόνια πριν από τον Επίκουρο.

87. inquit: Λίγο πριν προσφώνησε τον Επίκουρο στο δεύτερο πρόσωπο (*audes*) και το ίδιο θα κάνει παρά κάτω (*vidisti...numquid tale, Epicure, vidisti*): εδώ περνά στο τρίτο πρόσωπο για να παρουσιάσει τις απόψεις του Επικούρου στους άλλους της παρέας.

ab isdem principiis: Η εικόνα είναι από την ιπποδρομία, όπου τα άλογα ξεκινούν από τις *carceres*, αλλά τρέχουν με διαφορετική ταχύτητα.

88. mare esse non credant: Πρβλ. Φιλοδήμου, *Περί σημείων και σημειώσεων* 32, (De Lacy σ. 98): ἄρ' οὐκὶ τῷ Κρήτην νῆσον εἶναι καὶ Σικελίαν ἀπιστοῦσιν οἱ μὴ παραγεννηθέντες. Καὶ Λουκιανού 'Ερμότιμος 31: εἴ τις Αἰθίοψ μηδεπώποτε ἄλλους ἀνθρώπους ἰδὼν, οἷοι ἡμεῖς ἐσμεν, διὰ τὸ μὴ ἀποδεδημηκέναι τὸ παράπαν, ἐν τινὶ συλλόγῳ τῶν Αἰθιοπῶν δισχυρίζοιτο καὶ λέγοι μηδαμόθι τῆς γῆς ἀνθρώπους εἶναι λευκοὺς ἢ ξανθοὺς μηδὲ ἄλλο τι ἢ μέλανας, ἄρα πιστεύοιτ' ἂν ὑπ' αὐτῶν.

Seriphi: Ανήκει στις Κυκλάδες· οι Αθηναίοι την χρησιμοποιούσαν κατά τη διάρκεια της κυριαρχίας τους ως τόπο εξορίας. Σύμφωνα με τη μυθολογία ήταν το σημείο που βγήκε η

κασέλα της Δανάης. Πασίγνωστο είναι το ανέκδοτο με τον Θεμιστοκλή και τον Σερίφιο που αναφέρει ο Πλάτωνας (*Πολ.* 1, 329e-330a) και που επαναλαμβάνει ο Κικέρωνας (*De Sen.* 8). Εξαιτίας της φτώχης βλάβστησης, τα ζώα ήταν λίγα. Από τους κατοίκους λοιπόν ενός τέτοιου νησιού δύσκολα θα μπορούσε κανείς να περιμένει να ξέρουν πολλά για τη φυσική ιστορία πέρα από τα όρια του νησιού τους.

Iepusculus vulpeculasque: Χρησιμοποιεί υποκοριστικά όχι μόνο για να δείξει ότι ήταν μικρά ζώα, αλλά και με μειωτική σημασία. Η μικρότητα του νησιού φαίνεται να αντανακλάται στα ζώα. Ο Ξενοφώντας (*Κυν.* 5, 24) λέγει ότι υπήρχαν περισσότεροι λαγοί στα νησιά παρά στην ηπειρωτική χώρα, γιατί δεν τους ενοχλούσαν οι αλεπούδες και οι αετοί. Σε πολλά νησιά αναφέρεται ότι έγινε εισαγωγή λαγών, όπου από ένα σημείο και πέρα έγιναν ενοχλητικοί με τη γονιμότητά τους. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν η Κάρπαθος, όπου μετά την εισαγωγή τους έγιναν μια πραγματική πληγή. Έχοντας υπόψη όλα αυτά ο Κικέρωνας διάλεξε ένα ασήμαντο νησί που ήταν γνωστό από ανέκδοτα και παράλληλα αναφέρει το χαρακτηριστικό του ζώο.

89. non vestro more: Εδώ αρχίζει να συζητάει σοβαρά το τρίτο επιχείρημα ότι η λογική βρίσκεται μόνο σε ανθρώπινη μορφή (ιδίως στις παραγράφους 78-80).

beatos esse... Είναι ο τύπος του αλυσιδωτού συλλογισμού που στο *De Finibus* 4, 50 ο Κικέρωνας ονομάζει *sorites*.

Τους αλυσιδωτούς συλλογισμούς χρησιμοποιούσαν οι Στωικοί, αλλά ίσως και οι αντίπαλοί τους. Εδώ ο συλλογισμός έχει ως εξής:

Όλοι όσοι είναι ευτυχισμένοι είναι ενάρετοι, οι θεοί είναι ευτυχισμένοι, άρα είναι ενάρετοι.

Όλοι όσοι είναι ενάρετοι είναι λογικά όντα, οι θεοί είναι ενάρετοι, άρα είναι λογικά όντα.

Όλα τα λογικά όντα έχουν ανθρώπινη μορφή, οι θεοί είναι λογικά όντα, άρα έχουν ανθρώπινη μορφή.

pervenire: Δηλαδή να φτάνει κανείς στο συμπέρασμα μέσω συλλογισμών.

90. cur maluerit Epicurus: Η ομοιότητα θεού και ανθρώπου ήταν ένας κοινός τόπος και στην αρχαία θρησκεία και τη χριστιανική.

formae figuram: Αποδίδουν τις Ελληνικές μορφή και σχῆμα

di enim semper fuerunt: Για την άποψη ότι οι θεοί δεν μπορεί να έχουν γεννηθεί πρβλ. Πλουτ. *Περὶ Στωϊκῶν ἐναντιωμάτων* 38, σελ. 1051e: *φθαρτὸν δὲ καὶ γεννητὸν οὐδεὶς ὥς ἔπος εἰπεῖν διανοεῖται θεόν.*

91. deorum decidisse de: Παρήκηση.

homine...Romano: Μια τέτοια γνώση είναι αξιόλογη για έναν Έλληνα μορφωμένο με τη φιλοσοφία της χώρας του και στη δική του γλώσσα. Αλλά για ένα Ρωμαίο είναι ένα πραγματικό επίτευγμα.

92. habebit...linguam deus et non loquetur: Το πρόβλημα είχε επισημάνει ο Σέξτος Εμπειρικός, *Πρὸς Φυσ.* 1, 178-179: *καὶ ἔτι, εἰ ἔστιν, ἥτοι φωνᾶέν ἐστιν ἢ ἄφωνον. Τὸ μὲν οὖν λέγειν ἄφωνον τὸν θεὸν τελέως ἄτοπον καὶ ταῖς καιναῖς ἐννοαῖς μαχόμενον. Εἰ δὲ φωνᾶέν ἐστι, φωνῇ χρῆται καὶ ἔχει φωνητικὰ ὄργανα, καθάπερ πνεῦμονα καὶ τραχεῖαν ἀρτηρίαν γλωσσάν τε καὶ στόμα. Τοῦτο δὲ ἄτοπον καὶ ἐγγὺς τῆς Ἐπικούρου μυθολογίας. Τοίνυν ῥητέον μὴ ὑπάρχειν τὸν θεόν. Καὶ γὰρ δὴ εἰ φωνῇ χρῆται, ὁμιλεῖ. Εἰ δὲ ὁμιλεῖ, πάντως κατὰ τινὰ διάλεκτον ὁμιλεῖ, εἰ δὲ τοῦτο, τί μᾶλλον τῇ Ἑλληνίδι ἢ τῇ βαρβάρῳ χρῆται γλώσσῃ. Καὶ εἰ τῇ Ἑλληνίδι, τί μᾶλλον τῇ Ἰάδι ἢ τῇ Αἰολίδι ἢ τινι τῶν ἄλλων. Καὶ μὴν οὐδὲ πάσαις. Οὐδεμίᾳ τοίνυν...ῥητέον τοίνυν μὴ χρῆσθαι φωνῇ τὸ θεῖον, διὰ δὲ τοῦτο καὶ ἀνύπαρκτον εἶναι.*

dentes, palatum, fauces: Τα αναφέρει είτε ως ὄργανα ομιλίας είτε σε σχέση με το φαγητό.

93. Hermarchus: Καταγόταν από τη Μυτιλήνη· μαθητής και φίλος του Επικούρου και μετά το θάνατο του Μητροδώρου

διάδοχός του. Ανάμεσα στα έργα του ο Διογένης ο Λαέρτιος (10, 25) αναφέρει ένα *Πρὸς Πλάτωνα* και ένα *Πρὸς Ἀριστοτέλην*. Στην έπαυλη του Πείσωνα στο Ηράκλειο της Ιταλίας βρέθηκαν νυνδριάντες των Επικούρου, Ερμάρχου και Ζήνωνα από τη Σιδώνα.

contra...dixerunt: Συχνά αναφέρεται η τάση του Επικούρου και των οπαδών του να επικρίνουν τους πάντες π. χ. Διογ. Λαερ. 10, 8: *Πλεῦμονά τε αὐτὸν (τὸν Ναυσιφάνην) ἐκάλει καὶ ἀγράμματον καὶ ἀπατεῶνα καὶ πόρνην· τούς τε περὶ Πλάτωνα Διονυσοκόλακας καὶ αὐτὸν τὸν Πλάτωνα χρυσοῦν, καὶ Ἀριστοτέλην ἄσωτον...φορμοφόρον τε Πρωταγόραν καὶ γραφέα Δημοκρίτου καὶ ἐν κώμαις γράμματα διδάσκειν Ἡράκλειπὸν τε κυκητὴν καὶ Δημόκριτον Δηρόκριτον καὶ Ἀντίδωρον Σαννίδωρον· τούς τε Κυνικοὺς ἐχθροὺς τῆς Ἑλλάδος· καὶ τοὺς διαλεκτικοὺς πολυφθόρους, Πύρρωνα δ' ἀμαθῆ καὶ ἀπαίδευτον.*

Leontium: Φημισμένη Αθηναία εταίρα που ανήκε στην Επικούρεια σχολή.

contra Theophrastum scribere: Ένα έργο του Επικούρου εναντίον του Θεοφράστου αναφέρει ο Πλούταρχος, *Πρὸς Κολώτην* 7, σελ. 1110c. Ίσως ο Κικέρωνας ακολουθεί εδώ μία άλλη παράδοση (πιθανώς τον Κλειτόμαχο ο οποίος παρουσιάζει τις απόψεις του Καρνεάδη) η οποία αποδίδει το έργο αυτό στη Λεόντιον. Όμως και ο Επίκουρος και η εταίρα Λεόντιον θα μπορούσαν να είχαν γράψει έργα μ' αυτό τον τίτλο. Αυτό που θέλει να τονίσει εδώ ο Κικέρωνας είναι ότι μια εταίρα γράφει εναντίον του Θεοφράστου ο οποίος απολάμβανε μεγάλο σεβασμό για τον ηθικό χαρακτήρα του.

Epicuri hortus: Πρβλ. Διογ. Λαερ. 10, 10: *οἱ καὶ πανταχόθεν πρὸς αὐτὸν ἀφικνοῦντο καὶ συνεβίουσαν αὐτῷ ἐν τῷ κήπῳ, καθὰ φησι καὶ Ἀπολλόδωρος· ὃν καὶ ὀγδοήκοντα μνῶν πρίασθαι.*

Zeno: Βλ. παράγραφο 59.

Albucium: (*T. Albucius*), ο Κικέρωνας τον αναφέρει σε διάφορα έργα του ιδιαίτερα τον *Brutus* 131: *doctus etiam Graecis T. Albucius vel potius plane Graecus.*

Phaedro: Διαδέχθηκε τον Ζήωνα ως αρχηγός της Επικούρειας Σχολής, αλλά πέθανε γύρω στο 51 π. Χ. αφήνοντας τον Πάτρωνα ως διαδοχό του το 70 π. Χ. Στην επιστολή του στον Αττικό (*Att.*

13, 39, 2) ο Κικέρωνας ζητάει από τον Αττικό το έργο του Φαίδρου *Περὶ Θεῶν* και στο *De Legibus* 1, 53 ο Αττικός μιλάει γι' αυτόν ως ένα φίλο. Πολύ λίγοι συγγραφείς εκτός από τον Κικέρωνα τον αναφέρουν· ο Διογένης ο Λαέρτιος τον αγνοεί τελείως.

Phaedoni Socratico: Το πρόσωπο από το οποίο πήρε το όνομα ο περίφημος διάλογος του Πλάτωνα για την αθανασία. Ήρθε στην Αθήνα ως δούλος, ελευθερώθηκε χάρις στο Σωκράτη και έγινε ο αγαπημένος μαθητής του. Τα λίγα απομεινάρια των διαλόγων του μαρτυρούν ότι θεωρούσε τη φιλοσοφία ως μέσο για να θεραπευθεί η ψυχική αρρώστια και ως οδηγό στην αληθινή ελευθερία· πρβλ. Διογ. Λαερ. 2, 105: *Φαίδων Ἠλεῖος, τῶν εὐπατριδῶν, συνεάλω τῇ πατρίδι καὶ ἠναγκάσθη στῆναι ἐπ' οἰκήματος· ἀλλὰ τὸ θύριον προστιθείς μετείχε Σωκράτους, ἕως αὐτὸν λυτρώσασθαι τοὺς περὶ Ἀλκιβιάδην ἢ Κρίτωνα προὔτρεψε· καὶ τοῦντεῦθεν ἐλευθερίως ἐφιλοσόφει. Ἰερώνυμος δ' ἐν τῷ Περὶ ἐποχῆς καθαπτόμενος δούλον αὐτὸν εἶρηκε.*

Timocraten: Ένας μεγαλύτερος αδελφός του Μπτροδώρου. Αρχικά ήταν θαυμαστής του Επικούρου, αλλά δεν μπόρεσε να συνδέσει τελείως κάθε ευτυχία με την κοιλιά, όπως είχε υποστηρίξει ο Επίκουρος. Τελικά εγκατέλειψε τελείως την Επικούρεια Σχολή με πολλές κατηγορίες εναντίον των μελών της. Ο Διογένης ο Λαέρτιος 10, 24 αναφέρει ένα έργο του Μπτροδώρου, του αδελφού του, *Πρὸς Τιμοκράτην* και στο 10, 28 ένα έργο του Επικούρου *Περὶ παθῶν δόξαι πρὸς Τιμοκράτην* και ένα άλλο με τον τίτλο *Τιμοκράτης* σε τρία βιβλία· σ' αυτό το τελευταίο προφανώς αναφέρεται εδώ ο Κικέρωνας.

Apollodorum: Υπάρχουν διάφοροι φιλόσοφοι μ' αυτό το όνομα· πιο πιθανό φαίνεται να είναι ο Αθηναίος Στωικός που έζησε από το 180 μέχρι το 109 π. Χ.

Sillim: Δεν ξέρουμε αν είναι ένα διαφορετικό πρόσωπο ή ένα επώνυμο που αποδίδεται στον Απολλόδωρο για να τον διακρίνει από τους συνωνύμους του.

Chrysippam: Δηλαδή "*Χρυσίππην*" τον ονομάζει έτσι είτε γιατί ήταν φλύαρος, είτε γιατί ήταν θηλυπρεπής.

94. senatum...recitares: Ο Κόττα γυρίζει εδώ στο θέμα που συζητήθηκε στο 91-92.

adhibetur homini: Δοτική του ποιντικού αιτίου.

accubitio: Πιθανώς αναφέρεται στην κατάκλιση στα γεύματα και όχι για ύπνο.

sermo et oratio: Το πρώτο σημαίνει "κουβέντα", το δεύτερο "ρητορικός λόγος".

95. maris...et feminas: Ο Χρύσιππος (βλ. Φιλόδημο *Περὶ Εὐσ.* 12, σ. 79 Doxogr. Gr. 2 Diels σ. 546) λέγει ότι: *μὴ εἶναι θεοὺς ἄρρενας μηδὲ θηλείας, ὥς μηδὲ πόλεις μηδ' ἀρετάς, ὀνομάζεσθαι δὲ μόνον ἀρρενικῶς καὶ θηλυκῶς ταῦτ' ὄντα, καθάπερ σελήνην καὶ μῆνα*

sive beatitas sive beatitudo: Αποδίδει τους Ελληνικούς όρους "εὐδαιμονία" και "μακαριότητα". Ο Κικέρωνας δεν ξαναχρησιμοποιεί αυτές τις δύο λέξεις. Σε άλλους συγγραφείς χρησιμοποιείται περισσότερο το *beatitudo* αντί του *beatitas*.

solem...mundum..., mentem: Ο ίδιος συνδυασμός, όπως στο 87, πράγμα το οποίο προδίδει ίσως την ίδια πηγή.

96. immortalitate vincamur: Μια γενικά παραδεκτή άποψη: πρβλ. Αριστοτ. *Ἡθ. Νικ.* 8, 9, 1158b 36: *πλεῖστον γὰρ οὗτοι (οἱ θεοὶ) πᾶσι τοῖς ἀγαθοῖς ὑπερέχουσιν*.

ut animi item corporis: Πρβλ. Ξενοφάνης fr. 23 Diels: *εἷς θεός, ἐν τε θεοῖσι καὶ ἀνθρώποισι μέγιστος, οὔτι δέμας θνητοῖσιν ὁμοίος οὔδ' ἐ νόημα* (Vorsokrat., 1, 11, B23).

97. rubro mari: Η "έρυθρη θάλασσα" του Ηροδότου (1, 180 κ. ά) εννοεί τον Ινδικό Ωκεανό, τον Αραβικό κόλπο (την τωρινή Ερυθρά θάλασσα) και τον Περσικό κόλπο. Από την εποχή της εκστρατείας του Αλεξάνδρου στην Ινδία υπήρχε μεγάλο ενδιαφέρον και λέγονταν θαυμαστές ιστορίες για τα ζώα που ζούσαν στις περιοχές αυτές: μερικές από αυτές παρωδεί ο Λουκιανός στο έργο του *Ἀληθὴς Ἱστορία* (Α', Β).

Ennius: (239-169 π. Χ.). Θεωρείται ο θεμελιωτής του έπους στη Ρώμη, παράλληλα όμως έγραψε και τραγωδίες (επιδόθηκε στο να

μεταφράζει ή να διασκευάζει Ελληνικά δράματα και κυρίως τραγωδίες). Πέραν τούτου θεωρείται ο πατέρας της Ρωμαϊκής Σάτιρας (Ορατ. *Serm.* 1, 10, 66). Από μια σάτιρα προέρχεται και η φράση που αναφέρεται εδώ (*Sat.* 69 εκδ. I. Vahlen, 1963).

98. *sumet alius*: Μια μέθοδος ιδιαίτερα αγαπητή στον Καρνεάδη. ***terrestri*:** Οπότε θα απέκλειε τις θαλάσσιες θεότητες.

***in eo qui natus sit*:** Οπότε θα απέκλειε τους αθάνατους και αγέννητους θεούς.

***qui adoleverit*:** Οπότε θα απέκλειε τους νέους θεούς.

***in eo qui didicerit*:** Έτσι ο Επίκουρος σαν αυτοδίδακτος θα θεωρούνταν ότι στερείται λογικής.

99. *uno digito plus habere*: Πρβλ. Δίων Χρυσόστομος 10,11: ὥσπερ οὖν ἡ χεὶρ ἀσθενεστέρα ἐστὶν ἢ πλείονας δακτύλους ἔχουσα τῶν φύσει γιγνομένων, καὶ ὁ τοιοῦτος ἄνθρωπος ἀνάπηρος καλεῖται τρόπον τινὰ ὃ ἂν ἔξωθεν προσφυῇ δάκτυλος περιττός, καὶ μὴδὲ τοῖς ἄλλοις χρῆσθαι δύνηται κατὰ τρόπον, οὕτως.

100. *eos vituperabas*: Πρόκειται για την άποψη ότι ο άνθρωπος οδηγήθηκε στην ιδέα του θεού παρατηρώντας τα θαύματα της φύσης.

***eius membra*:** Αν ο κόσμος είναι για τους Στωικούς (όπως και για τον Πλάτωνα) *ζῶον*, έχει μέλη.

***galeatae Minervae*:** Η Αθηνά παριστάνεται στην τέχνη όρθια με κράνος, ακόντιο και ασπίδα πρβλ. Ομ. Ίλ. Ε, 743-744: κρατὶ δ' ἐπ' ἀμφίφαλον κυνέην θέτο τετραφάληρον χρυσεῖν, ἑκατὸν πολλίων πρυλέεσσ' ἀραρυῖαν.

101. *imperatorum*: Σε αντίθεση με το *sapientes*.

***membra...usum*:** Σε αντίθεση με τους θεούς των Επικουρείων που στο 92 ειπώθηκε ότι έχουν μέλη, αλλά δεν τα χρησιμοποιούν.

arcum...fulmen: Είναι τα διακριτικά των διάφορων θεών, όπως το τόξο και τα βέλη του Απόλλωνα, η ασπίδα της Αθηνάς, η τρίαινα του Ποσειδώνα και ο κεραυνός του Δία.

ibes...conficiunt: Μια βραχυλογία αντί για το *ibes...quae conficiunt*. Η χρησιμότητα του πουλιού ίβις βρίσκεται ιδιαίτερα στο ότι σκοτώνει και τρώει τα φίδια· πρβλ. Αλεξάνδρου Αφροδισιέως σχολ. στα *Μεταφυσικά* του Αριστοτέλη, Λ, 8, σ. 710, 18-24: *ἐπειδὴ γὰρ ἡ τῶν Αἰγυπτίων χώρα πάνυ πολὺ πλῆθος ὄφεων ἀναδίδωσιν ὥς οὐδεμία ἄλλη βλάβη βλάπτον τοὺς ἐκεῖσε οἰκοῦντας, ὧν ἡ φύσις καὶ ὁ θεὸς προνοουμένη ἀνῆκε τὰς καλουμένας ἴβεις φονευτρίας τῶν ὄφεων, βουλόμενοι οἱ ἐκεῖσε σοφοὶ ἀποτρέψαι τοὺς Αἰγυπτίους τοῦ φονεύειν τὰς ἴβεις ... τεθείκασι νόμον παρακελεύόμενον μηδενὶ ἐξεῖναι Αἰγυπτίων φονεύειν ἴβιν.* (εκδ. M. Hayduck).

cum sint: Δηλαδή η μορφή τους τα βοηθάει να σκοτώνουν τα φίδια και συγχρόνως να μη παθαίνουν τίποτε απ' αυτά.

volucris anguis: Υπάρχει μια μακρά παράδοση για φτερωτά φίδια που αρχίζει από τον Ηρόδοτο 2, 75: *Ἔστι δὲ χώρας τῆς Ἀραβίης κατὰ Βουτοῦν πόλιν μάλιστα κη κείμενος, καὶ ἐς τοῦτο τὸ χωρίον ἦλθον πυνθανόμενος περὶ τῶν περωτῶν ὀφίων ἀπικόμενος δὲ εἶδον ὅστέα ὀφίων καὶ ἀκάνθας πλήθει μὲν ἀδύνατα ἀπηγῆσθαι...ἔστι δὲ ὁ χώρος οὗτος, ἐν τῷ αἰ ἄκανθαι κατακεχύεται τοιόσδε τις ἐσβολὴ ἐξ ὀρέων στεινῶν ἐς πεδίον μέγα, τὸ δὲ πεδίον τοῦτο συνάπτει τῷ Αἰγυπτίῳ πεδίῳ. Λόγος δὲ ἔστι ἅμα τῷ ἔαρι περωτούς ὄφιν ἐκ τῆς Ἀραβίης πέτεσθαι ἐπ' Αἰγύπτου, τὰς δὲ ἴβιν τὰς ὄρνιθας ἀπαντῶσας ἐς τὴν ἐσβολὴν ταύτης τῆς χώρας οὐ παρίεναι τοὺς ὄφιν ἀλλὰ κατακτείνειν. Πολλές ἐξηγήσεις δόθηκαν ἀπὸ τις ὁποῖες ἡ πιο πιθανές εἶναι οἱ ἐξῆς: εἴτε ὅτι πρόκειται γιὰ φανταστικὴ ἱστορία, ἐφόσον σε ὅλες τις μυθολογίες βρίσκουμε φτερωτοὺς δράκοντες, εἴτε ὅτι πρόκειται γιὰ νυχτερίδες, ἢ φτερωτὲς σαῦρες, ἢ ακρίδες που ἐβλάπταν τις καλλιέργειες, εἴτε ὅτι ἦταν περιοδικοὶ θυελλώδεις ἀνεμοὶ καὶ αμμοθύελλες που τύχαινε νὰ σταματοῦν τὴν ἐποχὴ που ἐπέστρεφαν οἱ ἴβεις ἀπὸ τὴν ἀποδημία τους.*

ex vastitate Libyae: Ο Ηρόδοτος και πολλοί άλλοι συγγραφείς λένε ότι τα φτερωτά φίδια έρχονταν από την Αραβία, ενώ ο

Αιλιανός, *Περὶ Ζώων ἰδιότητος*, 2, 38, προσπαθεῖ να συνδυάσει τις δύο απόψεις: καὶ τούτων αἱ μέλαιναι τοὺς πτερωτοὺς ὄφεις ἐξ Ἀραβίας ἐς Αἴγυπτον παρελθεῖν οὐκ ἐπιτρέπουσι, τῆς γῆς τῆς φίλης προπολεμοῦσαι· αἱ δὲ ἕτεραι τοὺς ἐξ Αἰθιοπίας κατὰ τὴν τοῦ Νεῖλου ἐπὶ κλυσιν ἀφικνουμένους ἀπαντῶσαι διαφθείρουσιν.

ichneumonum: (από το ρῆμα ἰχνεύειν). Είναι ένα ζώο σαν νυφίτσα που ζει στη Βόρεια Αφρική και είναι γνωστό σαν "ποντικός των Φαραώ". Τρέφεται με ποντίκια, αρουραίους, πουλιά και ερπετά, καταστρέφει τα αυγά των φιδιών και των κροκοδείλων και χτυπά τα φίδια με τις απότομες κινήσεις του. πρβλ. Διόδωρος 1, 35, 7: ὁ γὰρ καλούμενος ἰχνεύμων, παραπλήσιος ὢν μικρῷ κυνί, περιέρχεται τὰ τῶν κροκοδείλων ὡς συντριβῶν, τίκτοντος τοῦ ζώου παρὰ τὸν ποταμὸν, καὶ τὸ θαυμασιώτατον, οὔτε κατεσθίων οὔτε ὠφελούμενος οὐδὲν διατελεῖ φυσικὴν τινα χρεῖαν καὶ κατηναγκασμένην ἐνεργῶν εἰς ἀνθρώπων εὐεργεσίαν.

crocodylorum: Για τη χρησιμότητά τους μιλάει ο Διόδωρος 1, 89, 2: φασὶν οὖν τῆς χώρας τὴν ὀχυρότητα παρέχεσθαι μὴ μόνον τὸν ποταμὸν ἀλλὰ καὶ πολὺ μᾶλλον τοὺς ἐν αὐτῷ κροκοδείλους. Διὸ καὶ τοὺς ληστὰς τοὺς τε ἀπὸ τῆς Ἀραβίας καὶ Λιβύης μὴ τολμᾶν διανήχεσθαι τὸν Νεῖλον, φοβουμένους τὸ πλῆθος τῶν θηρίων.

faelium: Για τη χρησιμότητα της γάτας μιλάει ο Διόδωρος 1, 87, 4: καὶ τὸν μὲν αἴλουρον πρὸς τε τὰς ἀσπίδας θανάσιμα δακνούσας εὐθετον ὑπάρχειν καὶ τᾶλλα δάκετα τῶν ἐρπετῶν.

102. homines inertis efficit: Εδώ τονίζει την κακή επιρροή που έχουν στους ανθρώπους οι λανθασμένες γνώμες για τους θεούς, όπως ακριβώς ο Βελλήσιος (παρ. 42) είχε τονίσει το ίδιο πράγμα για την παραδοσιακή μυθολογία και τους ποιητές.

103. effigies...et imago: Οι δύο λέξεις είναι σχεδόν συνώνυμες.

domicilium...sedes...locus: Από το μερικό στο γενικό.

quibus rebus: Οι Επικούρειοι συζητούσαν το πρόβλημα αν οι θεοί χρειάζονται καρέκλες, ανάκλιντρα και άλλα έπιπλα, που χρησιμοποιούν οι ευτυχισμένες ανθρώπινες υπάρξεις.

fruat: Συνδυάζεται με το προηγούμενο *utatur* και υπαινίσσεται τον νομικό όρο *usus fructus*, δηλαδή το να χρησιμοποιεί κανείς και να καρπώνεται την περιουσία του.

ut terra infimum: Τα τέσσερα στοιχεία της φύσης τακτοποιούνται στο σύμπαν ανάλογα με το βάρος τους· έτσι τα δύο βαρύτερα, η γη και το νερό κινούνται προς τα κάτω, τα δύο ελαφρότερα ο αέρας και η φωτιά προς τα πάνω.

bestiarum: Υπάρχουν ζώα του αέρα, της γης και του νερού, αλλά και ζώα της φωτιάς.

quasi ancipites: Το *quasi* και η εξήγηση που ακολουθεί *in utraque sede viventes* δείχνει ότι ο Κικέρωνας χρησιμοποιεί με κάποια επιφύλαξη τη λέξη με νέα σημασία, δηλαδή: αμφίβια. Ο όρος ίσως πρωτοχρησιμοποιήθηκε από το Δημόκριτο.

igne nasci putentur: Αναφέρονται ζώα που θεωρούνται ότι γεννήθηκαν από τη φωτιά π. χ. Διοσκορίδης 2, 62: *σαλαμάνδρα εἶδος ἐστὶ σαύρας νωχελές, ποικίλον μάτην πιστευθέν μὴ καίεσθαι*. Σεξτ. Εμπ. Πυρρων. 1, 41: *καὶ τῶν μὲν χωρὶς μίξεως γινομένων τὰ μὲν ἐκ πυρὸς γίνεται, ὥς τὰ ἐν ταῖς καμίνοις φαινόμενα ζωῦφια*.

104. Τα ερωτήματα που τίθενται εδώ είναι: Πού κατοικούν οι θεοί; Πώς κινούνται; Τι επιθυμούν; Πώς χρησιμοποιούν το μυαλό τους; Και πώς μπορούν να είναι ευτυχισμένοι;

105. dicebas: Δηλαδή στην παράγραφο 49· δεν αναφέρεται όμως καθόλου σε δύο σημαντικά σημεία του λόγου του Βελληπίου, δηλαδή (1) *ut ea quae ille propter firmitatem στερέμνια appellat* και (2) *et ad deos adfluat*. Πάνω στις απόψεις του Βελληπίου ο Κόττα θα μιλήσει πολύ. Το συμπέρασμα που βγαίνει από όσα θα πει είναι: Ότι δεν υπάρχουν τέτοιοι θεοί, όπως αυτοί που προβάλλουν οι Επικούρειοι (αυτό θα το δηλώσει καθαρά και στο τέλος στην παράγραφο 123). Και ότι ακόμη και αν υπήρχαν θα ήταν άχρηστοι στον άνθρωπο και επομένως ανάξιοι για λατρεία (ιδιαίτερα αυτό το τονίζει στις παραγράφους 115 - 117 και 121 - 124).

hippocentauro: Η λέξη “κένταυρος” σημαίνει μια μορφή σύνθετη από άλογο και άνθρωπο, όμως το *ἵπποκένταυρος* χρησιμοποιήθηκε για να γίνει διάκριση από άλλους τύπους κενταύρων, όπως οι ονοκένταυροι και οι ιχθυοκένταυροι, και ακόμη οι μυθικοί νεφελοκένταυροι και αιολοκένταυροι των αρχαίων κωμικών.

106. Ti. Gracchum: Τον εμπόδισε να εφαρμόσει τα αγροτικά του μέτρα το 133 π. Χ. ο φίλος του και συνδημάρχος του, του Μ. Οκταβίος προβάλλοντας βέτο. Ο Γράκκος πρότεινε στην *Comitia Tributa* την καθαίρεση του Οκταβίου από το αξιωμα του.

in Capitolio: Η *Comitia Tributa* συνεδρίαζε σε διάφορες θέσεις, δηλαδή στα *Capitolium*, *Campus Martius*, *Prata Flaminia*, *Circus Flaminius* και το *Forum*.

deferentem sitellam: Έφερε την κληρωτίδα, δηλαδή ένα δοχείο που το γέμιζαν νερό και τοποθετούσαν μέσα ξύλινους κλήρους. Όταν το νερό ξεχειλίζει, χυνόταν έξω και συμπαρέσυρε τους κλήρους· ο πρώτος κλήρος που έβγαινε καθόριζε τη σειρά της ψηφοφορίας. Η λέξη αποδίδει την Ελληνική *ὕδρῖα*. πρβλ. Πλουτ. *Τιβέρ. Γράκκ. II, 1: Ἐνστάσης δὲ τῆς ἡμέρας καὶ τὸν δῆμον αὐτοῦ καλοῦντος ἐπὶ τὴν ψῆφον, ἡρπάσθησαν ὑπὸ τῶν πλουσίων αἱ ὕδρῖαι, καὶ τὰ γινόμενα πολλὴν εἶχε σύγχυσιν.*

pervenerint: Οι τοποθεσίες φέρνουν στη μνήμη των επισκεπτών τα γεγονότα που συνέβησαν εκεί. Το Καπιτώλιο είχε συνδεθεί με τον Τιβέριο Γράκκο όχι μόνο εξαιτίας του γεγονότος που περιγράφεται εδώ, αλλά και εξαιτίας του θανάτου του.

107. Homeri...: Δύο Έλληνες ποιητές, δύο Ρωμαίοι βασιλείς και δύο Έλληνες φιλόσοφοι που είχαν προ πολλού πεθάνει.

Orpheum poetam: Βλέπε παράγραφο 41.

Pythagorei...Cercopis: Τα χειρόγραφα δίνουν διάφορες γραφές του ονόματος που όλες όμως λήγουν σε *-onis*. Οι εκδότες της Teubner (O. Plasberg και W. Ax) δέχτηκαν τη γραφή *Cerconis*, επειδή θεώρησαν ότι ο Κικέρωνας είχε γράψει λάθος το σωστό όνομα *Cercopis*. Θα προτιμήσουμε τη γραφή *Cercopis* που προτάθηκε από τον P. Victorius στην έκδοση του

De Natura Deorum που έγινε το 1538, καθόσον μάλιστα το όνομα ταιριάζει με τις αρχαίες μαρτυρίες· πρβλ. Κλήμη, *Στρωματεῖς*, 1, 21: Ἐπιγένης δὲ ἐν τοῖς περὶ τῆς εἰς Ὀρφέα ποιήσεως Κέρκωπος εἶναι λέγει τοῦ Πυθαγορείου τὴν Εἰς Ἄιδου κατάβασιν καὶ τὸν Ἱερὸν λόγον· τὸν δὲ Πέπλον καὶ τὰ Φυσικὰ Βροντίνου.

108. in meum aliae, aliae in tuum: Σχήμα χιαστόν.

eorum quas: Αναφέρεται στο *hominum* και *locorum*, αλλά συμφωνεί με το πιο κοντινό το *urbium*.

invocatae: Το αρνητικό του *vocatae* και όχι μετοχή του *invoco*.

109. omnia sempiterna: Αν οι θεοί είναι αιώνιοι, επειδή τα άτομα είναι αναρίθμητα, τότε όλα τα πράγματα θα έπρεπε να είναι αιώνια για τον ίδιο λόγο.

sic...appellemus: Εδώ ο Κικέρωνας πλάθει τη λέξη *aequilibratam* για να αποδώσει τον Ελληνικό όρο *ισονομίαν* και απολογείται γι' αυτό.

110. sine virtute: Πρβλ. στον Διογ. Λαερ. 10, 140: οὐκ ἔστιν ἡδέως ζῆν ἄνευ τοῦ φρονίμως καὶ καλῶς καὶ δικαίως. Και στον Σεξτ. Εμπ. Πρὸς Φυσ. Ι, 152: εὐδαιμονία γὰρ χωρὶς ἀρετῆς οὐ δύναται ὑποστῆναι.

virtus...actuosa: Ο Κόττα εδώ ίσως ακολουθεί τον Καρνεάδη ο οποίος, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, θεωρεί ότι η αρετή στηρίζεται στην ἐνέργεια, και όχι τους Στωικούς που θεωρούν ότι η αρετή είναι ἔξις.

111. suppeditatio...bonorum: Πρβλ. Φιλόδ. *Περὶ Θεῶν*, Ι, col. 2, σ. 10 Diels: ὥστε φῆσαι τὸν θεὸν ζῶν ἀίδιον καὶ ἄφθαρτον καὶ συμπεπληρῶσθαι εὐδαιμονία· καθόσον οὔτε τοὺς ἀνθρωποὺς ἔχει πόνους οὔτε τὰ περὶ τὸν θάνατον κακά, μή τί γε τιμωρίας, οὐδὲ δεκτικὸς γε πάντων τῶν ἀλγεινῶν ἔσται, δεκτικὸς δ' ἀγαθῶν καὶ συμπεπληρωμένος ὥραιότητι.

112. cibum...: Αναφέρονται ηδονές των πέντε αισθήσεων δηλαδή γεύσης (*cibum...potiones*), ακοής (*vocum*), όρασης (*florum*), αφής (*tactus*) και όσφρησης (*odores*).

ut: Αυτή είναι η γραφή των χειρογράφων. Πολλοί εκδότες το διόρθωσαν σε *et* ή *ac* ή *at*. Οι εκδότες της Teubner (O. Plasberg και W. Ax) δέχτηκαν τη διόρθωση *ac*. Θα προτιμήσουμε τη γραφή των χειρογράφων *ut* εφόσον δίνει ένα καλό νόημα.

poetae: Στην παράγραφο 42 ο Βελλήιος είχε μιλήσει για την ανοησία των απόψεων των ποιητών για τους θεούς. Σε απάντηση ο Κόττα εδώ ισχυρίζεται ότι σκέπτονται πιο σωστά για την ευημερία των θεών απ' ό,τι οι Επικούρειοι.

Iuventatem: Η Ήβη. Μαζί με τον Γανυμήδη περιποιούνταν τους θεούς στα συμπόσιά τους. Η Ήβη, κατά την παράδοση, ήταν κόρη του Δία.

Ganymedem: Γιος του Τρώος που τον έκλεψε ο Δίας εξαιτίας της ομορφιάς του. Τον μετέφερε ένας αετός στον ουρανό όπου υπηρετούσε το Δία φέρνοντάς του την κούπα με το νέκταρ. Η ιστορία του Γανυμήδη είναι ένα αγαπητό θέμα για τους ποιητές, τους και τους καλλιτέχνες.

113. quasi titillatio: Το *quasi* δείχνει ότι εδώ ο Κικέρωνας χρησιμοποιεί μια ασυνήθιστη λέξη ή σημασία.

Ο Επίκουρος χρησιμοποίησε τη λέξη *γαργαλισμός* για να δηλώσει την ευχαρίστηση, ιδιαίτερα τη σεξουαλική ευχαρίστηση.

114. dolore vacant: Πρβλ. Πλουτ. "Οτι οὐδ' ἡδέως ζῆν ἔστιν κατ' Ἐπίκουρον, 8, σ. 1091e: ὥσπερ Ἐπίκουρος ἡγεῖται καὶ Μπιδρόωρος, οὐσίαν τὰγαθοῦ καὶ ἀκρότητα τὴν τοῦ κακοῦ φυγὴν τιθέμενοι.

mihi pulchre...: Ο θεός του Επικούρου φαίνεται στον Κόττα σαν εγωκεντρικός, που ικανοποιείται με τη συναίσθηση της φυσικής και πνευματικής ανωτερότητάς του.

115. et etiam de sanctitate: Δεν ξέρουμε αν τα *de sanctitate* και *de pietate* αναφέρονται σε δύο διαφορετικά έργα. Στον κατάλογο από βιβλία του Επικούρου που μας δίνει ο Διογένης ο

Λαέρτιος (10, 27) αναφέρει μόνο τα *Περὶ Θεῶν* και *Περὶ Ὀσιότητος*. Επίσης ο Πλούταρχος (᾽Οτι οὐδ' ἡδέως ζῆν ἔστιν κατ' Ἐπικούρου, 21, σ. 1102c) λέγει: ἔφ' οὓς καὶ τὰ περὶ θεῶν καὶ Ὀσιότητος αὐτοῖς βιβλία συντίεταται. Επίσης στην παράγραφο 123 αναφέρεται: *liber est Epicuri de sanctitate*. Ὅλα αυτά συνηγοροῦν στο ὅτι ὑπάρχει μόνο ἓνα ἔργο με τον τίτλο *De sanctitate*, το οποίο ἴσως χωριζόταν σε κεφάλαια με τους τίτλους *De sanctitate* και *De pietate*.

Ti. Coruncanium: *Ti. Coruncanus*, ἦταν ὑπάτος το 280 π. Χ. Διακεκριμένος Ρωμαῖος που γύρω στο 254 π. Χ. ἔγινε ο πρῶτος πληβεῖος *Pontifex Maximus*.

P. Scaevolam: *P. Mucius Scaevola* (πατέρας του Σκαιβόλα που αναφέρεται στην παράγραφο 3, 80) ἦταν ὑπάτος το 133 π. Χ. και διαδέχθηκε τον ἀδελφό του *P. Licinius Crassus Dives Mucianus*, ὡς *Pontifex Maximus* το 130 π. Χ. Με αὐτό τον τίτλο τον ἀναφέρει ο Κικέρωνας στο 3, 5.

116. eximia...praestansque natura: Στη 45 παράγραφο ο Βελλήιος εἶχε πει ὅτι λατρεύουμε τους θεούς ἐξαιτίας της ἀνωτερότητάς τους. Ο Κόττα προβάλλει τις ἐξῆς ἀντιρρήσεις: ὅτι ἡ ἀνωτερότητα των θεῶν δεν ἀποτελεῖ λόγο για να τους λατρεύουν οἱ ἄνθρωποι, ἐφόσον δεν προσφέρουν τίποτε στον ἄνθρωπο (παρ. 116) και ὅτι ὑπάρχουν ἀμφιβολίες για την ἀνωτερότητα του Ἐπικούρειου θεοῦ (παρ. 117).

117. superstitione: Ἡ δεισιδαιμονία και ἡ ἀθεΐα εἶναι τα κακά ἀκρα που πρέπει να ἀποφύγει ο ἄνθρωπος, ἐνῶ ἡ ευσέβεια ἀποτελεῖ το ἐνάρετο μέσον· πρβλ. Πλουτ. *Περὶ Δεισιδαιμονίας*, 14, 171f: οὕτω γὰρ ἔνιοι φεύγοντες τὴν δεισιδαιμονίαν ἐμπίπτουσιν εἰς ἀθεότητα τραχεῖαν καὶ ἀντίτυπον, ὑπερπηδήσαντες ἐν μέσῳ κειμένην τὴν εὐσέβειαν.

cum sustuleris: Οἱ Ἐπικούρειοι ἀπὸ το ἓνα μέρος κατηγοροῦσαν τους συμβατικούς θεούς, ἀπὸ το ἄλλο ὅμως δεν ἠθέλαν να υποστηρίξουν την ἀθεΐα.

118. Prodicus Cius: Καταγόταν από την Κέω και ήταν μαθητής του Πρωταγόρα με τον οποίο συνδέεται συχνά το όνομά του. (Ο Πλάτωνας τον αναφέρει σε 12 διαλόγους του, αλλά κυρίως στον *Πρωταγόρα*). Έζησε από το 460 μέχρι το 399 π. Χ. Ταξίδεψε σε πολλές Ελληνικές πόλεις, και ιδιαίτερα στην Αθήνα, και δίδασκε παίρνοντας αμοιβή για τα μαθήματά του. Ασχολήθηκε και με γλωσσικές μελέτες. Στο θέμα της θρησκείας εισηγήθηκε μια θεωρία για την προέλευση της θρησκείας. Σύμφωνα με αυτήν οι παραδοσιακοί θεοί είναι κατασκευάσματα των ανθρώπων και ανταποκρίνονται στη φυσική ανάγκη του ανθρώπου να τρέφεται και να καρπώνεται ό,τι καλό και ωφέλιμο υπάρχει στη φύση και τον κόσμο. Στη δημιουργία αυτών των θεών μπορούμε να διακρίνουμε δύο στάδια: (1) Θεοποίησαν αυτά που έτρεφαν και ωφελούσαν τον άνθρωπο, όπως είναι ο ήλιος, η σελήνη, τα ποτάμια, οι λίμνες, τα λιβάδια και οι καρποί. Και (2) θεοποίησαν τους εφευρέτες των τροφών και των τεχνών. (βλέπε και παράγραφο 38).

Πέραν από αυτά ο Πρόδικος ήταν ένας καλός ομιλητής και συγγραφέας πολλών έργων, όπως το *Περὶ Φύσεως* κ. ά. πρβλ. Σεξτ. Εμπ. *Πρὸς Φυσικούς* 1,52: *Πρόδικος δὲ τὸ ὠφελοῦν τὸν βίον ὑπειληῆσθαι θεῶν, ὡς ἥλιον καὶ σελήνην καὶ ποταμούς καὶ λίμνας καὶ καρπούς καὶ πᾶν τὸ τοιοῦτῶδες.*

119. fortis...claros...potentis viros: Ο Κικέρωνας παρουσιάζοντας τον Κόττα να διαμαρτύρεται για τη θεοποίηση ηρώων, ισχυρών ανδρών και διακεκριμένων ανθρώπων, πράγμα που ήταν συνηθισμένο την εποχή αυτή, ίσως είχε στο νου του τις προσπάθειες του Ιουλίου Καίσαρα να πετύχει μια παρόμοια θεοποίηση. Συγχρόνως όμως ένας τέτοιος υπαινιγμός από τον Κόττα αποτελεί αναχρονισμό, εφόσον ο διάλογος υποτίθεται ότι διαδραματίζεται πολλά χρόνια πριν.

Euhemero: Καταγόταν από τη Μεσσήνη. Έζησε από το 317 μέχρι το 297 π. Χ. Ήταν φίλος του βασιλιά της Μακεδονίας Κασσάνδρου. Είναι γνωστός για μια θεωρία της προέλευσης της θρησκείας την οποία είχε εκθέσει σε ένα μυθιστόρημα (φιλοσοφικό μυθιστόρημα) που είχε τον τίτλο *Ἱερὰ*

Ἐναγραφὴ καὶ ἀπὸ τοῦ ὁποῖο μᾶς σώζονται μόνο λίγα ἀποσπάσματα. Ὑποστήριξε ὅτι οἱ θεοὶ τῆς παραδοσιακῆς θρησκείας ἦταν στους προϊστορικοὺς χρόνους λαμπροὶ νηγμένες καὶ βασιλεῖς που ἀποθεώθηκαν μετὰ το θάνατό τους.

Για τὶς ἀπόψεις τοῦ Εὐημέρου πρβλ. Διόδωρο 6, 1, 1-11 (στον Εὐσ. Εὐαγ. Προπ. 2, 2, 52-62): ἀπὸ τῆς Εὐημέρου τοῦ Μεσσηνίου γραφῆς ἐπικυροῖ τὴν αὐτὴν θεολογίαν...Περὶ θεῶν...ἐτέρους δὲ λέγουσιν ἐπιγεῖους γενέσθαι θεοὺς, διὰ δὲ τὰς εἰς ἀνθρώπους εὐεργεσίας ἀθανάτου τετυχότας τιμῆς τε καὶ δόξης, οἷον Ἡρακλέα, Διόνυσον, Ἀρισταῖον, καὶ τοὺς ἄλλους τοὺς τούτοις ὁμοίους. Περὶ δὲ τῶν ἐπιγεῖων θεῶν...καὶ τῶν μὲν ἱστορικῶν Εὐήμερος ὁ τὴν ἱερὰν ἀναγραφὴν ποιησάμενος ἰδίως ἀναγέγραφεν...Εὐήμερος μὲν οὖν, φίλος γεγονὼς Κασσάνδρου τοῦ βασιλέως...φησὶν ἐκτοπισθῆναι κατὰ τὴν μεσημβρίαν εἰς τὸν ὠκεανόν· ἐκπλεύσαντα δὲ αὐτὸν ἐκ τῆς Εὐδαίμονος Ἀραβίας ποιήσασθαι τὸν πλοῦν δι' ὠκεανοῦ πλείους ἡμέρας...

Στὴ συνέχεια, ὅπως λέγει ὁ Διόδωρος, ὁ Εὐήμερος ἐφτάσε στο νησί Παγκαία. Εκεί σε ἓνα λόφο εἶδε τὸ ἱερό τοῦ Δία τοῦ Τριφυλίου, που τὸ ἐκτίσε ὁ ἴδιος ὅταν ἦταν ἄνθρωπος καὶ βασιλιάς ὅλου τοῦ κατοικημένου κόσμου. Ἐν τούτῳ τῷ ἱερῷ στήλη εἶναι χρυσῇ, ἐν ᾗ τοῖς Παγκαίοις γράμμασιν ὑπάρχειν γεγραμμένας τὰς τε Οὐρανοῦ καὶ Κρόνου καὶ Διὸς πράξεις κεφαλαιωδῶς. Καὶ ἀκολουθεῖ ἓνας κατάλογος με τὰ γενεαλογικὰ δένδρα καὶ τὰ κατορθώματα τῶν θεῶν καὶ ἰδιαίτερα τοῦ Δία, καὶ τελειώνει με τὴν ἀποθέωσή του ἀπὸ το λαό.

Φαίνεται ὅτι οἱ ἀπόψεις τοῦ αὐτῆς ξεκίνησαν ἀπὸ τὴν παρατήρηση ὅτι πολλοὶ νηγμένες τῆς ἐποχῆς τοῦ θεοποιήθηκαν ἀπὸ τοὺς αὐλοκόλακες. Λένε ὅτι εἶχε σατιρίσει τὶς προσπάθειες γιὰ θεοποίησι τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου.

interpretatus est et secutus: Αὐτὸ σημαίνει εἴτε ὅτι ὁ Ἐννιος μετέφρασε καὶ διασκεύασε τὸ ἔργο τοῦ Εὐημέρου, εἴτε ἀπλὰ ὅτι δέχτηκε τὴν ἐπίδραση τοῦ Εὐημέρου.

praeter ceteros: Αὐτὸ μπορεῖ νὰ σημαίνει ἢ ὅτι ὁ Ἐννιος ἀκολούθησε, περισσότερο ἀπὸ ὅσο κάθε ἄλλος Ῥωμαῖος, τὸν Εὐήμερο ἢ ὅτι ἀκολούθησε τὸν Εὐήμερο περισσότερο ἀπὸ ὅσο ἀκολούθησε ἄλλους Ἕλληνες φιλοσόφους

Eleusinem: Η σπουδαιότερη μυστηριακή λατρεία του αρχαίου κόσμου ήταν τα Ελευσίνια μυστήρια, θρησκευτική γιορτή που γινόταν στην Ελευσίνα προς τιμήν της θεάς Δήμητρας και της θυγατέρας της της Περσεφόνης (Κόρης). Γινόταν στα τέλη Σεπτεμβρίου, αρχές Οκτωβρίου και διαρκούσαν 9 μέρες. Περιλάμβαναν μεταξύ άλλων πομπή κατά μήκος της Ιεράς Οδού από την Αθήνα στην Ελευσίνα και τα κυρίως μυστήρια δηλαδή παραστάσεις στις οποίες απεικονίζονταν η θλίψη της θεάς Δήμητρας για το χαμό της Κόρης, η αναζήτησή της και η χαρά για την επιστροφή της. Λεπτομέρειες για τα Ελευσίνια Μυστήρια δεν σώθηκαν, εφόσον οι μυημένοι σ' αυτά κρατούσαν καλά τα μυστικά της Ελευσίνιας λατρείας.

Samothraciam...Lemni: Η Σαμοθράκη και η Λήμνος ήταν τα πιο σπουδαία κέντρα λατρείας των Καβείρων. Οι Κάβειροι ήταν ίσως χθόνιες θεότητες που συνδέονταν με τη γονιμότητα και θεωρούνταν προστάτες των ναυτικών. Η λατρεία τους προήλθε από τη Μικρά Ασία αλλά τους βρίσκουμε σε πολλά μέρη της Βόρειας Ελλάδας και τη Βοιωτία. Ταυτίζονταν με τους Ιδαίους Δακτύλους, τους Κορύβαντες, τους Τελχίνες της Ρόδου και τους Διοσκούρους. Ο αριθμός τους ποικίλλει. Η λατρεία τους φαίνεται ότι παρουσίαζε ομοιότητα με αυτή του Διονύσου. Ο Ηρόδοτος είναι ο πρώτος που αναφέρει τα Σαμοθρακικά μυστήρια και θεωρεί ότι είχαν Πελασγική καταγωγή. Πολλά ιστορικά πρόσωπα επισκέφθηκαν το ιερό για να μυηθούν στα μυστήρια. Λέγεται ότι σε μια τέτοια τελετή γνώρισε ο Φίλιππος την Ολυμπιάδα.

120. vir magnus in primis: Ο Κόττα επαινεί τον Δημόκριτο για να μειώσει τον Επίκουρο με τη σύγκριση.

hortulos: Το υποκοριστικό έχει μειωτική σημασία.

tum...tum...tum...tum: Οι επαναλήψεις εξυπηρετούν το σκοπό του Κόττα που φαίνεται ότι θέλει να δείξει ότι ο Δημόκριτος δεν είχε καθαρή ιδέα για τους θεούς (βλ. και παράγραφο 29).

patria Democriti: Τα Άβδηρα αν και έβγαλαν ανθρώπους σαν τον Λεύκιππο, τον Δημόκριτο, τον Πρωταγόρα κ. ά, ήταν γνωστά για τα ανέκδοτα που αναφέρονταν στην ανοησία των κατοίκων.

121. sapientes...amicos: Ο σοφός άνθρωπος είναι φίλος με όλους τους ανθρώπους που σκέφτονται ίδια μ' αυτόν, όπου και αν βρίσκονται, είτε είναι γνωστοί είτε άγνωστοι σ' αυτόν πρβλ. Ευρ. fr. 902 Nauck²: *τὸν ἐσθλὸν ἄνδρα, κἂν ἐκάς ναίῃ χθονὸς, κἂν μήποτ' ὅσσοις εἰσίδω, κρίνω φίλον.*

122. in inbecillitate: Το ἐν ἀσθενεῖ του Επικούρου (βλ. παράγραφο 45).

ad fructum nostrum referemus: Πρβλ. Αριστοτ. Ἡθ. Νικ. 8, 2, 1155b 18-20: *δοκεῖ γὰρ οὐ πᾶν φιλεῖσθαι ἀλλὰ τὸ φιλητὸν, τοῦτο δ' εἶναι ἀγαθὸν ἢ ἡδὺ ἢ χρήσιμον.*

ista amicitia: Λογικά θα έπρεπε να έχουμε *istud*, αλλά έλκεται από το γένος του κατηγορουμένου.

123. ludimur: Αυτή η παράγραφος και η επομένη φαίνεται να πλησιάζουν περισσότερο τη Στωική σκέψη. Το γεγονός ότι αναφέρεται το όνομα του Ποσειδωνίου έχει δώσει την εντύπωση ότι ο ίδιος ο Ποσειδώνιος και ειδικά το έργο του *Περὶ Θεῶν* μπορεί να είναι η πηγή γι' αυτό το σημείο. (βλ. Εισαγωγή).

familiaris...Posidonius: Ο Κικέρωνας είχε γνωρίζει τον Ποσειδώνιο στη Ρόδο και συνδέθηκε μαζί του με στενή φιλία. Ο Ποσειδώνιος όμως είχε έλθει στη Ρώμη το 86 π. Χ. λίγα χρόνια πριν από τη δραματική χρονολογία αυτού του διαλόγου, οπότε όλοι θα μπορούσαν να τον είχαν ακούσει.

libro quinto de natura deorum: Το έργο του *Περὶ Θεῶν* που μαρτυρείται από το Διογένη το Λαέρτιο 7, 138 και 7, 148.

124. deinde: Δηλαδή παραδέχεται για χάρη της συζήτησης ότι ο θεός είναι όπως τον περιγράφουν οι Επικούρειοι. Αν είναι όμως τέτοιος καλύτερα να τον αφήσουν να πάει στο καλό.

valeat: (= να υγιαίνει, να 'ναι καλά). Αποτελεί χαιρετισμό σε μορφή ευχής· ίσως όμως να σημαίνει ότι θέλουν να τον ξεφορτωθούν.

propitius sit: Μια Ρωμαϊκή τελετουργική φράση που θα μπορούσε να αντιστοιχεί στα Ελληνικά *εὐήκοος, εὐμενής, ἰλεως* και άλλες παρόμοιες λέξεις.

Η έλλειψη συμπεράσματος ή επιλόγου και ο τρόπος που αρχίζει το δεύτερο βιβλίο (*quae cum Cotta dixisset, tum Velleius*) δείχνουν ότι η συζήτηση συνεχίζεται.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Michael von Albrecht, *Ιστορία της Ρωμαϊκής Λογοτεχνίας*, Τόμος Πρώτος, (επιμ. Δ. Ζ. Νικήτας), Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997.

C. Bailey, *The Greek Atomists and Epicurus*, Oxford 1928.

Θ. Βέικου, *Οι Προσωκρατικοί*, Αθήνα 1985.

Θ. Βέικου, *Αρχαία Σοφιστική*, Θεσσαλονίκη 1971.

E. Bevan, *Stoics and Sceptics*, Oxford 1913.

Ludwic Bieler, *Ιστορία της Λατινικής Λογοτεχνίας* (μετ. Α. Σκιαδά), Αθήνα 1965.

P. Boyancé, "Les méthodes de l'histoire littéraire: Cicéron et son oeuvre philosophique", *REL* (1936), σελ. 288-309.

P. Boyancé, "Les preuves stoïciennes de l'existence des dieux d'après Cicéron", *Hermes* (1962) σσ. 45-71.

K. Bringmann, *Untersuchungen zum späten Cicero*, Göttingen 1971.

K. Büchner, *Das neue Cicerobild*, Darmstadt 1971.

Κ. Δ. Γεωργούλη, *Αριστοτέλης ο Σταγειρίτης*, Θεσσαλονίκη 1962.

Κ. Χ. Γρόλλιου, *Ἡ ἐπίδρασις τῆς Πλατωνικῆς παραδόσεως ἐπὶ τῆς Θεολογίας τοῦ Κικέρωνος*, Ἀθήνα 1952.

Κ. Χ. Γρόλλιου, *Κικέρων καὶ Πλατωνικὴ Ἠθικὴ*, Ἀθήνα 1960.

A. E. Douglas, "Platonis Aemulus?" *G&R* (1962) σσ. 41-51.

B. Farrington, *Το πιστεύω του Επικούρου*. (μετ. Πολ. Πολυκάρπου), Αθήνα 1979.

A. J. Festugière, *Epicure et ses Dieux. Mythes et Religions*, Paris 1968.

Χ. Θεοδωρίδης, *Ἐπίκουρος. Ἡ ἀληθινὴ ὄψη τοῦ ἀρχαίου κόσμου*. Αθήνα 1954.

- J. P. Glucker, *Antiochus and the Late Academy*, Göttingen 1978.
- R. J. Goar, *Cicero and the State Religion*, Amsterdam 1972.
- D. M. Jones, "Cicero as a Translator", *BICS* (1959) σσ. 22-34.
- E. J. Kenney - W. V. Clausen, *Ιστορία της Λατινικής Λογοτεχνίας* (μετ. Θ. Πίκουλα - Α. Σίδερν-Τόλια), Αθήνα 1998.
- Ulrich Knoche, "Cicero: Ein Mittler Griechischer Geisteskultur" *Hermes* 87 (1959) σσ. 57-74.
- P. Kroh, *Λεξικό Αρχαίων συγγραφέων, Ελλήνων και Λατίνων* (μετ. Δ. Λυπουρλή - Λ. Τρομάρα), Θεσσαλονίκη 1996.
- G. E. R. Lloyd, *Greek Science after Aristotle*, London 1973.
- A. A. Long - D. N. Sedley, *The Hellenistic philosophers*, Cambridge 1987.
- A. S. Pease, *M. Tulli Ciceronis: De Natura Deorum, Libri III*, Darmstadt 1968.
- A. S. Pease, "The Conclusions of Cicero's *De Natura Deorum*", *TAPhA* 44 (1913), σσ. 25-57.
- P. Poncelet, *Cicéron, traducteur de Platon*, Paris 1957.
- H. Rackham, *Cicero, De Natura Deorum - Academica*, with an english translation. The Loeb Class. Libr., London 1961.
- J. M. Rist, *Epicurus: An Introduction*, Cambridge 1972.
- H. J. Rose, *Ιστορία της Λατινικής Λογοτεχνίας*, (Α και Β τόμοι) (Μετάφραση Κ. Χ. Γρόλιου), Αθήνα 1978.
- E. G. Sihler, *Cicero of Arpinum*, New York 1969.
- Τσέλερ - Νεσιτλέ, *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας* (μεταφρ. Χ. Θεοδωρίδη), Αθήνα 1980.

Τυπώθηκε στο Πανεπιστημιακό Τυπογραφείο
με δαπάνη του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ
Τυπογραφείο

Διανέμεται Δωρεάν στους φοιτητές.